

BIJZONDERE COMMISSIE KOLONIAAL VERLEDEN

COMMISSION SPECIALE PASSE COLONIAL

INLEIDING EN VASTSTELLINGEN VAN DE EXPERTEN
Voorlopige vertaling uit het Frans

INTRODUCTION ET CONSTATS DES EXPERTS
Traduction provisoire du français

Algemene inleiding

*"Ik heb nog steeds hoop omdat ik in de mens geloof.
[De weg van de mens is om menselijkheid te
bereiken, om zich bewust te worden van zichzelf.
Aimé Césaire¹*

Dit verslag vormt de afronding van de werkzaamheden van de Bijzondere Commissie die op 17 juli 2020 door de Kamer van Volksvertegenwoordigers is opgericht om "de onafhankelijke staat Congo en het koloniale verleden van België in Congo, Rwanda en Burundi te onderzoeken, de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden"². Zoals deze lange titel onderstreept, is het doel van de speciale commissie de realiteit *en* de overblijvende sporen van het koloniale verleden te onderzoeken³. Het uitgangspunt is een fundamentele vraag: hoe (om)gaan met het verleden als het blijft verdelen? Uiteindelijk gaat het erom te erkennen wat erkend moet worden, de discriminatie uit het verleden te verminderen en vooruit te gaan.

Context

De min of meer kritische toe-eigening van het koloniale verleden staat op de agenda van alle voormalige metropolen. Van Canberra tot Parijs, via Londen, Den Haag of Berlijn, vragen officiële vertegenwoordigers zich af wat de beste manier is om historische grieven met betrekking tot hun voormalige koloniën aan te pakken. Een strijd van herinneringen voor sommigen, een werk van herinnering voor anderen, niemand ontkomt aan de meningsverschillen, tegenstrijdigheden en andere claims in verband met het koloniale verleden. Deze spanningen staan centraal in een groeiend aantal gerechtelijke en buitengerechtelijke

¹ Geïnterviewd door Patrice Louis, *Lire Magazine*, 1^{er} juni 2004. Het formaat van dit verslag, zoals gebruikt door de vertaaldienst van de Kamer, laat het gebruik van inclusieve schrijfwijzen niet gemakkelijk toe. De filosofie achter dit schrijven wordt echter volledig ondersteund door de auteurs van dit verslag.

² Korthedshalve wordt deze Commissie in dit verslag de "Bijzondere Commissie" genoemd. De Bijzondere Commissie wordt voorgezeten door Wouter De Vriendt. De vice-voorzitters zijn Christophe Lacroix en Jan Briers. De effectieve leden zijn Björn Anseeuw, Tomas Roggeman en Wim Van der Donckt (N-VA), Sévernie de Laveleye, Wouter De Vriendt en Guillaume Defossé (Ecolo-Groen), Malik Ben Achour, Jean-Marc Delisée en Christophe Lacroix (PS), Annick Ponthier en Kurt Ravyts (VB), Marie-Christine Marghem en Nathalie Gilson, in juli 2022 vervangen door Benoît Piedboeuf (MR), Jan Briers (CD&V), Marco Van Hees (PVDA-PTB), Goedele Liekens (Open VLD), Vicky Reynaert (Vooruit), Georges Dallemagne (Les Engagés) en François De Smet (DéFI). De deskundigen die de werkzaamheden van de speciale commissie tussen februari 2021 en oktober 2022 zullen begeleiden zijn Tom Ruys (UGent), Olivier Kambala (transitional justice practitioner) en Valérie Rosoux (UCLouvain).

³ De term "koloniaal verleden" verwijst in het hele verslag naar de specifieke ervaring van Burundi, Congo en Rwanda, die alle drie een verschillende status hebben (*zie hieronder*).

processen die, met wisselende doeltreffendheid, kritisch nadenken over de voetafdruk van dit verleden.

Het debat is niet nieuw. Reeds in 1975 stelde de Nieuw-Zeelandse regering een onderzoekscommissie in om het doen en laten van de Britse Kroon met betrekking tot de beloften aan de Maori in het Verdrag van Waitangi (het oprichtingsdocument van Nieuw-Zeeland) te onderzoeken. Sindsdien is het aantal commissies dat verslag uitbrengt over de koloniale periode en de gevolgen daarvan toegenomen. In Europa komt de kwestie steeds weer in het nieuws, of het nu gaat om de Algerijnse oorlog in Frankrijk⁴, het "bloedpensioen" voor de nakomelingen van Portugese soldaten in Guinee⁵, de genocide op de Herero's en de Nama's in Duitsland of, in het geval van Nederland, het systematische gebruik van "extreem geweld" tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog⁶. De officiële autoriteiten van de drie landen hebben ook opdracht gegeven voor opeenvolgende verslagen over de kwestie van de teruggave van kunstwerken die uit hun voormalige koloniën zijn geroofd. In Frankrijk werd het rapport Sarr-Savoy over de teruggave van Afrikaans cultureel erfgoed in november 2018 voorgesteld aan de Franse president Emmanuel Macron. Twee jaar later adviseerde een rapport van deskundigen van de *Raad voor cultuur* het Nederlandse ministerie van Cultuur om geroofde kunst terug te geven aan de landen waar deze was gestolen. In Duitsland heeft de *Deutscher Museumsbund* het initiatief genomen om een gids op te stellen over de behandeling van collecties uit de koloniale context⁷.

In België maakt het door het Parlement geïnitieerde proces deel uit van een langdurige beweging. Sinds het einde van de jaren tachtig voeren verenigingen van voornamelijk Afro-afkomstigen campagne tegen racisme en voor de dekolonisatie van de openbare ruimte. Dit basiswerk bleef zich gedurende tientallen jaren achter de schermen afspelen. In 2004 werd de

⁴ Zie Benjamin Stora, "Les questions mémorielles portant sur la colonisation et la guerre d'Algérie", *Rapport*, januari 2021. Link: <https://bit.ly/3ddE2Gx>. Op 23 februari 2022 heeft Emmanuel Macron wet nr. 2022-29 afgekondigd betreffende de erkenning door de natie van de harki's en andere uit Algerije gerepatrieerde personen die vroeger een burgerlijke staat van lokaal recht hadden en tot herstel van de schade die zij en hun gezinnen hebben geleden als gevolg van de onwaardige opvang en levensomstandigheden in bepaalde structuren op Frans grondgebied (http://www.senat.fr/espace_presse/actualites/202112/harkis_et_autres_personnes_rapatriees_dalgerie.html).

⁵ In een toespraak op 18 mei 2021 in Bissau verklaart de Portugese president Marcelo Rebelo de Sousa dat zijn land zijn koloniale verleden op zich neemt, ook "wat niet positief was" (<https://fr.africanews.com/2021/05/19/a-bissau-le-portugal-assume-son-passe-colonial/>).

⁶ Zie het verslag van het onderzoeksproject "Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950", uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies. Dit verslag is openbaar gemaakt op 17 februari 2022: <https://ind45-50.nl/over-het-onderzoeksprogramma>.

⁷ Deutscher Museumsbund, *Guide to Museum Collections from Colonial Backgrounds*, 1^{ère} versie, 2018.

hand van een Congolese figuur aan de voet van het ruitersstandbeeld van Leopold II in Oostende afgehakt. De eisen voor de oprichting van een Lumumba-plein namen geleidelijk toe. In 2011 publiceerde UNIA, het Interfederaal Centrum voor Gelijke Kansen, een rapport over de discriminatie van Afro-afkomstigen. In 2017 bevestigde een tweede UNIA-rapport de aanhoudende invloed van de koloniale geschiedenis op de voorstellingen van zwarte mensen⁸. In hetzelfde jaar bevat een studie in het kader van een consortium van universiteiten (Universiteit van Luik, Katholieke Universiteit Leuven, Vrije Universiteit Brussel) de eerste monitoring van Afro-afstammelingen, met name van Congolese, Rwandese en Burundese oorsprong. Deze studie stelt vast dat Afro-afkomstigen "zeer sterk te lijden hebben onder etnisch-rationale discriminatie en racisme en dat dit zijn weerslag heeft op het gevoel niet dezelfde kansen te hebben als Belgen"⁹.

In december 2018 heropende het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika na vijf jaar werken om zich aan te passen aan een moderne museografie. Onmiddellijk verwelkomd door sommigen, ernstig bekritiseerd door anderen, herinneren de muren van het *Afrika Museum* ons er nu in vier talen aan dat "alles voorbijgaat, behalve het verleden"¹⁰. De zin gaat verder dan een vaststelling van een feit en wordt profetisch naarmate de beweging versnelt. In februari 2019 heeft een werkgroep die door de Verenigde Naties is opgericht om de discriminatie van mensen van Afrikaanse afkomst te monitoren, een werkbezoek gebracht aan België. De groep concludeerde dat rassendiscriminatie "endemisch" is in de instellingen van het land en stelde voor dat de Belgische autoriteiten een "werk van herinnering" starten om de feiten vast te stellen en licht te werpen op het koloniale verleden¹¹.

Naar aanleiding hiervan heeft de minister-president van de Federatie Wallonië - Brussel, Rudy Demotte, de Koninklijke Academie van België opdracht gegeven voor een rapport over de

⁸ Dit verslag "Discriminatie van mensen uit subsaharaans gebied" is online beschikbaar: <https://www.unia.be/fr/publications-et-statistiques/publications/discrimination-envers-les-personnes-dorigine-subsaharienne>. Het meest recente verslag van Unia over deze kwestie is gepubliceerd in 2022 ([https://www.unia.be/files/Documenten/Publicaties_docs/Discriminations_à_l'contre_personnes_afrodescendant_\(2022\).pdf](https://www.unia.be/files/Documenten/Publicaties_docs/Discriminations_à_l'contre_personnes_afrodescendant_(2022).pdf)).

⁹ Sarah Demart, Bruno Schoumaker Marie Godin en Ilke Adam, *Burgers met Afrikaanse wortels: een portret van de Belgo-Congolezen, Belgo-Rwandezzen en Belgo-Burundezzen*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2017. Dit verslag is online beschikbaar: <https://en.calameo.com/read/0017742954bdc5cacc5d0?authid=uihyjrqljg2O>.

¹⁰ Naar de titel van een opmerkelijk boek van Luc Huyse, *Alles gaat voorbij, behalve het verleden*, Leuven, Van Halewick, 2006 - *Tout passe, sauf le passé*, Brussel, AWEPA, 2009.

¹¹ Verslag van de werkgroep van deskundigen inzake mensen van Afrikaanse afkomst over haar bezoek aan België, VN-Mensenrechtenraad (HRC), A/HRC/42/59/Add.1, 14 augustus 2019: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Racism/WGAfricanDescent/Pages/WGEPADIndex.aspx>.

behandeling en de teruggave van niet-Europees erfgoed¹². Tegelijkertijd wordt in het kader van het HOME-project (Human Remains Origin(s) Multidisciplinary Evaluation) nagedacht over de mogelijke terugkeer van menselijke resten¹³. In december 2019 kondigde de federale minister van Wetenschapsbeleid, David Clarinval, de oprichting aan van een interdisciplinaire commissie op federaal niveau over het thema restitutie.

Zes maanden later veroorzaakte de gewelddadige dood van George Floyd in de Verenigde Staten een golf van verontwaardiging in de hele wereld. In België kristalliseert de *Black Lives Matter-beweging* de spanningen over symbolen van kolonisatie, te beginnen met de figuur van Leopold II. Op 30 juni 2020 stuurde koning Filip een brief aan de Congolese president Félix Tshisekedi ter gelegenheid van de 60^e verjaardag van de onafhankelijkheid van Congo. Voor het eerst erkent een Belgische vorst de "gewelddaden en wreedheden" die ten tijde van de onafhankelijke staat Congo zijn begaan, alsook het "lijden" en de "vernedering" die tijdens de koloniale periode zijn ondergaan. Nadat hij had verklaard dat deze "wonden van het verleden" "nog steeds wegen op ons collectieve geheugen", moedigde hij een door het Parlement geïnitieerde bezinning aan "zodat onze herinnering definitief wordt gepacificeerd". Ten slotte onderstreepte hij de "discriminatie die nog te veel voorkomt in onze samenlevingen" en de noodzaak om "alle vormen van racisme te bestrijden".

Het bestaan van een politiek momentum wordt bevestigd door de snelheid waarmee dit onderwerp alle Belgische instellingen mobiliseert. In augustus 2020 hebben de rectorenraad (CRef) en de *Vlaamse Interuniversitaire Raad (VLIR)* (de twee organen waarin de rectoren van alle Belgische universiteiten zijn verenigd) een interuniversitaire werkgroep opgericht om na te denken over de rol van de universiteiten bij het bevorderen van het begrip en de erkenning van het koloniale verleden, en over brede en duurzame bewustmakingsactiviteiten¹⁴. Een maand later richt staatssecretaris Pascal Smet ook een werkgroep op om de aanwezigheid van koloniale symbolen in de openbare ruimte in het Brusselse Gewest te bestuderen¹⁵. In Vlaanderen werd

¹² Het verslag over de toekomst van de niet-Europese collecties in de Federatie Wallonië-Brussel werd in augustus 2021 gepubliceerd en op 24 januari aan het Parlement van de Federatie Wallonië-Brussel voorgelegd.

¹³ Zie <http://collections.naturalsciences.be/ssh-anthropology/home/project>.

¹⁴ Voor het verslag van deze werkgroep, zie http://www.cref.be/communication/20211027_Gestion_du_passé_colonial.pdf. Veel universiteiten hebben vervolgens binnen hun eigen instelling een denkproces op gang gebracht om de rol van hun eigen instelling tijdens de koloniale periode en de rol die zij vandaag de dag zou kunnen spelen bij de bestrijding van de discriminatie die uit dit verleden stamt, nader te bestuderen.

¹⁵ Op 17 februari 2022 heeft deze werkgroep haar verslag officieel voorgelegd aan de voorzitter van het Brussels Gewestelijk Parlement, Rachid Madrane, en aan staatssecretaris Pascal Smet. Het verslag doet een reeks aanbevelingen aan de Brusselse regering (zie het verslag dat online beschikbaar is: <https://cloud.urban.brussels/s/b624cNZqZy6XXNr>).

in oktober 2020 een praktische handleiding over koloniale verwijzingen in de openbare ruimte gepubliceerd¹⁶. **Het** is dus in het kielzog van een hele reeks acties dat de door het Belgische Parlement geïnitieerde aanpak moet worden geplaatst. Zij moet ook worden gezien in de context van drie andere wetgevingsinitiatieven: de resolutie over de segregatie van de uit de Belgische kolonisatie in Afrika voortgekomen metissen¹⁷, de wet tot vaststelling van een regeling voor het declassificeren van geclassificeerde documenten¹⁸ en de wet tot erkenning van het onvervreembare karakter van goederen die verband houden met het koloniale verleden van de Belgische staat en tot vaststelling van een juridisch kader voor de restitutie en teruggave ervan¹⁹.

Doelstellingen

Een van de specifieke kenmerken van de door de speciale commissie gelanceerde aanpak zit hem de mate van ambitie. Het mandaat van de Bijzondere Commissie omvat een herdenkingswerk met betrekking tot het *gehele* koloniale verleden van België. Anders dan bij commissies die in het buitenland of eerder in België zijn ingesteld, gaat het hier niet om het onderzoeken van een specifieke gebeurtenis (zoals bij de Waarheids- en Verzoeningscommissie die van 2007 tot 2015 door Canada is ingesteld over het specifieke onderwerp van de Indian residential schools of de onderzoekscommissie die in maart 2000 door het Belgische parlement is ingesteld om de mogelijke verantwoordelijkheden van Belgische politieke actoren bij de moord op Patrice Lumumba vast te stellen). Het gaat er ook niet om de situatie van een bepaalde groep te analyseren (zoals de gerichte segregatie van de metissen bij de Belgische kolonisatie). Alleen al de titel van de speciale commissie verraadt de breedte van de aanpak: "Bijzondere commissie belast met het onderzoek over de Congo-Vrijstaat en het Belgisch koloniaal verleden in Congo, Rwanda en Burundi, de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden".

In de resolutie tot oprichting van de bijzondere commissie worden niet minder dan zes hoofddoelstellingen genoemd: (1) duidelijkheid te scheppen over de onafhankelijke staat Congo (1885-1908) en het koloniale verleden van België in Congo (1908-1960), Rwanda en Burundi (1919-1962) en er lessen uit te trekken voor de toekomst; (2) de rol onderzoeken die de Belgische staat, de Belgische autoriteiten en ruimere niet-statelijke actoren (zoals de

¹⁶ Zie het document van het *Agentschap Integratie Inburgering*: <https://integratie-inburgering.be/nl/koloniale-verwijzingen>.

¹⁷ Resolutie van 29 maart 2018: <https://www.lachambre.be/FLWB/pdf/54/2952/54K2952007.pdf>.

¹⁸ Voorstel van wet van 7 juni 2022: <https://www.dekamer.be/FLWB/PDF/55/2739/55K2739001.pdf>.

¹⁹ Wetsvoorstel van 25 april 2022: <https://www.lachambre.be/FLWB/PDF/55/2646/55K2646001.pdf>.

monarchie, de kerk en het bedrijfsleven) tussen 1885 en 1962 hebben gespeeld in de context van de onafhankelijke staat Congo en Belgisch Congo, Rwanda en Burundi (1885-1962); 3) de economische gevolgen onderzoeken van de kolonisatie voor België en de gekoloniseerde landen en de personen, bedrijven en instellingen die ervan profiteerden; (4) aanbevelingen formuleren over de omgang met het koloniale verleden; (5) de verzoening tussen Belgen van elke origine bevorderen en de betrekkingen tussen Belgen enerzijds en Congolezen, Rwandezen en Burundezen anderzijds optimaliseren; (6) aanbevelingen formuleren om het academisch onderzoek over de koloniale periode te stimuleren en, ten slotte, concrete voorstellen uitwerken over de bescherming, openstelling en toegankelijkheid van archieven met betrekking tot de koloniale periode²⁰.

Bij al deze opdrachten wordt op minstens twee niveaus gewerkt. Ten eerste is het op historisch niveau van belang de waarheid te zoeken om de concrete werkelijkheid van de koloniale periode zo goed mogelijk te begrijpen, of het nu gaat om Burundi, Congo of Rwanda²¹. De rijke literatuur die bestaat over de geschiedenis van de Belgische kolonisatie (op basis van onderzoek in de Grote Meren, in België of in de rest van de wereld), het verslag dat door een eerste groep deskundigen is opgesteld²² en de 152 hoorzittingen die sinds december 2021 zijn georganiseerd²³ maken het mogelijk een onderscheid te maken tussen enerzijds vraagstukken waarover onder historici een brede consensus bestaat en anderzijds vraagstukken die tot op heden onvoldoende onderzocht of omstreden zijn (*cf. infra*). Verre van het idee van een grote leegte of een groot taboe, gezien de dynamiek van het onderzoek op dit gebied²⁴, maakt dit onderscheid het mogelijk de prioriteiten vast te stellen die in termen van academisch onderzoek voorrang moeten krijgen. Dit eerste niveau maakt het ook mogelijk de balans op te maken van het belang en de toegankelijkheid van archieven en, meer in het algemeen, van alle bronnen, te beginnen met mondelinge bronnen, die aan de koloniale periode zijn gewijd.

²⁰ Resolutie van 17 juli 2020: https://www.lachambre.be/kvvcr/pdf_sections/pri/congo/55K1462001.pdf.

²¹ De duur van het mandaat van de bijzondere commissie liet echter geen ambitieuze historische onderzoeksfase toe.

²² Het rapport is online beschikbaar op <https://www.dekamer.be/FLWB/PDF/55/1462/55K1462002.pdf>. Het panel bestond uit Zana Etambala, Gillian Mathys, Elikia Mbokolo, Anne Wetsi Mpoma, Mgr. Jean-Louis Nahimana, Pierre-Luc Plasman, Valérie Rosoux, Martien Schotsmans, Laure Uwase en Sarah Van Beurden.

²³ De namen van alle getuigen en sprekers zijn opgenomen in de lijst van door de Commissie georganiseerde hoorzittingen:

<https://www.lachambre.be/kvvcr/showpage.cfm?language=fr§ion=/pri/congo&story=audition.xml>.

²⁴ Zie het gehele eerste deel van het eerste deskundigenverslag, alsook Amandine Lauro en Benoît Henriët, "Dix idées reçues sur la colonisation belge", *Le Soir*, 8 maart 2019; Bambi Ceuppens, "Crimes of Omission and Commission: Remembering Belgian Mass Violence and Forgetting Congolese", in Oliver Leu (red.), *Leopold's Legacy*, Breda, The Eriskay Connection, 2020, pp. 85-100 en Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (eds.), *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen*, Kalmthout, Polis, 2020.

In de tweede plaats gaat het erom, eerder in termen van herinnering dan van geschiedenis, een proces van herinnering en herstel op gang te brengen waardoor alle betrokkenen kunnen worden ontvangen en de uit het verleden geërfde discriminatie kan worden verminderd. In die zin waren de hoorzittingen niet alleen bedoeld om het woord te geven aan academische specialisten, die gewoonlijk voor dit soort bijeenkomsten worden uitgenodigd, maar ook om een proces van participatie en dialoog op alle niveaus van de Belgische samenleving en in Burundi, Congo en Rwanda aan te moedigen. Door deze verbreding van de bij het proces betrokken actoren kon niet alleen worden getracht het koloniale verleden als zodanig te begrijpen, maar kon men zich ook bewust worden van de langetermijneffecten van dit verleden. Dit dubbele niveau (historisch en herdenkingsniveau) onderstreept het feit dat het werk van de bijzondere commissie niet alleen betrekking heeft op het verleden, maar ook op de huidige en toekomstige generaties.

Het zojuist gemaakte onderscheid tussen de begrippen geschiedenis en herinnering wordt soms in twijfel getrokken. In feite is de grens tussen beide begrippen vloeiender dan het lijkt. De positieve vaststelling van feiten veronderstelt het geloof in een objectieveerbare historische waarheid. Deze opvatting van een "ontologisch" verleden, van een kant-en-klare historische werkelijkheid die zichzelf aan de historicus zou leveren, is echter niet vanzelfsprekend²⁵. Geschiedenis is geen constructie *ex nihilo*: zij is opgebouwd uit verschillende tekens die op zichzelf al de betekenis van een verleden in zich dragen. Maar deze betekenis is niet transparant en onmiddellijk begrijpelijk. In dit opzicht blijft de waarheid in de geschiedenis altijd "in spanning, aannemelijk, waarschijnlijk, betwistbaar, kortom, altijd herschrijfbaar"²⁶. Bovendien is de geschiedenis uiteindelijk een geschiedenis "voor". Hoe koud het ook is, het produceert verstaanbaarheid voor een ontvanger. Maar dit laatste is noch abstract noch universeel: het is gesitueerd en gedateerd. Een soort impliciete clauseule is opgenomen in het contract tussen de historicus en zijn lezer, die beiden gebonden zijn door hun gemeenschappelijke inschrijving in de tijd²⁷. De geschiedenis ontkomt er dus niet aan dat de historicus betrokken is bij het begrijpen en verklaren van gebeurtenissen uit het verleden.

In principe zijn de begrippen geschiedenis en herinnering echter zeer verschillend. Hun doelstellingen zijn "verwant, verbonden, maar niet identiek"²⁸. De geschiedenis houdt zich

²⁵ Zie Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Parijs, Colin, 1933, blz. 7.

²⁶ Paul Ricoeur, "La marque du passé", *Revue de Métaphysique et de Morale*, nr. 1, januari-maart 1998, blz. 17. Zie over hetzelfde thema de inleiding tot het historische gedeelte van het eerste deskundigenverslag, geschreven door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 14 e.v.

²⁷ Zie Lucette Valensi, *Fables de la mémoire: La glorieuse bataille des trois rois*, Parijs: Le Seuil, 1992, 278.

²⁸ Jacques Le Goff, voorwoord in Alain Brossat, Sonia Combe en Jean-Yves Potel (dir.), *A l'Est, la mémoire retrouvée*, Parijs, La Découverte, 1990, p. 10.

fundamenteel bezig met de begrijpelijkheid van het verleden, de herinnering met de vraag naar de huidige identiteit. Beide verschijnselen zijn van vitaal belang en worden uitdrukkelijk genoemd in de resolutie tot oprichting van de bijzondere commissie. Het gaat er dus niet om zich te beperken tot een studie die uitsluitend een geschiedkundige aangelegenheid is, noch om zich uitsluitend te richten op de huidige aanspraken van alle betrokken partijen. Kortom, het werk van de bijzondere commissie wordt geleid door twee grote vragen: "wat is er gebeurd", maar ook - en misschien nog belangrijker - "wat doen we met het verleden".

Op het eerste gezicht lijkt deze dubbele ambitie een uitdaging binnen de beschikbare tijd. Ze is echter zinvol als het door de bijzondere commissie begonnen werk leidt tot het op gang brengen en duurzaam in stand houden van processen op lange termijn. De aanpak mag niet beperkt blijven tot het blootleggen van de aanwezige meningsverschillen en rivaliteiten, anders zal deze niet tot kalmte maar tot polarisatie van het debat leiden. De veranderingen waartoe de Commissie oproept, zowel op individueel als op collectief niveau, zijn niet in maanden maar in jaren te tellen. Haar werk zal er dus alleen in slagen een vorm van gedeeld respect op gang te brengen als het resultaat ervan zich uitstrekt in de tijd. De nadruk op deze dimensie betekent niet dat er geen urgentie is, maar dat het erom gaat de taak en de te leveren inspanningen ten volle te benutten.

Methodologie

Zodra de bijzondere commissie was opgericht, werd een eerste groep deskundigen, die al werd genoemd, belast met het opstellen van een eerste verslag. De werkzaamheden van deze groep zijn op 4 augustus 2020 begonnen. Het was gestructureerd rond wekelijkse vergaderingen binnen de groep en individuele en collectieve raadplegingen met vertegenwoordigers van diasporaverenigingen, alsmede specialisten, academici en mensen uit de praktijk, die in België en in het buitenland wonen. Een van de specifieke kenmerken van deze eerste groep deskundigen was de verscheidenheid van de verzamelde profielen. Terwijl de meeste Belgische en buitenlandse parlementaire commissies een beroep doen op academische deskundigen met een relatief homogeen profiel, selecteerde de Bijzondere Commissie mensen uit verschillende disciplines (geschiedenis, recht, criminologie, kunstgeschiedenis, filosofie, politieke wetenschappen, theologie) en met verschillende standpunten (de groep bestond uit academische onderzoekers, vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties en mensen uit de praktijk). Deze keuze was zeker bevorderlijk voor een vorm van complementariteit van standpunten. De werkzaamheden van deze groep zijn op 4 augustus 2020 begonnen. Het verslag

van de deskundigengroep is in mei 2021 ingediend en op 22 november 2021 aan het Parlement voorgelegd²⁹.

Na deze eerste fase heeft de Commissie haar werkzaamheden in zes hoofdfasen gestructureerd. De eerste fase bestond uit een reeks raadplegingen en een oproep aan maatschappelijke organisaties en gesprekspartners in Burundi, Congo en Rwanda. Deze eerste fase leidde tot een vorm van luisteren in de sterkste zin van het woord. In plaats van traditionele hoorzittingen te houden waarin sprekers worden opgeroepen om vragen van elk van de vertegenwoordigers van de fracties te beantwoorden, luisterden de leden van de bijzondere commissie - zonder vragen te stellen - naar bepaalde getuigenissen die bijzonder belangrijk werden geacht³⁰. Deze fase was cruciaal omdat het ging om het aanhoren van een verhaal dat te lang was achtergehouden en waarschijnlijk nooit volledig was gehoord. De opgeroepen hoefden dus op geen enkel moment te vrezen voor een "ja maar" of "anderzijds", die vaak op ontkenning duiden. Het doel was dus om te luisteren en te zwijgen. Met andere woorden, om "het laatste woord op te geven"³¹.

De tweede fase was gericht op bestaande initiatieven in het veld. Hij richtte zich met name op de follow-up of het gebrek aan follow-up van de aanbevelingen van de Commissie-Lumumba, alsmede op de aanbevelingen betreffende het specifieke geval van de metissen. Het was ook een gelegenheid om te luisteren naar de speciale VN-rapporteur voor de bevordering van waarheid, gerechtigheid en herstel, Fabian Salvioli, en naar institutionele en maatschappelijke actoren die betrokken zijn bij werkgroepen of interessante lokale initiatieven.

De derde fase betrof het vraagstuk van de erkenning van het verleden en de daarmee samenhangende verantwoordelijkheden. Hij probeerde de punten van consensus en de grijze zones die nog steeds kenmerkend zijn voor bepaalde delen van het koloniale verleden aan te wijzen. Bijzondere aandacht werd besteed aan de rol en de structurele impact van Leopold II en, meer in het algemeen, van de monarchie, de Belgische staat, de kerk en het bedrijfsleven.

²⁹ De volledige video van de discussie na de presentatie van het verslag is online beschikbaar: <https://www.lachambre.be/media/index.html?language=fr&sid=55U2243>.

³⁰ Deze luistersessies vonden plaats op 6 en 13 december 2021. De notulen en de volledige video van deze sessies zijn online beschikbaar (<https://www.lachambre.be/media/index.html?language=fr&sid=55U2325>; <https://www.lachambre.be/media/index.html?language=fr&sid=55U2362>). De Bijzondere Commissie bedankt Suzanne Monkasa, Tracy Tansia, Alice Jacqueline Muzehee, Gaspard Kirombo, Remy Ciza Muhirwa, Libérat Ntibashirakandi, Espérance Kana, Louis Nduwumwami, Zénon Nicayenzi, Fr Déogratias Maruhukiro, Joseph Gahama en Geneviève Kaminda.

³¹ Roland Barthes, *Fragments d'un discours amoureux*, Parijs, Le Seuil, 1977, blz. 243-247.

De vierde fase was gericht op academisch onderzoek en de kwestie van de archieven, zowel in België als in Burundi, Congo of Rwanda.

De vijfde fase was gericht op het programma voor herstel en verzoening. In dit verband was de belangrijkste vraag die door alle hoorzittingen heen liep, welke maatregelen met betrekking tot elk thema gericht konden zijn op twee gelijktijdige, maar zelden gecombineerde doelstellingen. De eerste is retrospectief. Het gaat om het herstel van historische schade. Volledig herstel is onmogelijk³². Maar de erkenning van het onherstelbare betekent niet dat er geen maatregelen nodig zijn. De tweede doelstelling is prospectief. Het gaat niet meer alleen om het verleden, maar ook en vooral om de toekomst. Hoe kan een toenadering tussen de betrokken partijen worden bevorderd, zowel in België als in het kader van de bilaterale betrekkingen tussen België en elk van de drie betrokken landen? Hoe kunnen wij zorgen voor doeltreffende maatregelen om racisme, vreemdelingenhaat en onverdraagzaamheid uit te roeien? Deze twee vragen weerspiegelen het streven om eer te bewijzen aan de vorige generaties, in het bijzonder aan degenen wier waardigheid werd geschonden, en tegelijkertijd aandacht te schenken aan de behoeften van de huidige en toekomstige generaties.

De zesde en laatste fase tenslotte was gewijd aan het opstellen van de aanbevelingen en conclusies, die zijn opgenomen in het tweede deel van dit verslag en bestemd zijn voor de Belgische overheden. In de praktijk overlaptten sommige van deze fasen elkaar vanwege de inhoud van de bestudeerde onderwerpen (die vaak met elkaar verband hielden) en de beschikbaarheid van de voor de hoorzittingen uitgenodigde sprekers. De keuze van de getuigen en sprekers - het onderscheid tussen deze twee categorieën hield geen verband met een kwestie van sociale status, maar met het feit dat de door de getuigen vertelde ervaringen niet konden worden onderbroken of in twijfel getrokken - was gebaseerd op alle spontane kandidaturen die door de speciale commissie waren verzameld, de suggesties van alle in de Kamer vertegenwoordigde fracties en de suggesties van de drie deskundigen die de werkzaamheden van de commissie begeleidden.

Wat de bronnen betreft, is dit verslag gebaseerd op drie soorten corpus. Het eerste is een compilatie van alle luistersessies en hoorzittingen die plaatsvonden tussen december 2021 en oktober 2022. Het tweede corpus bevat de wetenschappelijke literatuur over de realiteit en de sporen van het koloniale verleden van België, met inbegrip van het eerste verslag van de

³² Zie hierover Antoine Garapon, *Peut-on réparer l'histoire ? Kolonisatie, esclavage, Shoah*, Parijs, Odile Jacob, 2008, blz. 234.

deskundigen. Het derde type bron ten slotte bestaat uit interviews met meer dan 140 institutionele, associatieve en individuele partners tijdens het bezoek van een deel van de Commissieleden aan Burundi, Congo en Rwanda tussen 31 augustus en 10 september 2022.

Deze missie is van fundamenteel belang geweest voor het door de speciale commissie op gang gebrachte proces. Een van de expliciete doelstellingen van de Commissie is het bevorderen van de verzoening met de drie landen van de Grote Meren. Een dergelijk doel betekent een bereidheid tot samenwerking die niet zozeer wordt afgemeten aan woorden als wel aan concrete daden. In dit opzicht geeft de reis naar Bujumbura, Kigali en Kinshasa blijk van een vorm van respect en decentraliteit. Deze houding staat centraal in een dekolonisatieperspectief. Het kenmerk van het koloniale regime was het essentiële te denken vanuit een centrum, in dit geval Brussel. Koning Leopold II heeft Congo nooit bezocht, in tegenstelling tot zijn opvolgers. In de metropool vonden weinigen de stem van de Burundezen, Congolezen en Rwandezen het waard om gehoord te worden. Een enkel verhaal, een enkele voorstelling van de werkelijkheid werd opgelegd.

De Commissie wil een herinneringswerk bevorderen dat gebaseerd is op een veelheid van stemmen. Er is een ruimte gegeven aan de verenigingen van de diaspora, waarmee vanaf het begin van het proces contact is opgenomen, die vertegenwoordigd waren in de eerste groep deskundigen, die op verschillende momenten tijdens het proces zijn geraadpleegd en die in het kader van het Parlement uitvoerig zijn gehoord. De beperkingen van de bijzonder Commissie, zowel wat betreft de middelen als de beschikbare tijd, maakten eenzelfde openheid naar de in het land gebleven nakomelingen van de gekoloniseerden niet mogelijk. Verscheidene van hen konden online deelnemen aan de hoorzittingen van de Commissie, maar technische problemen (met name intermitterende toegang tot het internet) maakten een voldoende rijke uitwisseling niet altijd mogelijk. Vandaar het verlangen om ter plaatse te gaan om te luisteren naar vertegenwoordigers van drie generaties, deze keer in levende lijve.

Qua structuur bestaat dit verslag uit twee delen. Het eerste is gewijd aan de bevindingen van de werkzaamheden van de Commissie in hun geheel, of het nu gaat om Burundi, de Onafhankelijke Staat Congo (EIC), Belgisch Congo of Rwanda. Het tweede deel bevat de aanbevelingen die uit deze bevindingen voortvloeien. Sommige afzonderlijke verklaringen zijn in de tekst van dit verslag opgenomen. Voor zover deze verklaringen in het openbaar zijn afgelegd (bijvoorbeeld tijdens de hoorzittingen), worden de voor- en achternamen van de sprekers vermeld, alsmede de datum en de plaats van de toespraak. Wanneer de betrokken verklaringen zijn afgelegd in

het kader van meer besloten uitwisselingen, worden zij anoniem vermeld. Het besluit om bepaalde interviews te anonimiseren werd genomen om alle geïnterviewden te beschermen, ongeacht hun mening en de risico's die ermee gepaard gaan.

Conceptuele verduidelijkingen

De debatten die plaatsvonden in het kader van de Bijzondere Commissie tonen aan dat het Belgische landschap op het vlak van herinnering momenteel een ingrijpende reorganisatie ondergaat. Deze uitdaging staat niet los van de aard en de langetermijngevolgen van de kolonisatie. Het gaat om standpunten met politieke, juridische, economische en morele dimensies. De vergelijkende analyse van in het buitenland genomen initiatieven in een poging het koloniale verleden te verwerken, het verslag van de eerste groep deskundigen en de raadplegingen en hoorzittingen die de afgelopen twee jaar zijn georganiseerd, dwingen ons een hele reeks sleutelbegrippen (dekolonisatie, herinneringswerk, verzoening) opnieuw te bekijken. Op het eerste gezicht lijken deze begrippen vanzelfsprekend, want ze worden gebruikt in de politieke, academische en associatieve sfeer. Ze zijn echter veel dubbelzinniger dan ze op het eerste gezicht lijken. Vandaar het belang van een korte toelichting op dit onderwerp.

In dit verslag wordt het begrip **dekolonisatie** in de ruimste zin van het woord opgevat. Hoewel dit begrip niet voorkomt in de tekst van de resolutie tot instelling van de speciale commissie, werd het benadrukt door de overgrote meerderheid van de gesprekspartners die bij dit proces betrokken waren, zowel in België, Burundi, Congo als in Rwanda. Vanaf het eerste verslag van de deskundigen en tijdens de raadplegingen en hoorzittingen duikt de term in verschillende formules op: dekolonisatie van kennis, geesten, praktijken, de openbare ruimte, het recht, de cultuur, de mentaliteiten, de kunsten, het onderwijs, de media, de ontwikkelingshulp en de medische wereld, om maar een paar voorbeelden te noemen. Dit brede gebruik van het begrip is zinvol als men, met de Kameroense historicus en politicoloog Achille Mbembe, bedenkt dat het dekolonisatieproces in wezen "de strijdkreet is van degenen die proberen de racistische erfenis van het verleden ongedaan te maken"³³.

In zijn traditionele betekenis verwijst het begrip naar het proces dat de meeste koloniën in de jaren of decennia na de Tweede Wereldoorlog tot politieke onafhankelijkheid bracht. Zoals de meeste sprekers tijdens de hoorzitting in herinnering brachten, heeft deze formele dekolonisatie

³³ Achille Mbembe, "Decolonizing the University: New directions", *Arts & Humanities in Higher Education*, 2016, vol. 15 (1), p. 32.

niet verhinderd dat het koloniale systeem de machtsverhoudingen, de economische betrekkingen en de denkpatronen bleef beïnvloeden³⁴. Het voortbestaan van deze koloniale afdrukken of sporen (soms aangeduid als vormen van "kolonialiteit") binnen de structuren van onze instellingen en samenleving zelf verklaart grotendeels de oprichting van de Bijzondere Commissie³⁵. Het begrip dekolonisatie, zoals opgevat in de context van dit verslag, verwijst dus naar de omkering van een proces van aanhoudende imperiale expansie op politiek, economisch, sociaal, cultureel of taalkundig gebied³⁶. Zij heeft elke fase van de werkzaamheden van de speciale commissie begeleid, van de keuze van de getuigen, sprekers en deskundigen die bij het proces betrokken waren - velen van hen vertegenwoordigden verenigingen van de civiele maatschappij die zeer actief waren op dit gebied (zowel in België als in Afrika) - tot de reis van de parlementaire delegatie naar Burundi, Congo en Rwanda³⁷.

Een dergelijk perspectief impliceert een zekere voorzichtigheid ten aanzien van een boekhoudkundige of "balans"-benadering van de kolonisatie³⁸. Hoewel er geen sprake van kan zijn het hele proces te reduceren tot de gepleegde misdaden, kan er ook geen sprake van zijn deze te "compenseren" door de "positieve aspecten" van de kolonisatie te benadrukken³⁹. Deze laatste werden vaak benadrukt tijdens de werkzaamheden van de speciale commissie, zowel tijdens de hoorzittingen, de debatten als de uitwisselingen die plaatsvonden in Congo, Burundi en Rwanda. Van een verbod op of stigmatisering van dit soort verwijzingen is hier zeker geen sprake. Maar het moet duidelijk zijn dat dit verslag, voor zover het bijdraagt aan de publieke

³⁴ Zie met name het hoofdstuk dat Sarah Van Beurden in het eerste verslag van de deskundigen wijdt aan "de dekolonisatie van de kennis", alsmede de positionering die wordt voorgesteld in het reeds genoemde verslag van de interuniversitaire werkgroep over het koloniale verleden, CRef/VLIR.

³⁵ Het begrip "kolonialiteit" verwijst naar het "westerse machtssysteem" dat het kolonialisme heeft overleefd en gebaseerd is op de inferiorisering van niet-westerse plaatsen, menselijke groepen, kennis en subjectiviteiten, alsook op de exploitatie van hulpbronnen en levenskrachten (Arturo Escobar en Eduardo Retrepo, "Anthropologies hegemoniques et colonialité", Cahiers des Amériques latines, 2009, nr. 62, pp. 83-95). Zie ook Sabelo J. Ndlovu-Gatsheni, *Global Coloniality and African Subjectivity*, New York en Oxford: Berghahn Books, 2013).

³⁶ Zie over dit perspectief en de verschillende definities van de term met name Helene von Bismarck, "Defining Decolonization. Essay voor The British Scholar Society, december 2012, <http://britishscholar.org/publications/2012/12/27/defining-decolonization/>.

³⁷ Over het nog steeds grotendeels koloniale karakter van de Lumumba-commissie, zie de zeer kritische opmerkingen van Jean Omasombo, een door de leden gekozen deskundige van de Lumumba-commissie maar *de facto* uitgesloten van deze groep (hoorzitting van 31 januari 2022).

³⁸ Wat de risico's van een dergelijke *balansbenadering* betreft, zie het eerste deskundigenverslag, blz. 21-24.

³⁹ In Frankrijk leidde de wet van 25 maart 2005 tot erkenning van het "positieve aspect van de kolonisatie" (artikel 411) tot zoveel ophef onder Franse historici, onderzoekers en docenten dat de meest omstreden bepaling ervan (het fameuze artikel 411) na een besluit van de Constitutionele Raad van 31 januari 2006 werd afgezwakt en vervolgens bij decreet van 15 februari 2006 definitief werd ingetrokken. Voor meer details over deze zaak, die zeker sterk verschilt van de Belgische, zie Benjamin Stora, "Les questions mémorielles portant sur la colonisation et la guerre d'Algérie", rapport ingediend op 20 januari 2021 bij de Franse president Emmanuel Macron (<https://www.vie-publique.fr/sites/default/files/rapport/pdf/278186.pdf>).

narratief van het nationale verleden, geen poging doet om deze centrale aspecten van het officiële discours gedurende de hele kolonisatie te benadrukken, noch om ze te presenteren als "nuances" die essentieel zijn om anachronisme en anathema te vermijden. Niettegenstaande voor de interpretatie van het verleden genuanceerde hindsight noodzakelijk is, kan hier geen sprake zijn van relativering.

Evenzo kan het niet de bedoeling van dit verslag zijn om alle Belgen en Europeanen die tijdens de koloniale periode in Burundi, Congo of Rwanda aanwezig waren in een soort amalgaam te prijzen of te veroordelen. Sommigen van hen spraken zich uit tegen het geweld. Het gaat er hier niet om de deconstructie van de koloniale propaganda te bevorderen ten gunste van een ideologie die alle actoren en bloc zou veroordelen. Maar deze individuele gedragingen, hoe prijzenswaardig ook, doen niets af aan het feit dat de kolonisatie - als zodanig - de "gewelddadige penetratie" van verschillende, nog steeds fundamenteel gedestabiliseerde samenlevingen veroorzaakte⁴⁰.

Deze pagina's zijn noch een verontschuldiging noch een veroordeling. Ze proberen onze ogen te openen voor een regime zonder te proberen het duister te verlichten. Een dergelijke benadering sluit aan bij de woorden van koning Filip in Kinshasa: "Hoewel vele Belgen oprecht geëngageerd waren en diep van Congo en zijn inwoners hielden, was het koloniale regime als zodanig gebaseerd op uitbuiting en overheersing". Hij voegt daaraan toe: "Dit regime was er een van een ongelijke relatie, op zich niet te rechtvaardigen, gekenmerkt door paternalisme, discriminatie en racisme"⁴¹. De term "niet te rechtvaardigen" verklaart in het kort de hier ingenomen houding.

De hele benadering is gebaseerd op één belangrijke premisse, namelijk dat identiteit, zowel individueel als collectief, gebaseerd is op de herinnering. De voormalige Franse premier Lionel Jospin herinnert ons eraan dat "de identiteit van een volk door de eeuwen heen wordt gevormd door de herinneringen die het aanneemt, behoudt of verliest - of zelfs onderdrukt"⁴². In dit type verklaring verwijzen de termen "herinnering" en "identiteit" naar elkaar. Beide roepen de vraag op naar de articulatie van het individuele en het collectieve niveau. De risico's van de personalisering van de natie liggen in het antropomorfisme, d.w.z. in het denken over het collectief naar het model van het individu. Dit oude debat lijkt zinloos en partijdig als een van

⁴⁰ Zie hierover de opmerkingen van professor Guy Vanthemsche tijdens de hoorzitting van 6 mei 2022.

⁴¹ Toespraak van koning Filip op 8 juni 2022 op het voorplein van het Volkspaleis (beschikbaar op de website van de Belgische monarchie: <https://www.monarchie.be/fr/agenda/discours-de-sa-majeste-le-roi-esplanade-du-palais-du-peuple-kinshasa>).

⁴² Toespraak gehouden in Genshagen op 25 september 1999 op het symposium "Geheugen en identiteit".

de termen wordt geponeerd met uitsluiting van de andere. Het is de vervlechting van het collectieve en het individuele die de hypothese van een collectief geheugen mogelijk maakt. Dit gezegd zijnde, is het gemakkelijk in te zien dat de representatie van het verleden niet alleen de persoonlijke identiteit, maar ook de collectieve identiteit bepaalt: individuele en collectieve herinneringen articuleren en voeden elkaar. Zij worden gelijktijdig gevormd, volgens het schema van een wederzijdse en gekruiste vestiging. Er is dus noch een strikt individueel, noch een strikt collectief geheugen.

Er is geen herinnering of getuigenis die niet wordt beïnvloed door de voorstellingen van het verleden door de groepen, staten of naties, partijen of gemeenschappen waartoe zij behoren. Het zijn vaak deze groepen die bepalen wat memorabel is en hoe het herinnerd zal worden. Onze zogenaamde herinneringen zijn meestal ontleend aan de verhalen van anderen. Ze worden gekaderd in collectieve verhalen, die zelf worden versterkt door herdenkingen en verteld in de geschiedenisles. Het collectieve geheugen kan dus verre van spontaan vorm krijgen en bewaard blijven zonder organisatie en orkestratie. Vandaar het cruciale belang van de werkzaamheden in het kader van de bijzondere commissie.

De wens om het officiële verhaal bij te stellen door stemmen aan het woord te laten die in een institutioneel kader nog niet algemeen worden gehoord, impliceert een **werk van herinnering** dat beter een werk van herinneringen kan worden genoemd. Rekening houden met een veelheid van standpunten betekent echter niet dat alle perspectieven gelijkwaardig zijn. De erkenning van de verscheidenheid aan voorstellingen van het verleden doet niets af aan het bestaan van een werkelijkheid onder deze voorstellingen. In dit opzicht toont het werk van de Bijzondere Commissie zonder de minste dubbelzinnigheid de grote invloed aan van de koloniale propaganda op de voorstellingen van het nationale verleden⁴³. Deze invloed, ooit overheersend, blijft een van de bronnen van het racisme dat in België blijft bestaan⁴⁴. Vandaar de cruciale rol van de historicus. De benadering is niet gebaseerd op relativisme, maar op het idee dat een feitelijk gemeenschappelijk verleden verschillend blijkt te zijn in zijn ervaringen. Het idee is niet om alle verhalen gelijk te stellen, maar om de "verhalen die wij over elkaar vertellen"⁴⁵

⁴³ Zie hierover de studies die Julien Truddaïu heeft uitgevoerd en tijdens de hoorzittingen van 16 mei 2022 heeft gepresenteerd. Tijdens de koloniale periode was de propaganda niet alleen gebaseerd op kranten, die relatief weinig effect hadden op een grotendeels ongeletterde Belgische bevolking. De propaganda steunde ook op tentoonstellingen, beurzen, radio en bioscoopjournaals, die een veel grotere impact hadden.

⁴⁴ Het onderzoek naar de discriminatie van Afro-afkomstigen weerspiegelt de sporen van deze koloniale propaganda. Zie met name het in 2022 door UNIA gepubliceerde verslag (zie *hierboven*).

⁴⁵ Paul Ricoeur, "Quel ethos nouveau pour l'Europe?", in Peter Koslowski (red.), *Imaginer l'Europe: Le marché intérieur européen, tâche culturelle et économique*, Parijs, Éditions Cerf, 1992, p. 110.

opnieuw vorm te geven met behulp van de historiografische methode. Deze doelstelling houdt in dat het hardnekkige vooroordeel dat alleen de toekomst open en onbepaald is, terwijl het verleden van nature gesloten en bepaald is, moet worden bestreden. Zoals Faulkner opmerkt, is het verleden nooit helemaal vast, noch is het helemaal weg. Feiten zijn onuitwisbaar. Niemand kan ongedaan maken wat gedaan is, of ervoor zorgen dat wat gebeurd is niet gedaan wordt. Maar de betekenis van wat er is gebeurd staat nooit voor eens en altijd vast⁴⁶.

Als wij verwijzen naar de resolutie waarbij de speciale commissie wordt opgericht, is de betekenis die aan het proces als zodanig kan worden ontleend, dat het expliciet gericht is op **verzoening**. De tekst verwijst zowel naar "verzoening tussen Belgen onderling (met inbegrip van Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese origine) als tussen Belgen, Congolezen, Rwandezen en Burundezen" (blz. 4); naar een "verzoenend effect" en naar "verzoenende acties" met betrekking tot maatregelen die op symbolisch niveau zijn genomen met betrekking tot het koloniale verleden (blz. 7); de "verzoeningsmissie" van de Commissie op een meer algemeen niveau (blz. 7); en ten slotte de noodzaak voor het panel om "een methode uit te werken voor de verdere werkzaamheden van de Commissie op het gebied van verzoening".

Dit aandringen toont het belang van het begrip aan. Maar wat betekent het precies? Uit de raadplegingen en hoorzittingen die tijdens de werkzaamheden zijn gehouden, blijkt dat deze notie verre van consensueel is. Uit sommige schriftelijke en mondelinge getuigenissen blijkt dat verzoening geen wondermiddel is dat volstaat om de spanningen als gevolg van de kolonisatie te verminderen. De hier begonnen reflectie moet worden aangevuld en verrijkt met een analyse die rekening houdt met de nuances van de termen die met dit begrip overeenkomen in Kinyarwanda, Kirundi, Lingala, Swahili, Tshiluba en Kikongo, om slechts enkele talen te noemen die het verdienen om in aanmerking te worden genomen.

Het eerste verslag van de deskundigen herinnerde eraan dat op basis van de literatuur drie categorieën van benaderingen kunnen worden onderscheiden, namelijk structurele, sociaal-psychologische en spirituele benaderingen (blz. 448-460). (Uit de analyse van de gedachtewisselingen die sinds juli 2020 in het Parlement en in het publieke debat hebben plaatsgevonden, blijkt dat de meeste discussies gericht zijn op de eerste aanpak. Deze benadering richt zich vooral op de belangen van elke partij en op het institutionele aspect van een eventuele toenadering. Deze aanpak komt in de eerste plaats tot uiting in de integratie van alle Belgische nationale componenten. Het betreft met name de kwestie van herstelbetalingen

⁴⁶ Paul Ricoeur, *Temps et Récit*, Tome III, *Le temps raconté*, Parijs, Le Seuil, 1985, p. 411.

en/of institutionele hervormingen om de discriminatie van Afro-afkomstigen te bestrijden en aldus betrekkingen op voet van gelijkheid tot stand te brengen (*zie hieronder*). Dezelfde aanpak geldt ook voor de internationale betrekkingen. Vanuit dit oogpunt zijn vele actoren voorstander van een aanpassing van de bilaterale betrekkingen tussen België, Burundi, Congo en Rwanda (zowel op politiek, economisch en cultureel vlak als op het gebied van onderzoek en onderwijs).

De sociaal-psychologische benadering van verzoening richt zich niet op de belangen van de betrokken partijen, maar op hun relaties. Het legt de nadruk op de cognitieve en emotionele aspecten van elk verzoeningsproces. Deze benadering wordt minder vaak toegepast, maar is in de debatten verre van afwezig. Verschillende verenigingen in de diaspora of in een van de drie landen van de Grote Meren dringen aan op de erkenning van het leed dat met het kolonialisme gepaard gaat en op het bestrijden van de stereotypen en vooroordelen die nog steeds met Afro-afkomstigen worden geassocieerd.

Ten slotte pleit de spirituele benadering van verzoening voor een collectief genezingsproces op basis van de notie van vergeving, alsook voor de rehabilitatie van slachtoffers *en* daders. Dit perspectief lag aan de basis van de Waarheids- en Verzoeningscommissie die in Zuid-Afrika werd opgericht na de afschaffing van de apartheid (1996-2003). Zij is echter nauwelijks aanwezig in de debatten die sinds het begin van de bijzondere commissie zijn gevoerd. In verschillende raadplegingen werd het begrip vergeving genoemd (met argumenten voor en tegen), maar de overgrote meerderheid van de interventies (schriftelijk en mondeling) richtte zich liever op het begrip formele verontschuldiging in institutionele dan in persoonlijke zin. De verontschuldiging in kwestie (of de actoren er nu voor pleiten of niet) staat meestal los van elke verwijzing naar de meer individuele notie van vergeving.

Naast deze verschillende betekenissen van het begrip verzoening is het van cruciaal belang eraan te herinneren dat geen enkele vorm van verzoening (noch tussen gemeenschappen in België, noch tussen België, Burundi, Congo en Rwanda) alleen het resultaat kan zijn van een institutioneel en unilateraal initiatief. De werkzaamheden van de Bijzondere Commissie tonen de afstand die nog steeds bestaat tussen de interpretaties van het koloniale verleden. Deze afstand is zodanig dat een toenadering een duurzame dialoog op alle maatschappelijke niveaus en op beide betrokken continenten vereist. Vertegenwoordigers van verenigingen van Afro-afkomstigen en Burundese, Congolese en Rwandese actoren, of zij nu de officiële autoriteiten, de academische wereld, de kunsten of verenigingen vertegenwoordigen, hebben tijdens het hele proces om een dergelijke dialoog verzocht. Deze eisen zijn cruciaal. Zij herinneren ons aan de beperkingen van de parlementaire aanpak.

Zoals reeds is opgemerkt, is een dergelijk institutioneel kader van doorslaggevend belang om de voorwaarden te scheppen waaronder uiteindelijk een toenadering kan plaatsvinden. Maar het kan het in geen geval opleggen. Geen enkele instelling kan het geheugen van vrouwen en mannen volledig beteugelen. Herinneringen, of ze nu gewaardeerd of verzwegen zijn, zijn verankerd in ervaringen. Ze zijn gesmeed in lichamen van vlees en bloed. Deze verankering verklaart dat als herinneringen bewegen in de zin dat ze ademen en evolueren, ze niet volgzaam zijn. Zelfs de herinneringen die het uiterlijk aannemen van lichte stoffen, meegesleurd door de wind, blijven niet minder koppig. Flexibel zonder twijfel, maar ze zijn niet gedisciplineerd.

Beperkingen en dankbetuigingen

De instelling van de bijzondere commissie werd toegejuicht door verschillende getuigen en sprekers, zowel Belgische als buitenlandse⁴⁷. Ze werd ook vaak bekritiseerd als "ongeschikt", te ambitieus of onvoldoende ambitieus, "geleid door activisten" of juist "onverschillig" voor hen, overhaast of juist veel te lang in vergelijking met andere parlementaire commissies, om maar een paar van de geuite punten van kritiek te noemen. Uit het vaak tegenstrijdige karakter van deze kritiek blijkt dat het werk dat sinds juli 2020 is verricht een ervaring van nederigheid is geweest. De omvang van de taak is zodanig dat alle genomen initiatieven, hoe cruciaal ook, niet kunnen volstaan om de te bestuderen verschijnselen volledig te beoordelen. Of het nu gaat om de geleefde en overgeleverde ervaringen van de koloniale periode in Burundi, Congo en Rwanda, of om het voortbestaan van denkpatronen die uit die periode zijn overgeërfd, met name wat betreft het verband tussen kolonialisme en racisme, geen van deze realiteiten kan hier volledig worden geïdentificeerd. De analyses, luistersessies, hoorzittingen en discussies die gedurende meer dan twee jaar zijn gehouden, zijn dus slechts het begin van een lang proces.

De opstelling van een volledige en complete stand van zaken, hoe onmisbaar ook, kan in het kader van deze opdracht⁴⁸ niet worden overwogen. Het is onmogelijk om de grote lacunes die reeds in het eerste deskundigenverslag zijn aangegeven, op te vullen. De werkzaamheden van de bijzondere commissie hebben het mogelijk gemaakt deze lacunes te bevestigen en er enig licht op te werpen, maar er moet nog echt diepgaand werk worden verricht met betrekking tot aspecten die onvoldoende zijn gedocumenteerd en/of bestudeerd. Zo blijkt uit de zeer geringe

⁴⁷ Wij wijzen onder meer op de reacties van mevrouw Juliana Lumumba op 31 januari 2022, van professor Nancy Rose Hunt (Universiteit van Florida) op 6 mei 2022, van professor Isidore Ndaywel è Nziem (Universiteit van Kinshasa) op 23 mei 2022, en van Patrick Balemba Batumike en Alejandra Mejia Cardona (Commissie Justitie en Vrede) op 15 juli 2022.

⁴⁸ Op dit punt is het belangrijk eraan te herinneren dat de bijzondere commissie geen onderzoekscommissie is (zoals bijvoorbeeld de Lumumba-commissie).

ruimte die wordt besteed aan de specifieke situatie van het koloniale verleden in Burundi en Rwanda dat de resultaten van reeds verricht onderzoek beter moeten worden verspreid en dat de uitvoering van aanvullende grootschalige projecten moet worden aangemoedigd, waarbij nationale specialisten moeten worden betrokken die op dit gebied reeds goed zijn uitgerust (*zie hieronder*). In dit opzicht was de afwezigheid van Burundese en Rwandese historici in de eerste groep deskundigen een duidelijke vergissing.

Een andere belangrijke beperking is het gebrek aan breed overleg voorafgaand aan en gedurende het hele proces. Met de middelen die de bijzondere commissie ter beschikking stonden, kon zij de aanbevelingen in het eerste deskundigenverslag op het gebied van raadpleging, integratie en participatie niet opvolgen⁴⁹.

Afgezien van deze beperkingen is het belangrijk te wijzen op de bij uitstek politieke aard van het proces. De leden van de Commissie zijn gekozen politieke vertegenwoordigers. De samenstelling van deze commissie weerspiegelt dus vooral de partijen die in het Belgische parlement vertegenwoordigd zijn. Dit politieke karakter is zowel een kans als een beperking. Kans, want het is inderdaad de gehele Belgische bevolking die in het parlement vertegenwoordigd is. Deze vorm van legitimiteit geeft een nationale en officiële basis aan de aanpak. Het is ook een beperking omdat politieke belangen niet altijd bevorderlijk zijn voor de onafhankelijkheid die nodig is om het oorspronkelijke mandaat uit te voeren⁵⁰.

Het geheel van de werkzaamheden van de Bijzondere Commissie zou niet mogelijk zijn geweest zonder de medewerking van leden van de diaspora, zowel bij het eerste overleg, als in de aan de Commissie ter beschikking gestelde verslagen, als in hun actieve medewerking bij talrijke hoorzittingen. Ieder van hen wordt oprecht bedankt. De Commissie wil ook iedereen bedanken die positief heeft gereageerd op de raadplegingen en hoorzittingen, of het nu gaat om onderzoekers, vertegenwoordigers van verenigingen, journalisten, diplomaten, kunstenaars, institutionele en religieuze actoren, getuigen of afstammelingen van getuigen. Hun

⁴⁹ Zie in dit verband het hoofdstuk over het cruciale belang van raadpleging, participatie en *outreach* van Martien Schotsmans in het eerste deskundigenverslag, blz. 541 e.v. Ter vergelijking: het is interessant op te merken dat de regering van Canada 72 miljoen dollar ter beschikking heeft gesteld ter ondersteuning van het werk van de Waarheids- en Verzoeningscommissie (TRC). Hoewel de institutionele contexten totaal verschillend zijn, is het opvallend dat het proces in Canada duurde van 2007 tot 2015. TRC-leden hebben 6 jaar lang door Canada gereisd om meer dan 6.500 getuigenissen te horen. Ze organiseerden ook 7 nationale evenementen in verschillende delen van het land om de Canadezen erbij te betrekken, de geschiedenis en de erfenis van de "residential schools" onder de aandacht te brengen en de ervaringen van oud-leerlingen en hun families te delen en te herdenken. Voor meer informatie over deze zaak, zie <https://www.rcaanc-cirnac.gc.ca/fra/1450124405592/1529106060525>.

⁵⁰ Zie Jeremy Sarkin en Ram Kumar Bhandari, "Why Political Appointments to Truth Commissions cause difficulties for these institutions" *Journal of Human Rights Practice*, vol. 12 (2), 2020, blz. 1-27.

aanwezigheid, hun ervaring en hun suggesties hebben deze reflectie mogelijk gemaakt. De rijkdom en de authenticiteit van de uitwisselingen hebben geen pijnpunten of spanningen uitgewist. In dit opzicht bewijst het bestaan van meningsverschillen, tegenstrijdigheden en conflicten over de interpretatie van het verleden in zekere zin de vitaliteit van de herinnering - een herinnering die niet langer tegenstrijdig is, is vaak een herinnering die geen zin meer heeft⁵¹.

De Commissie wil ook haar dank betuigen aan het ministerie van Buitenlandse Zaken, dat de missie naar Burundi, Congo en Rwanda mogelijk heeft gemaakt. Dankzij de zorgvuldige voorbereiding van deze bezoeken en de opmerkelijke bijstand van de Belgische ambassades in Bujumbura, Kinshasa en Kigali konden onverwacht talrijke en vruchtbare uitwisselingen plaatsvinden, waardoor de grondslagen van duurzame betrekkingen tussen België en elk van deze drie landen konden worden versterkt. Al deze ontmoetingen, of ze nu online, in België of in het gebied van de Grote Meren plaatsvonden, vormen de kern van de dynamiek die moet worden versterkt: het bevorderen van de opbouw van een rechtvaardige samenleving, waarin ieder mens zich ten volle kan ontplooien.

Met dit verslag worden de in juli 2020 aangevangen werkzaamheden afgerond. Het sluit het debat niet af. Integendeel, zij nodigt via al haar aanbevelingen uit tot een creatieve, vernieuwende en doeltreffende dekolonisatie op lange termijn. Het uiteindelijke doel van deze werkzaamheden betreft alle personen die door het Parlement vertegenwoordigd zijn. Moge ieder van hen zijn of haar rechtmatige plaats vinden in ons land en in de betrekkingen die het verenigen met Burundi, de Democratische Republiek Congo en Rwanda.

* *

*

Het geheugen stroomt en loopt over.

Het levende geheugen staat nooit stil. Het stroomt. Met een wisselende cadans. Een kalme beek

⁵¹ Zie, in een andere context, Annette Wieviorka, "Le Vél' d'Hiv': histoire d'une commémoration", *Autrement*, nr. 54, 1999, blz. 161-165; Bogumil Jewsiewicki, "De la vérité de mémoire à la réconciliation. Comment travaille le souvenir?", *Le Débat*, nr. 122, 2002, pp. 63-77; Krzysztof Pomian, "Sur les rapports de la mémoire et de l'histoire", *Le Débat*, nr. 122, 2002, pp. 32-40; Sarah Gensburger en Sandrine Lefranc, *A quoi servent les politiques de mémoire?*, Parijs, Sciences Po, 2017 en Johann Michel, *Le devoir de mémoire*, Parijs, PUF, 2018.

of een bergwaterval die door niets of niemand kan worden tegengehouden. Het gaat van generatie op generatie over. Als het bloed heeft gevloeid, overstroomt het. Case studies van alle continenten laten zien dat massamisdaden onvermijdelijk leiden tot geheugenverlies. Hoewel het mogelijk is ze uit te stellen, is het een illusie te proberen eraan te ontsnappen. Ontkenning stelt ons in sommige gevallen in staat om te "doen alsof". Amnestie probeert in andere gevallen de bladzijde om te slaan. Maar de laatste verzet zich altijd. Ongelezen inkt verandert in lood, en eist tijd en aandacht. Ver van elke haast, ontdekken stilte en concentratie geleidelijk de ongehoorde stemmen, de genuilkorfde kretten, het verachte gefluister. Ze komen allemaal naar boven.

In deze door geweld geteisterde landschappen staat de herinnering niet stil. Ver van de gemakkelijk waarneembare watervallen, groef het, knaagde aan de aarde en baande zich een weg. Ondergronds gleeed het weg tot het weer opdook. Het fenomeen van heroplevende rivieren is opvallend. Op een plek die wij vredig en soms zelfs kalmerend vinden, komt de grote straal met een onvermoede kracht tevoorschijn.

Dit is de ervaring die sinds de oprichting van de bijzondere commissie is opgedaan. Herinneringen, onbegrepen tegenslagen, ondoorgrondelijke kloven tussen de actoren en hun nakomelingen. Kolonialisme kan niet worden teruggebracht tot misdaad, zoals reeds is opgemerkt. Maar het wordt erdoor overspoeld. De moordpartijen in de Grote Meren zijn niet geteld. Deze onbegraven lichamen wachten, drijvend, op het moment van rust. Meegesleurd door de wateren van de herinnering, nemen de verdwenenen alles op hun pad, waardoor de prioriteiten van het heden worden verstoord.

Overweldigd door hun verleden, proberen individuen en samenlevingen de troebele wateren te kanaliseren, bezoedeld voor sommigen, heilig voor anderen. Allen, aan de rand van het pad, zoeken het verdronken jaagpad. Hier vervagen de uiteenlopende oorsprongen en trajecten. Alle bewoners hebben hetzelfde doel: de golven temmen. Of ze nu Belg, Burundees, Congolees of Rwandees zijn, ze worden er allemaal mee geconfronteerd. Met de instelling van de Bijzondere Commissie nam het Belgische Parlement het risico overrompeld te worden.

Vaststellingen

"Onze zielen moeten aan beide kanten gesust worden. [...]
We zijn vol van het Westen
maar je bent leeg van ons.

*In Koli Jean Bophane*⁵²

Inleiding

Het vertellen van het nationale verleden is een dynamisch proces. De beroering die de roep om dekolonisatie van de geesten veroorzaakt, kan niet worden gekanaliseerd zonder *samen* te kijken naar de onverbreekelijke banden tussen België, Burundi, Congo en Rwanda. Om ons af te vragen 'hoe zijn we hier gekomen'⁵³. Om de dingen te zeggen « zoals ze zijn »⁵⁴, zonder omwegen of rechtvaardigingen. Om te stoppen met 'doen alsof *dat* niet gebeurd is'⁵⁵. Wat betekent die "dat"? Dit is de vraag die ten grondslag ligt aan het eerste deel van dit verslag.

Een anker en een koers

Dit gemeenschappelijke verhaal is geweven rond een weefsel van uiteenlopende materialen en emoties. Een dergelijk vlechtwerk is slechts onder twee voorwaarden duurzaam en zinvol voor alle betrokken bevolkingsgroepen en generaties.

(1) De eerste betreft de verankering: dat dit veelkleurige vlechtwerk verankerd is in de geschiedenis als wetenschappelijke discipline. Het gaat er niet om de "historische waarheid" te onthullen, die niet kan worden "gevangen" of geëssentialiseerd, maar om de bronnen en perspectieven te vermenigvuldigen om zonder uitstel te proberen beter te begrijpen wat er is gebeurd. Deze zoektocht is de enige die vroegere, huidige en toekomstige generaties kan verbinden op basis van respect⁵⁶. Het is de enige die de lijnen "weer op de rails" kan zetten⁵⁷.

⁵² Woorden gesproken tijdens de hoorzittingen op 8 juli 2022.

⁵³ Pie Tshibanda, hoorzittingen van 8 juli 2022.

⁵⁴ Marie-Louise Sibazuri, hoorzittingen van 18 juli 2022. In een geheel andere context en modus, zie Claudine Galea, *Les choses comme elles sont*, Parijs, Verticale, 2022.

⁵⁵ In Koli Jean Bophane, *op. cit.*

⁵⁶ Over het begrip respect als basis voor verantwoordelijkheid, zie Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung*, Frankfurt, Insel Verlag, 1979.

⁵⁷ Uitdrukking gebruikt in elk van de drie landen van de Grote Meren tijdens het bezoek van de parlementaire delegatie.

Het doel is niet om ervaringen naast elkaar te zetten, maar om ze zo dicht mogelijk te benaderen. Om ze één voor één te temmen, om ze tot dialoog te maken, door te proberen ze in hun diepte te begrijpen. Het is deze geschiedenis, veeleisend en altijd onvoltooid, die het belangrijk maakt om mee te blijven schrijven⁵⁸.

De inzet is hoog, want het terrein is glad. De Franse schrijver Paul Valéry heeft de risico's duidelijk aangegeven. « Geschiedenis, » legde hij uit, "is het gevaarlijkste product dat de chemie van het intellect heeft ontwikkeld. [...] Zij laat de mensen dromen, bedwelmt hen, wekt valse herinneringen op, overdrijft hun reflexen, houdt hun oude wonden in stand, kwelt hen in hun rust, leidt hen naar het delirium van de grootsheid of naar dat van de vervolging, en maakt naties bitter, prachtig, ondraaglijk en ijdel"⁵⁹. Deze woorden herinneren ons eraan dat niet alleen de gebeurtenissen zelf, maar ook - en vooral - de weergave van deze gebeurtenissen van invloed zijn op standpunten en beslissingen. Vandaar het cruciale belang van een door de historische discipline gestabiliseerde verankering.

(2) De tweede voorwaarde betreft de te volgen koers. Het narratieve weven dat geleidelijk plaatsvindt, is niet alleen gericht op de begrijpelijkheid van het verleden. Ook wordt getracht recht te zetten wat rechtgezet kan worden en een verband te leggen. Deze bezorgdheden betreffen het heden en de toekomst. Ze zijn een vorm van **rechtvaardigheid**. In de nasleep van massamisdrijven is er een element van onherstelbaarheid waartegen de rechter niets kan doen⁶⁰. Lichamen zijn verplaatst of uiteengereten. De wezen zijn wees gebleven. Hun waardigheid, geminacht, is gedoofd. Het is hier dat een gemeenschappelijk verhaal kan proberen het spoor te hernemen en terug te vinden. Het gaat er niet om de vinger op de zere plek te leggen om te veroordelen, maar om te luisteren naar de adem van hangende waardigheid. Onmerkbaar in het rumoer van de polemiek, komt het als een briesje tevoorschijn als we er even bij stilstaan. Waardigheid herwinnen betekent terugkeren naar de onvervulde beloften van het verleden⁶¹. Het gaat er dus om de geschiedenis van deze beloften terug te vinden (1^{ère} voorwaarde), maar ook om zich te verbinden (2^{ème} voorwaarde) om uiteindelijk uit de cyclus van schipbreukgeneraties te geraken.

⁵⁸ Zie over dit perspectief de inleiding tot het historische gedeelte van het eerste deskundigenverslag, geschreven door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 14.

⁵⁹ Paul Valéry, *Regards sur le monde actuel et autres essais*, Parijs, Gallimard, 1990, blz. 35.

⁶⁰ Magali Bessone, *Faire justice de l'irréparable. Esclavage colonial et responsabilités contemporaines*, Parijs, Vrin, 2019.

⁶¹ Zie voor het begrip waardigheid de presentatie van Valérie Arnould op 27 juni 2022. Over het begrip belofte, zie Hannah Arendt, *The Human Condition*, Chicago, University of Chicago Press, 1958.

Dit verslag is niet het zoveelste plot van de gebeurtenissen die plaatsvonden tussen de oprichting van de Congo Vrijstaat (CV) in 1885 en de onafhankelijkheid van Burundi en Rwanda in 1962. Het schrijven van deze geschiedenis is niet de verantwoordelijkheid van de parlementsleden, maar van historici en getuigen in Burundi, Congo en Rwanda, evenals van hun Belgische en buitenlandse tegenhangers. Dit deel verwijst onvermijdelijk naar bepaalde historische gebeurtenissen, maar pretendeert niet alle episodes op te nemen die een plaats verdienen in de op inclusieve wijze te ontwikkelen verhalen⁶².

In plaats van de leerling-historicus te spelen en het risico te lopen de gebeurtenissen in een nauw en verouderd "hokje" te stoppen, is het nuttig terug te blikken op de belangrijkste kwesties die de door de Speciale Commissie gegenereerde debatten hebben gedomineerd. De voorgestelde structuur is dus eerder thematisch dan diachronisch. Het behandelt vier hoofdpunten: kennis, erkenning, verantwoordelijkheid en herstel.

Vier kernpunten

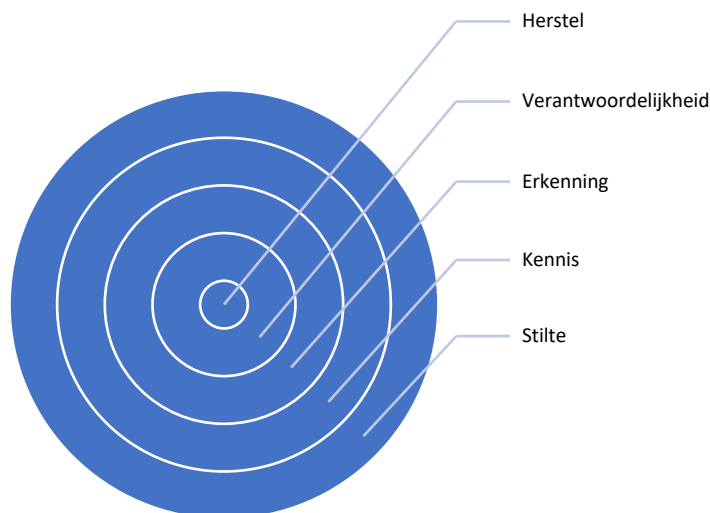
Studies over herstelbeleid (*reparation politics*) onderscheiden verschillende stadia in het officiële beheer van een pijnlijk verleden⁶³. Het aanvankelijke kader wordt vaak gekenmerkt door een vorm van ontkenning of onverschilligheid⁶⁴. Het doorbreken van de stilte impliceert een eerste fase van historisch onderzoek om te komen tot kennis van het verleden "zoals het is gebeurd" - in de wetenschap dat deze kennis eerder een kwestie van verwachting is (nooit volledig bereikt) dan van onthulling. De tweede stap is de identificatie van misstanden uit het verleden, de kwalificatie ervan als zodanig en de publieke erkenning ervan. In de derde fase wordt verantwoordelijkheid genomen voor het begane onrecht en het daaruit voortvloeiende

⁶² Voor meer details over een historische benadering van de Belgische kolonisatie, zie in het bijzonder de hoofdstukken geschreven door de historici aanwezig in het eerste panel: Zana Etambala, Gillian Mathys, Elikia Mbokolo, Pierre-Luc Plasman en Sarah Van Beurden.

⁶³ Zie over dit onderwerp het baanbrekende werk van Martha Minow, *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass violence*, Boston, Beacon Press, 1998; Elazar Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, Baltimore & London, The Johns Hopkins University Press, 2000; Patricia Hayner, *Unspeakable Truths: Confronting State Terror and Atrocity*, New York, Routledge, 2001; Nigel Biggar (ed.), *Burying the Past. Making Peace and doing Justice after Civil Conflicts*, Washington, Georgetown University Press, 2003; John Torpey, *Making Whole What Has Been Smashed: On Reparation Politics*, Cambridge, Harvard University Press, 2006; Jeff Olick, *The Politics of regret: on collective memory and historical responsibility*, Londen, Routledge, 2007 en Sarah Cobb, *Speaking of Violence. The Politics and Poetics of Narrative in Conflict Resolution*, Oxford, Oxford University Press, 2013. Zie ook Christopher Daase et al., *Apology and Reconciliation in International Relations. The importance of being sorry*, Londen, Routledge, 2016; Mikyoung Kim (red.), *Routledge Handbook of Memory and Reconciliation in East Asia*. New York: Routledge, 2016; Laura E. Reimer, Katerina Standish, en Chuck Thiessen (eds), *Expanding the Edges of Narrative Inquiry*, Lanham: Lexington Books, 2020;

⁶⁴ Zie onder meer Stanley Cohen, *States of Denial. Knowing about atrocities and Suffering*, Cambridge, Polity Press, 2001 en Valérie Rosoux en Laurence van Ypersele, 'The Belgian National Past: Between commemoration and silence', *Memory Studies*, 5 (1), 2012, pp. 45-57.

lijden. De laatste fase betreft het materiële herstel van het geleden onrecht. Terwijl de eerste drie stadia vormen van symbolische genoegdoening zijn, wordt het laatste stadium hier in strikte zin opgevat en kan het een materiële dimensie hebben (bijvoorbeeld restitutie of financiële compensatie). Deze verschillende fasen kunnen worden voorgesteld in de vorm van concentrische cirkels, zoals in onderstaand diagram:



Figuur 1: Officieel beheer van een pijnlijk verleden

Dit diagram stelt geen doelwit voor dat in het midden een quasi-mechanisch te bereiken doel aangeeft. De politieke discussies en onderhandelingen over het beheer van massaal geweld lijken allesbehalve op een rechte lijn die uniform en voorspelbaar aan alle bestudeerde gevallen zou worden opgelegd. Het beeld van concentrische cirkels verwijst niet naar het doel dat moet worden nagestreefd om de meeste punten te scoren, maar naar het brandpunt waarrond alle door de speciale commissie gegenereerde debatten zich hebben uitgekristalliseerd. Deze concentrische cirkels komen ook overeen met de beweging die wordt veroorzaakt door het gooien van een kiezelsteen in een vijver. De verschillende stadia die in deze grafiek kunnen worden onderscheiden, verwijzen naar de omvang van de effecten van het aanvankelijke geweld. Het trefpunt van een steen die in een vijver wordt gegooid vertegenwoordigt een specifieke gewelddadige handeling tegen een specifiek lichaam en gezicht. Deze daad brengt een familie en een gemeenschap onmiddellijk in rouw. Wanneer deze handeling deel uitmaakt

van een regime dat de segregatie en uitbuiting van een hele bevolking organiseert, wordt de hele vijver getroffen. Op lange termijn worden de gevolgen van dit geweld gevoeld door verschillende generaties nakomelingen, verspreid over verschillende continenten⁶⁵.

Het doel van deze grafiek is niet om de complexiteit van elk geval terug te brengen tot een *checklist* van processen die worden gepresenteerd als voorwaarden voor het "omslaan van de bladzijde"⁶⁶. Het gaat er ook niet om de knooppunten in verband met het politieke beheer van het verleden te ontkennen ten gunste van een volkomen vloeiende opeenvolging van duidelijke en onderscheiden fasen. Het is de bedoeling referentiepunten aan te reiken die nuttig kunnen zijn voor analyse en ontrafeling. De stappen die dit verslag structureren schetsen een pad om te proberen terug te leiden naar de beschadigde lichamen en gezichten. Om ze eindelijk eer te bewijzen.



Figuur 2: Waterrimpels

I. Kennis: schriftelijke en mondelinge archieven

Welke weg ook wordt gekozen, het uitgangspunt is het schriftelijke en/of mondelinge archief⁶⁷. Het eerste verslag van de deskundigen wijdt een belangrijk hoofdstuk aan de archieven met

⁶⁵ Nicolas Argenti en Khatarina Schramm, *Remembering Violence: Anthropological Perspectives on Intergenerational Transmission*, New York, Berghahn Books, 2010.

⁶⁶ Zie hierover met name Simon Robins, 'Failing Victims? The Limits of Transitional Justice in Addressing the Needs of Victims of Violations', *Human Rights and International Legal Discourse*, (1), 2017, pp. 41-58.

⁶⁷ Zie Florence Gillet, Archives et gouvernance de l'information à l'ère numérique, *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 2530-2531, 2022, blz. 5-82; Chiara Candaele, Delphine Lauwers, Bérengère Piret en Marie Van Eeckenrode, 'Van confiscatie naar dekolonisatie: De uitdagingen van de koloniale archieven', *META: Tijdschrift voor Bibliotheek en Archief*, 2, 2021, pp. 10-15 en Bérengère Piret, 'Reviving the Remains of Colonization. The Belgian Colonial Archives in Brussels', *Geschiedenis in Afrika*, 42, 2015, pp. 419-431.

betrekking tot het koloniale verleden die in België worden bewaard⁶⁸. Deze archieven vertegenwoordigen meer dan 20 km documenten, bewaard in 80 instellingen over het hele land (zoals de FOD Buitenlandse Zaken, het Rijksarchief, AfricaMuseum, KADOC, de archieven van universiteiten, steden of religieuze congregaties).

In het eerste verslag van de deskundigen wordt van meet af aan benadrukt dat archieven niet alleen verzamelingen van documenten zijn. Ze vormen niet alleen een belangrijke bron voor de geschiedschrijving, maar zijn ook essentieel voor het individuele en collectieve geheugen (en dus voor de opbouw van de identiteit). Ze spelen ook een belangrijke rol in de controle van de democratie en zijn voor de autoriteiten een middel om zich tegenover hun burgers te rechtvaardigen" (blz. 355). Archieven zijn verre van neutraal en vereisen heuristische kritiek (waaronder controle op authenticiteit en herkomst). Als dit werk eenmaal is gedaan, kunnen archieven waardevol, zo niet onmisbaar zijn om te begrijpen wat er is besloten en gedaan.

In het eerste verslag van de deskundigen wordt de verklaring van 2011 van de ICA (International Council on Archives), gesteund door de UNESCO, aangehaald, die hier vanwege het belang ervan moet worden herhaald:

*"Archieven leggen beslissingen, acties en herinneringen vast. Archieven zijn een uniek en onvervangbaar erfgoed dat van generatie op generatie wordt doorgegeven. Documenten worden beheerd vanaf het moment dat ze worden gecreëerd om hun waarde en betekenis te behouden. Als betrouwbare informatiebronnen voor verantwoordelijk en transparant bestuur spelen archieven een essentiële rol in de ontwikkeling van samenlevingen door bij te dragen tot de vorming en bescherming van het individuele en collectieve geheugen. Voor de groei van kennis, de instandhouding en bevordering van democratie en mensenrechten en de levenskwaliteit van de burgers moet een zo ruim mogelijke toegang tot archieven worden gehandhaafd en aangemoedigd"*⁶⁹.

Deze passage herinnert aan het fundamentele belang van de **toegang tot** openbare documenten, zowel voor onderzoekers, journalisten als het grote publiek. Toegankelijkheid is eenvoudigweg

⁶⁸ Dit hoofdstuk is geschreven door Gillian Mattys en Sarah Van Beurden, blz. 354-405. Veel andere archieven zijn ondergebracht in Burundi, Congo, Rwanda of elders (VS, VK of Italië). Voor meer informatie over de in België bewaarde archieven, zie Pierre-Alain Tallier, Marie Van Eeckenrode en Patricia Van Schuylenbergh (eds.), België, Congo, Rwanda en Burundi. *Guide des sources de l'histoire de la colonisation (19^e - 20^e siècle)*, 2 delen. Turnhout, Brepols, 2021 (<https://www.brepolsonline.net/doi/epdf/10.1484/M.STMCH-EB.5.127294>).

⁶⁹ Internationale Archiefraad, "Universele Verklaring inzake Archieven": https://www.ica.org/sites/default/files/20190726_ica_declarationuniverselle_french_1.pdf.

van vitaal belang voor personen die bewijsstukken zoeken om de identiteit van hun ouders of voorouders vast te stellen. In dit geval kan de onmogelijkheid om toegang te krijgen tot archieven een vorm van dwalen betekenen, waardoor mensen "in het ongewisse" blijven. Het pijnlijke geval van metissenkinderen is in dit verband emblematisch (*zie hieronder*).

Geschreven archieven

Als we ons richten op de situatie van de in België bewaarde schriftelijke archieven, impliceert deze zorg voor toegankelijkheid een vorm van transparantie, aandacht voor gebruiksgemak en centralisatie van informatie. Concreet rechtvaardigen de diversiteit van de beschikbare collecties en de veelheid van bewaarplaatsen de creatie van een website die een toegangspoort en een gids is om de gezochte archieven te lokaliseren. Toegankelijkheid betekent ook dat de archieven moeten worden bewaard op een plaats die met het openbaar vervoer bereikbaar is. Voor Burundese, Congolese of Rwandese burgers vereist de toegang tot koloniale archieven - een essentiële basis van hun collectieve geheugen - een soepele en efficiënte visumaanvraagprocedure. In feite werd het overgrote deel van de koloniale archieven bij de onafhankelijkheid naar België overgebracht⁷⁰. De weinige documenten die in de Grote Meren bleven, werden geleidelijk verspreid, vernietigd, verloren of zelfs gestolen.

Er zij op gewezen dat aan deze voorwaarden (toegankelijkheid van de plaatsen van instandhouding en het verkrijgen van visa) momenteel onvoldoende is voldaan. Afgezien van deze pragmatische aspecten zijn de hoorzittingen en discussies over dit thema tijdens de werkzaamheden van de speciale commissie convergerend. Allen concluderen dat een grotere toegankelijkheid van de fondsen twee stappen vereist. De eerste is het inventariseren van documenten. Dit proces is uiterst tijdrovend en dus kostbaar. De geïnterviewde archivariissen en historici schatten dat het ongeveer een week voltijds werk kost om één meter archief toegankelijk te maken. De inventarisatie van de documenten verschilt dus sterk per instelling. De tweede stap hangt af van de declassificatie van documenten, die in de meeste omstrede zaken een groot obstakel blijft⁷¹. Sinds de publicatie van het eerste deskundigenverslag heeft de FOD Buitenlandse Zaken aangekondigd dat alle door de Koloniale Veiligheid geclassificeerde archieven als gedeëclassificeerd worden beschouwd. Dit besluit, dat door

⁷⁰ Zie hierover de presentaties van Bérengère Piret en Sarah Van Beurden tijdens de hoorzittingen van 14 maart 2022.

⁷¹ Over dit onderwerp de presentaties van Bérengère Piret op 14 maart 2022, Alain Gérard, Wim Robberecht, Peter Lanssens, Pierre-Alain Tallier, Kathleen Van Acker, Marie Van Eeckenrode en Claude de Moreau de Gerbehaye, Guido Gryseels en Kim Christiaens tijdens de hoorzittingen op 21 maart 2022.

iedereen werd toegejuicht, heeft echter geen betrekking op documenten die door andere instanties, zoals de Staatsveiligheid, geclassificeerd zijn.

De overdracht van de koloniale archieven aan België in 1960 verandert niets aan het **gemeenschappelijke karakter** van dit erfgoed. Het behoort zowel toe aan de nakomelingen van de gekoloniseerden als aan de kolonisten. Teruggave, die vaak wordt bepleit, is dus geen wondermiddel, omdat het de toegang tot een heel deel van de betrokken burgers verhindert. Vanuit dit oogpunt is digitalisering een veelbelovende weg: zij maakt het mogelijk gegevens te delen en wereldwijd toegankelijk te maken. Zij stuit echter ook op bepaalde belemmeringen, zoals de moeilijke toegang tot internet en de frequente stroomonderbrekingen in Burundi, Congo en Rwanda. Anderzijds is het raadplegen van handgeschreven of getypte documenten soms sneller en gemakkelijker met gedrukte dan met gedigitaliseerde documenten.

Ondanks deze moeilijkheden wordt met sommige initiatieven vooruitgang geboekt. Een van die initiatieven is het **SHARE-programma** dat België en Rwanda hebben opgezet naar aanleiding van een bilaterale conferentie die de regering van Rwanda in 2018 heeft georganiseerd. Het doel van dit programma is het delen van erfgoed en het opbouwen van capaciteit voor het behoud en beheer van collecties. In dat kader zijn drie Belgische instellingen - het AfricaMuseum, het Algemeen Rijksarchief en het Ministerie van Buitenlandse Zaken - begonnen met het inventariseren en digitaliseren van de archieven met betrekking tot Rwanda. Op 28 oktober 2021 droeg het AfricaMuseum meer dan 4000 geluidsopnamen van Rwandese muziektradities over aan de *Academie voor Cultureel Erfgoed van Rwanda*. Het digitaliseringsprogramma, dat gepland is voor de periode 2019-2023, heeft betrekking op alle Rwandese archieven die in België bewaard worden. Het omvat ook de renovatie en dekolonisatie van het *Etnografisch Museum van Huye*, een musicologieproject en taalkundig onderzoek naar de Kinyarwanda-taal.

Afgezien van dit veelbelovende initiatief blijven er grote **vragen** bestaan, die wijzen op de omvang van de uitdagingen. Deze vragen zijn van juridische aard (zijn de bij het delen betrokken actoren strikt in handen van de staat? hoe kan de bescherming van de privacy worden gewaarborgd? waarom niet na vijftig jaar - en niet na honderd jaar - declassificeren, gelet op het feit dat dit in overeenstemming is met de bestaande teksten en met respect voor de nog levende personen?⁷² ; zijn afwijkingen denkbaar in het geval van de metissen? hoe kan de

⁷² Een wetsontwerp, dat reeds in de inleiding wordt genoemd en in juli 2022 is goedgekeurd, bepaalt op welke wijze en onder welke omstandigheden geclassificeerd materiaal moet worden gedeclassificeerd. Voordien was

openstelling van door bedrijven of de kerk bewaarde archieven worden bevorderd?); technisch (moet elektronisch of gedrukt formaat de voorkeur krijgen?) en vooral materieel (hoe de hoeveelheid beschikbare fondsen te bewaren, te inventariseren en te digitaliseren? Hoe de documenten in kaart te brengen die mogelijk nog worden bewaard in instellingen zoals scholen en ziekenhuizen in Burundi, Congo of Rwanda?). Kortom, voor een goed, rechtvaardig en democratisch beheer van koloniale archieven zijn aanzienlijke financiële en personele middelen nodig, die niet in verhouding staan tot de budgetten die momenteel voor deze taken worden uitgetrokken.

Zoals reeds gezegd, blijft de kwestie van de archieven niet beperkt tot de behandeling van openbare archieven. Dankzij de werkzaamheden van de bijzondere commissie kon ook de situatie van **particuliere archieven** (van verenigingen, families, bedrijven of zelfs individuen) worden onderzocht. De collecties die worden beheerd zijn zeer gevarieerd (papier, audiovisueel, digitaal, enz.) en zijn niet afhankelijk van een bindend juridisch kader voor hun bewaring of overdracht. Alles hangt dus af van de goede wil van de betrokken actoren. Een instelling als het *Archiefpunt*, opgericht met de steun van de Vlaamse Gemeenschap, bewaart particuliere collecties en maakt ze toegankelijk voor het publiek. De oprichting van een enorme databank heeft duidelijk belangstelling gewekt bij de burgers (de website ontvangt 45.000 bezoekers per jaar)⁷³.

De *Association pour la valorisation des archives d'entreprises* (Vereniging voor de valorisatie van **bedrijfsarchieven**) heeft de overdracht van 6 km particuliere archieven aan het Rijksarchief mogelijk gemaakt, waaronder 600 m koloniale archieven (met betrekking tot de *Cie du Congo pour le commerce et l'industrie*, de *Cie du Haut Katanga* en de Generale Maatschappij van België). Het werk op dit gebied is immens. Zo zijn de archieven van de banken nog grotendeels onontgonnen terrein. Elke vooruitgang bij de overdracht van particuliere archieven aan het Rijksarchief is afhankelijk van een vertrouwensrelatie⁷⁴. Het is niet mogelijk bedrijven te verplichten hun archieven te bewaren of open te stellen, aangezien de indeling en de inventaris van deze archieven voor hun eigen rekening komen. De werkzaamheden van de *Association pour la valorisation des archives d'entreprises* bevorderen een vorm van transparantie aangezien zij erop gericht zijn deze documenten te declasseren en

België een van de weinige westerse landen zonder declassificatieprocedure. Dit betekende dat geclassificeerd materiaal nooit daadwerkelijk werd gederubriceerd. Deze tekst bepaalt dat documenten in beginsel uiterlijk na honderd jaar worden gedeclasseerd.

⁷³ Zie het Archiefbesluit 2002. Zie voor meer details de presentatie van Ann Mares tijdens de hoorzittingen op 14 maart 2022 en de website van *het Archiefpunt*: <https://archiefpunt.be/node/437>.

⁷⁴ Zie de presentatie van Jean-Louis Moreau tijdens de hoorzittingen van 14 maart 2022.

toegankelijk te maken. Het doel is om bedrijven zover te krijgen dat zij ermee instemmen hun gegevens na 30 jaar openbaar te maken. Deze periode komt overeen met een generatie en is een benchmark in andere landen. De termijnen voor het openstellen van de documenten hangen echter *in fine* af van de onderhandelingen tussen elk bedrijf en het staatsarchief.

Mondelinge archieven

Naast de vele moeilijkheden bij het bewaren van en de toegang tot schriftelijke archieven, is het belangrijk te herinneren aan het oorspronkelijke karakter van de mondelinge geschiedenis⁷⁵. Veel gesprekspartners die tijdens de parlementaire missie naar Burundi, Congo en Rwanda werden ontmoet, verklaarden de grote invloed van wat soms "mentale archieven" worden genoemd. Deze verhalen, geleefd of doorgegeven, drukken een diepe stempel op de geest van mensen. Verteld in de vorm van liederen (waarvan vele de kolonisator of de gekoloniseerde belachelijk maken), gedichten of lange beschrijvingen, vertellen deze verhalen niet alleen de avonturen van het dagelijks leven, maar ook de vernederingen van het geweld en het onrecht van het koloniale systeem. Al deze kennis is van cruciaal belang om de inhoud van de bewaarde herinneringen en het eigenlijke proces van **intergenerationele overdracht** te begrijpen. Het is daarom absoluut noodzakelijk dat deze verhalen worden verzameld, geïnventariseerd en bewaard⁷⁶.

Naast mondelinge bronnen is ook de materiële cultuur een waardevolle bron van informatie. Alledaagse voorwerpen, handwerk en andere kunstvoorwerpen kunnen van doorslaggevend belang zijn om de geschiedenis mee te schrijven en de herinnering aan de koloniale periode beter te begrijpen. In dit verband benadrukt het eerste verslag van de deskundigen het belang van de Congolese schilderkunst die bekend staat als "populaire" (blz. 361)⁷⁷. Dit soort werk vormt zeker een aanvulling op de koloniale archieven, die vaak nog een "eenzijdig karakter" hebben. Zoals Donatien Dibwe dia Mwembu uitlegt, hebben deze archieven niet ten volle rekening gehouden met "de rol die Afrikanen spelen als medeauteurs van hun eigen geschiedenis"⁷⁸.

⁷⁵ Zie hierover Donatien Dibwe dia Mwembu, "Les sources orales à la conquête du passé colonial", *Journal of African History*, 2023 (in voorbereiding) en Jan Vansina, *Oral Tradition as History*, Madison, University of Wisconsin Press, 1985.

⁷⁶ Zie hierover Achille Mbembe, *op. cit.* p. VII.

⁷⁷ Zie Johannes Fabian, *Remembering the Present: Painting and Popular History in Zaire*, Berkeley University of California Press, 1996.

⁷⁸ Donatien Dibwe dia Mwembu, "Les sources orales", *op. cit.* p. 2.

Laten we twee emblematische voorbeelden nemen. De eerste betreft het verzamelen van levensverhalen en mondelinge getuigenissen, waarmee professor Bogumil Jewsiewicki in de jaren negentig in Lubumbashi is begonnen. Deze levensverhalen worden gedeeld door vrouwen en mannen uit alle socio-professionele categorieën (arbeiders van grote bedrijven zoals de *Union Minière du Haut-Katanga* of de *Société de chemin de fer du Bas-Congo* in Katanga, leden van de kleine burgerij, kunstenaars, politieke, economische, culturele of religieuze actoren). In 2000 werd het project "Herinneringen aan Lubumbashi" opgezet als ruimte voor uitwisseling, met bijzondere nadruk op directe getuigen van de koloniale periode. Het aanleggen van deze mondelinge archieven werpt licht op een heel deel van de sociale geschiedenis van Congo (met details over de aanwervingsvoorwaarden van de arbeiders, hun socialisatieproces, hun professionele relaties op de werkplek, de aanwezigheid van vrouwen die in de kampen werken of hun migratie naar Boven-Katanga). Kortom, dit initiatief maakt het mogelijk de woorden van de "stemlozen van gisteren" te horen⁷⁹.

Een tweede voorbeeld is het IRIBA *Centre for Multimedia Heritage*, dat in 2012 in Kigali is opgericht. Het IRIBA-centrum, waarvan de naam "de Bron" betekent in het Kinyarwanda, is een onafhankelijk centrum dat films, foto's, geluids- en audiovisuele documenten verzamelt over de geschiedenis van Rwanda vanaf de koloniale periode tot heden. Voor de twee oprichters, Assumpta Mugiraneza en Anne Aghion, zijn audiovisuele archieven "een essentieel onderdeel van het culturele en historische erfgoed van elk land. In Rwanda, waar weinig mensen lezen, en minder dan een generatie na de genocide, zullen deze middelen echter een cruciale rol spelen voor toekomstige generaties. Kennis van hun verleden zal een essentiële voorwaarde zijn om een toekomst zonder conflicten op te bouwen"⁸⁰. Door gratis toegang te bieden tot audiovisuele archieven probeert het IRIBA-centrum "dingen te benoemen" door zich te baseren op de oraliteit, die in Rwanda van fundamenteel belang is. "Wij hebben dorst naar onze geschiedenis", verklaart Assumpta Mugiraneza⁸¹. Door terug te keren naar deze archieven wil men de spraak en de overdracht tussen de generaties ruimte geven. Het gaat erom een reflectieve aanpak aan te moedigen, gebaseerd op de geschiedenis van iemands familie, gemeenschap, land en daarbuiten, om deel te nemen aan het beheer van de aansprakelijkheden die verband houden met de lagen van geweld die elkaar sinds de koloniale periode in Rwanda hebben opgevolgd.

⁷⁹ *Ibidem*, blz. 6.

⁸⁰ Presentatie van het Centrum: https://kichkafr.files.wordpress.com/2020/02/iriba_breve_presentation_2020.pdf.

⁸¹ Kigali, 8 september 2022.

Zoals deze voorbeelden ons eraan herinneren, zijn mondelinge archieven niet alleen bepalend. Ze zijn ook dringend nodig. Een van de prioriteiten op dit gebied is het opzetten van mondelinge archieven op basis van interviews met directe getuigen van de kolonisatie, die geleidelijk verdwijnen. Dit soort inventarisatiewerk vereist de oprichting van **gemengde comités** in elk land, bestaande uit specialisten van alle betrokken gemeenschappen. Aangezien digitalisering van alle beschikbare collecties niet mogelijk is, is het belangrijk het inventarisatieproces te versnellen om te bepalen welke documenten prioriteit hebben. Dergelijke beslissingen kunnen niet worden genomen zonder Burundese, Congolese en Rwandese historici en archivariissen. In hetzelfde perspectief pleiten alle in België gehoorde sprekers en de door de parlementaire delegatie ontmoette specialisten voor beurzen om de uitwisseling en permanente opleiding van historici en archivariissen uit de vier landen mogelijk te maken. De oprichting van gezamenlijke comités en het slaan van bruggen op het gebied van opleiding zouden ongetwijfeld bijdragen tot het wegnemen van de argwaan in verband met het gebrek aan vertrouwen en transparantie dat lange tijd de productie en de bewaring van archieven heeft gekenmerkt. Voortaan moeten de schriftelijke en mondelinge sporen van het koloniale verleden samen en op voet van gelijkheid worden behandeld.

II. Erkenning

Deze eerste fase opent de mogelijkheid van een tweede: de erkenning van het koloniale verleden. Het gaat er niet om het te hernemen, maar het *anders* te analyseren, ook vanuit het gezichtspunt van degene die de *ander* was - zodat het niet langer de ander is⁸². Voor de Franse filosoof Paul Ricoeur beoogt deze her-erkenning de overgang van een zuivere retrospectie van het verleden naar een toe-eigening ervan⁸³. Het belang van deze herinterpretatie wordt ook onderstreept door Hannah Arendt wanneer zij schrijft dat "[wij] wat in de wereld en in onszelf gebeurt vermenschelijken door erover te spreken, en in dit spreken leren wij mens te zijn"⁸⁴. Het onder altijd nieuwe woorden brengen van onze ervaringen, lijkt des te crucialer omdat ze met geweld gekleurd zijn. Voor de actoren die wij tijdens de werkzaamheden van de bijzondere commissie in België, Burundi, Congo en Rwanda hebben ontmoet, impliceert de erkenning van *hun* koloniale verleden een houding die gebaseerd is op "oprechtheid" - een term die veelvuldig

⁸² Zie over dit perspectief Paul Ricoeur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Parijs, Seuil, 2000, blz. 496 en van dezelfde auteur, *Parcours de la reconnaissance*, Parijs, Stock, 2004, blz. 253 e.v.

⁸³ Paul Ricoeur, "Entre mémoire et histoire", *Projet*, nr. 248, winter 1996-1997, pp. 13-14. Over erkenningskwesties, het grote werk van Jean-Michel Chaumont, *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance* (Parijs, La Découverte, 1997) is geen spat verouderd.

⁸⁴ Hannah. Arendt, *Vies politiques*, Parijs, Gallimard, 1974, blz. 34.

werd benadrukt. Deze houding werd tijdens de hoorzittingen ook beschreven met de volgende termen: "luisteren", "goede trouw", "transparantie", "zonder pretenties", "zonder taboes", "samen - echt samen".

Het anders vertellen

Anderheid in relatie tot het koloniale verleden is niet hetzelfde als in naoorlogse situaties. Deze contexten hebben enkele gemeenschappelijke kenmerken, maar worden niet bepaald door dezelfde processen van deconstructie van de ander. In een traditionele internationale oorlog, met strijders aan beide zijden, wordt de ander in wezen gezien als de vijand die bestreden moet worden. In een burgeroorlog lijkt de ander eerder een verrader die gestraft moet worden. In een koloniale context wordt de ander - zoals beschreven door de vertegenwoordigers van de metropool - geassocieerd met het kind dat moet worden opgevoed, of zelfs de barbaar die moet worden geciviliseerd⁸⁵. Deze voorstellingen zijn niet onverenigbaar. Zij laten echter zien hoezeer de situaties contrasteren. De voor elke situatie specifieke vormen van geweld hebben verschillende gevolgen in termen van emoties, verwachtingen en dus erkenning.

In de wetenschap dat de kolonisatie geen strijdende partijen aan beide zijden samenbrengt, maar duidelijk geïdentificeerde dominante en gedomineerde subjecten, kan de erkenningsfase er niet in bestaan alle huidige protagonisten over één kam te scheren. De asymmetrie van de macht die inherent is aan het begrip kolonisatie is zodanig dat de rollen, zelfs 60 jaar later, niet inwisselbaar zijn. Deze realiteit betekent echter niet dat bepaalde stemmen van het debat moeten worden uitgesloten, aangezien elke partij het recht heeft haar standpunt uiteen te zetten. Maar het is belangrijk om licht te werpen op bepaalde verhalen die lang in het duister zijn gelaten.

De integratie van deze voorheen begraven narratieven impliceert de aanpassing van alle verhnarratievenalen die sinds de 19^e eeuw zijn overgeleverd. Dit werk betekent niet dat de Bijzondere Commissie het schrijven van één gemeenschappelijk verhaal kan bevorderen. Geen enkele instelling kan erin slagen één collectief geheugen van bovenaf te smeden. Bovendien is de tijd die nodig is om de in omloop zijnde herinneringen en voorstellingen te integreren en aan te passen, niet te overzien in een zo korte periode als die van haar mandaat. De Commissie kan ongetwijfeld de aanzet geven tot en de voorwaarden scheppen voor veranderingen. Maar ze kan

⁸⁵ Over het langetermijneffect van dit beleid van infantilisering, met name wat het gevoel van eigenwaarde betreft, zie Laure Uwase, "Analysis of the link between anti-black racism and colonialism", *eerste verslag van de deskundigen*, blz. 611 e.v. en Anne Wetsi Mpoma, "Contemporary forms of colonialism or the links between colonialism and structural racism today", *eerste verslag van de deskundigen*, blz. 670 e.v.

niet - en dat is een geluk - de verscheidenheid aan percepties en ervaringen integreren in een groot verzoenend verhaal. De verrichte werkzaamheden zijn niet ingegeven door een "verlangen naar eensgezindheid"⁸⁶, maar door de wens een einde te maken aan een lange periode van stilzwijgen over het leed dat in Burundi, Congo en Rwanda is geleden.

Van de hemel naar de grond

Tijdens de werkzaamheden van de Commissie werd de erkenningsfase op vier verschillende manieren uitgevoerd. De sinds december 2021 georganiseerde hoorzittingen hebben betrekking op: (1) de realiteit van het kolonialisme, (2) de realiteit van het koloniale verleden van België, (3) specifieke gebeurtenissen uit dat verleden en (4) specifieke individuele trajecten. Door deze verscheidenheid aan vertalingen kon de aanpak niet alleen een "geschiedenis van bovenaf" (gericht op het macro- en institutionele niveau van het koloniale regime) versterken, maar ook een "geschiedenis op grondniveau"⁸⁷ (gericht op individuen en hun dagelijks leven). Deze verschuiving van het politieke naar het persoonlijke maakt het mogelijk niet weg te lopen voor de ogen die wachten.

(1) Kolonialisme

In de loop van de 20e eeuw is de evolutie van het Belgische officiële discours over het kolonialisme opvallend. Tot de onafhankelijkheid van Burundi, Congo en Rwanda was de voorstelling van het kolonialisme als zodanig zelfverheerlijkend. De Belgische schoolboeken leken op de *Petit Lavissee* van de Franse schoolkinderen. Alleen de voordelen van de kolonisatie worden belicht, de opvatting van nationale identiteit maakt het bestaan van in naam van de staat gepleegde misdaden ontoelaatbaar. Na de onafhankelijkheid was het kolonialisme als zodanig niet langer het onderwerp van het officiële discours. De scherpe kritiek die decennialang tegen de kolonisatie werd geuit, wordt door de vertegenwoordigers van de staat systematisch weggewist. Dit verhullende beleid verschuilt zich soms achter de noodzaak om de betrekkingen met Burundi, Congo en Rwanda te normaliseren en soms achter de slogan "Afrika voor de Afrikanen". Aan de andere kant van het spectrum dan de voorstanders van een *Belgische caput*

⁸⁶ Annie Ernaux, *L'événement*, Parijs, Folio, 2000, p. 71.

⁸⁷ Jacques Revel, "L'histoire au ras du sol", voorwoord bij Giovanni Levi, *Le Pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVII^e siècle*, Parijs, Gallimard, 1989, blz. IXXXIII-.

*mundi*⁸⁸ proberen de Belgische autoriteiten de minste beschuldiging van neokolonialisme te vermijden.

In 1999 veranderde de dynamiek drastisch toen Louis Michel aantrad als minister van Buitenlandse Zaken. Hij kondigde onmiddellijk een "nieuw Belgisch Afrikaans beleid" aan en begon aan een vorm van volledige erkenning⁸⁹. Om "volwassen betrekkingen" met het gebied van de Grote Meren in Afrika te bevorderen, verklaarde Louis Michel dat "de voormalige koloniale mogendheden, zoals België, een groot deel van hun ontwikkeling te danken hebben aan hun voormalige koloniën"⁹⁰. Wars van "alle paternalisme en elk gerust geweten" riep de minister van Buitenlandse Zaken op tot een dialoog die niet langer gebaseerd was op het verbergen van de meest gênante episodes uit het verleden, maar op een "dynamiek van wederkerigheid en wederzijds vertrouwen". Voor hem betekende deze nieuwe aanpak het loslaten van een "dialectiek gebaseerd op schuld bewijzen en moraliserend paternalisme"⁹¹.

Zijn woorden gaan verder dan de Belgisch-Afrikaanse context, aangezien ze gericht zijn op "een historische verzoening tussen het Noorden en het Zuiden". Het gaat erom "de geschiedenis van de vorige eeuw te herzien en alle facetten van het verleden in aanmerking te nemen, welke positieve of negatieve, verheffende of beschamende connotaties zij ook mogen hebben"⁹². Op de Wereldconferentie tegen racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en aanverwante onverdraagzaamheid, die in 2001 in Durban werd georganiseerd, leidde Louis Michel de Europese delegatie en verklaarde hij van meet af aan: "In de loop der eeuwen is de Europese geschiedenis, net als in andere regio's van de wereld, sterk gecontrasteerd geweest. Het beste en het slechtste hebben elkaar ontmoet. Europa was beurtelings veroveraar en onderdanig, overheerser en martelaar, broederlijk en broedermoordenaar, drager van genereuze ideeën maar ook vehikel voor abjecte opvattingen"⁹³.

De vasthoudendheid van Louis Michel gedurende de hele conferentie pleit voor de oprechtheid van zijn bedoelingen. Na het vertrek van de Verenigde Staten en Israël vanwege de kwestie van het Midden-Oosten en de eis tot herstelbetalingen in verband met de slavernij, heeft het Belgische voorzitterschap van de Europese Unie de samenhang van de vijftien lidstaten gehandhaafd en een akkoord over een ontwerpverklaring afgedwongen. Het proces bereikte

⁸⁸ Laurent Dumoulin, *Ulysse Lumumba*, Mons, Talus d'approche, 2000, p. 14.

⁸⁹ "Het nieuwe Belgische buitenlandse beleid", Nota Buitenlands Beleid, 3 december 1999.

⁹⁰ Luik, 28 februari 2003.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² Genève, 21 maart 2001

⁹³ Durban, 30 augustus 2001.

echter zijn grenzen toen de Europese landen categorisch weigerden de weg vrij te maken voor financiële claims⁹⁴. Uiteindelijk kwamen zij overeen dat hun "spijt", "wroeging" en andere "excuses" zouden worden opgenomen in een verklaring, maar niet in een actieprogramma:

"Wij erkennen dat het kolonialisme heeft geleid tot racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en daarmee samenhangende onverdraagzaamheid, en dat Afrikanen en mensen van Afrikaanse afkomst, alsmede mensen van Aziatische afkomst en inheemse volkeren, het slachtoffer zijn geweest van het kolonialisme en nog steeds lijden onder de gevolgen ervan. Wij zijn ons bewust van het leed dat het kolonialisme heeft veroorzaakt en zijn van mening dat dit leed moet worden veroordeeld, waar en wanneer het zich ook heeft voorgedaan, en dat herhaling ervan moet worden voorkomen. Voorts betreuren wij dat de gevolgen en het voortbestaan van deze structuren en praktijken behoren tot de factoren die bijdragen tot de aanhoudende sociale en economische ongelijkheid in vele delen van de wereld. [...]"

Teneinde deze donkere hoofdstukken van de geschiedenis af te sluiten⁹⁵ en verzoening en genezing te vergemakkelijken, roepen wij de internationale gemeenschap en haar leden op de nagedachtenis van de slachtoffers van deze tragedies te eren. Voorts nemen wij er nota van dat sommigen het initiatief hebben genomen om spijt of berouw te betuigen of zich te verontschuldigen en roepen wij allen die dat nog niet hebben gedaan op om passende manieren te vinden om bij te dragen tot het herstel van de waardigheid van de slachtoffers en spreken wij onze waardering uit voor de landen die dat wel hebben gedaan.

(2) Het koloniale verleden van België

De meeste erkenningsgebaren van de Belgische autoriteiten betreffen niet het kolonialisme als geheel, maar het Belgische koloniale regime. In tegenstelling tot de viering van de "triomf van het Belgische koloniale genie"⁹⁶, zijn de kritische verklaringen over het koloniale verleden sinds 1999 toegenomen. Zo verklaart de voormalige minister van Ontwikkelingssamenwerking, Alexander De Croo, in 2018 dat een "onkritisch beeld van de koloniale periode" een echte

⁹⁴ New York, 16 september 2002.

⁹⁵ Dit omvat niet alleen kolonialisme, maar ook apartheid, genocide en slavernij. Zie de volledige verklaring: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/DurbanDecProgAction_fr.pdf.

⁹⁶ Jean-Luc Vellut, "La Belgique et la préparation de l'indépendance", in Olivier Lanotte, Claude Roosens en Caty Clément (eds.), *La Belgique et l'Afrique centrale de 1960 à nos jours*, Brussel, Grip, 2000, pp. 90-91.

"doorn in het oog" aan het worden is. Een verandering lijkt dus dringend, vervolgt hij, "niet alleen voor de groeiende Afrikaanse en Congolese bevolking in Europa en in ons land, maar ook voor onze medeburgers. Belgen die vonden dat de tijd gekomen was om de realiteit van ons koloniale verleden onder ogen te zien, om de positieve aspecten ervan te erkennen, maar vooral om de verschrikkingen van het verleden en het onaanvaardbare niet langer te verbergen"⁹⁷.

Sindsdien lijkt de her-erkenning van het koloniale verleden niet echt meer ter discussie te staan. De brief die koning Filip aan de Congolese president Félix Tshisekedi heeft gestuurd ter gelegenheid van de 60^e verjaardag van de onafhankelijkheid van Congo bevestigt dit ondubbelzinnig. Hoewel de koning niet kan spreken zonder door de regering te worden gedekt, erkent hij de "gewelddaden en wreedheden" die ten tijde van de onafhankelijke staat Congo zijn begaan, evenals de "vernederings" en het "lijden" dat het land tijdens de koloniale periode heeft ondergaan (*zie hierboven*). Op 8 juni 2022 hield koning Filip in Kinshasa een toespraak die nog verder ging en waarin hij het koloniale regime als zodanig veroordeelde, dat gebaseerd was op "uitbuiting en overheersing". Zonder "de vele Belgen die zich oprecht hebben ingezet" te vergeten, hekelt de Koning "een ongelijke relatie, gekenmerkt door paternalisme, discriminatie en racisme" en betuigt hij zijn "diepste spijt voor de wonden uit het verleden". Vóór de regering van Filip hadden Albert I en Leopold III wel enige kritiek geuit op het koloniale verleden, maar geen van hen had het koloniale regime in verband gebracht met "uitbuiting" en "vernederings", noch hadden zij hun "diepste spijt" betuigd over deze "pijnlijke episodes".

Tijdens dezelfde reis bevestigde premier Alexander De Croo dat het onmogelijk is om "als echte partners samen te werken" zonder "het verleden in de ogen te kijken"⁹⁸. "We moeten praten over het verleden", benadrukte hij. Verwijzend naar de brief van de koning van 30 juni 2020 is hij van mening dat het vermelden van het verleden "goed is; naar Congo komen en het uitleggen aan de Congolese bevolking is een andere dimensie". Hij voegde er echter aan toe dat "wat telt de toekomst is, wat we samen doen", en concludeerde: "Het enige waar ik op hoop is een relatie die duidelijk geworteld is in het verleden, maar die nog veel toekomstperspectief heeft"⁹⁹.

⁹⁷ Tervuren, 8 december 2018.

⁹⁸ *Le Soir*, 8 juni 2022.

⁹⁹ *Ibid.*

De erkenning van het koloniale verleden van België impliceert dat rekening wordt gehouden met een grote verscheidenheid aan historische contexten. De specifieke kaders van de CV, het koloniale Congo¹⁰⁰, Burundi¹⁰¹ of Rwanda¹⁰² verschillen nogal wat betreft het bestuursmodel of de sociaal-economische situatie. De CV werd autocratisch geregeerd door Leopold II, met een belangrijke rol voor semi-private charterbedrijven. De steun van België was indirect. Het kwam voornamelijk voort uit de detachering van militair personeel, leningen en financiële participaties. Aangezien Belgisch Congo voor het Parlement van betrekkelijk weinig belang was, werden de beslissingen over de kolonie genomen door een kleine elite van politieke besluitvormers, met een belangrijke rol voor de kerk en de bedrijven (*zie verder*).

Rwanda en Burundi zijn geen voormalige kolonies in strikte zin. In 1916 vielen troepen van de Force publique, bestaande uit Congolese soldaten onder leiding van Europese officieren, Rwanda en Burundi binnen. In 1919 werden Rwanda en Burundi door het Verdrag van Ors-Milner aan België toegewezen als mandaatgebieden van de Volkenbond. Pas in 1924 kreeg België dit mandaat officieel toegekend door de Volkenbond¹⁰³. Met de oprichting van de Verenigde Naties werd Ruanda-Urundi een Belgisch trustgebied. Zo moest België de regio voorbereiden op autonomie, onder toezicht van de Trustschapsraad van de Verenigde Naties. In 1925 en 1926 annexeerde België echter Rwanda en Burundi (verenigd in één gebied, Ruanda-Urundi) administratief bij Belgisch Congo. De administratieve hervorming die deze annexatie mogelijk maakte, werd door de Verenigde Naties bekritiseerd en bleek in beide landen van cruciaal belang (*zie hieronder*). Ook sociaal-economisch verschillen Rwanda en Burundi van Congo. Het zijn voornamelijk dichtbevolkte, kleine, overwegend landelijke

¹⁰⁰ Over het Belgische kolonialisme in Congo, zie met name Didier Gondola, *The History of Congo*, Westport, Greenwood Publishing, 2002; Georges Nzongola-Ntalaja, *The Congo from Leopold to Kabila: A People's History*, Londen, Zed Books, 2007 en Isidore Ndaywel, *Nouvelle Histoire du Congo. Des origines à la République Démocratique*, Brussel-Kinshasa, Le Cri édition-Afrique Éditions, 2008.

¹⁰¹ Voor meer details over dit onderwerp, zie Joseph Gahama, *Le Burundi sous l'administration belge. La période du Mandat, 1919-1939*, Parijs, Karthala, 1983; Melchior Mbonimpa, *Hutu, Tutsi, Twa: pour une société sans castes*, Parijs, L'Harmattan, 1993; Jean Pierre Chrétien, *Burundi. Histoire retrouvée. 25 ans de métier d'historien en Afrique*, Parijs, Karthala, 1993; René Lemarchand, *Burundi: ethnic conflict and genocide*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995; David Newbury, "Precolonial Burundi and Rwanda: local loyalties, regional royalties", *The International Journal of African Historical Studies*, 34 (2), 2001, blz. 271 e.v.. *Rwanda en Burundi*, Parijs, Karthala, 2012.

¹⁰² Voor meer details over dit onderwerp, zie Jan Vansina, *Le Rwanda ancien. Le royaume Nyiginya*, Parijs, Karthala, 2001; Josias Semujanga, *Récits fondateurs du drame rwandais. Discours social, idéologie et stéréotypes*, Parijs, L'Harmattan, 1998; Deo Byanafashe en Paul Rutayisire (eds.), *Histoire du Rwanda des origines à la fin du XX^e siècle*, UNR en CNUR, Kigali, 2011 alsook Jean-Pierre Chrétien en Marcel Kabanda, *Rwanda, racisme et génocide. L'idéologie hamitique*, Belin, Parijs, 2013.

¹⁰³ Zie onder meer Ingeborg Vijgen, *Tussen mandaat en kolonie: Rwanda, Burundi en het Belgische bestuur in opdracht van de Volkenbond (1916-1932)*, Leuven, Acco, 2005; Walter Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa*, New York, Verso, 2018 (oorspr. 1972); Frederick Cooper, *Africa in the World: Capitalism, Empire, Nation-State*, Cambridge, Harvard University Press, 2014, pp. 11-37.

gebieden met weinig delfstoffen. Beide gebieden hebben een meer geconcentreerde, eeuwenoude lokale structuur van prekoloniale koninkrijken dan Congo.

Ondanks deze grote verschillen zijn er grote overeenkomsten in de ervaringen van de plaatselijke bevolking. Deze overeenkomsten kunnen hier niet allemaal worden beschreven, aangezien het niet de bedoeling van dit verslag is een historische studie van het gehele Belgische koloniale verleden te geven, noch de onevenwichtigheden en flagrante tekortkomingen te compenseren die het eerste verslag van de deskundigen kenmerken¹⁰⁴. Het is echter nuttig de belangrijkste bevindingen van de Commissie samen te vatten. Deze bevindingen zijn gebaseerd op drie fundamentele verschijnselen: destructurering, uitbuiting en segregatie. Deze verschijnselen hadden structurele gevolgen die nog steeds moeilijk te meten zijn omdat ze zo massaal zijn. De volgende punten zijn gewijd aan de situatie in elk van de drie betrokken landen.

De Congo-Vrijstaat is een "nerveuze Staat", onderbestuurden gedomineerd door **angst**¹⁰⁵. Haar enorme grondgebied is verdeeld in domeinen (zoals het Kroondomein, de *Anglo-Belgian India Rubber Company - ABIR*, *Anversoise*, *Comité Spécial du Katanga*, *Comité National du Kivu*). De CV wordt vaak afgeschilderd als een plaats van roofzuchtig kolonialisme, gebaseerd op diep racisme en geïnstitutionaliseerde straffeloosheid. Belgisch Congo daarentegen is lange tijd afgeschilderd als ontwikkelingskolonialisme. De maatregelen ter bevordering van de ontwikkeling van de bevolking kregen echter pas echt vorm in de laatste jaren voor de onafhankelijkheid. De overgang van de CV naar Belgisch Congo werd dus eerder gekenmerkt door continuïteit dan door een breuk met het verleden. Hoewel het wettelijk kader werd gewijzigd, bleven de meeste personeelsleden en praktijken bestaan. Het verbod op dwangarbeid in 1908 maakte er geen einde aan. Mannen, vrouwen en kinderen werden nog steeds onder dwang gerekruteerd en ontheemd. De voorstelling van Afrikanen als "minderwaardig" of "kinderen" die moeten worden "opgevoed" blijft centraal staan in de voortdurende legitimering van het koloniale project¹⁰⁶.

¹⁰⁴ De ongelijke behandeling van de drie landen in historisch opzicht was niet opzettelijk, maar het gevolg van de aanvankelijke keuze van de leden van de deskundigengroep. Door de afwezigheid van een Rwandese historicus en de dood van bisschop Nahimana konden geen historische hoofdstukken over het koloniale verleden van deze twee staten in het verslag worden opgenomen. Er bestaan veel opmerkelijke werken over dit onderwerp. Niettemin zou het dienstig zijn het onderzoek naar de koloniale geschiedenis van beide landen actief aan te moedigen.

¹⁰⁵ Nancy Rose Hunt, *A Nervous State: Violence, Remedies, and Reverie in Colonial Congo*, Durham, Duke University Press, 2015.

¹⁰⁶ In 1948 werd de speciale status van "évolués" (die overeenkomt met Congolezen die in de ogen van de koloniale administratie voldoende "ontwikkeld" of geëuropeiseerd zijn) in de wet vastgelegd. Zie over deze bijzondere status Jean-Marie Mutamba Makombo, "Les évolués: situation au Congo belge", in Nathalie Tousignant (red.), *Le manifeste Conscience africaine (1956). Elites congolaises et société coloniale. Regards Croisés*, Brussel, Presses

In dit verband is het symptomatisch dat de uitdrukking *bula matari*, die oorspronkelijk de bijnaam was van Henry Morton Stanley in de regio Bas-Congo ("hij die stenen breekt"), uiteindelijk niet alleen is gaan verwijzen naar de wreedheid waarmee Stanley het landschap aanviel, maar ook naar het extreme karakter van het geweld dat door de Belgische koloniale staat als geheel werd uitgeoefend¹⁰⁷. In plaats van de openbare orde te handhaven, onderdrukt de Force publique, waarvan de superioriteit wordt gewaarborgd door het bezit van vuurwapens, systematisch en bloedig elke vorm van verzet tegen de koloniale overheersing¹⁰⁸. Willekeurig geweld wordt uitgeoefend in een klimaat van bijna volledige straffeloosheid, of het nu gaat om het wijdverbreide gebruik van de *chicotte*, een zweep gemaakt van gedroogde nijlpaardenhuid die wordt gebruikt om lijfstraffen toe te passen die soms de dood tot gevolg hebben, de praktijk van het afhakken van handen om te bewijzen dat munitie niet wordt "verspild", of gerichte executies. De moord op Lusinga Iwa Ng'ombe door Emile Storms in 1884 is een goed voorbeeld¹⁰⁹.

De intensiteit van het geweld nam toe met het begin van de exploitatie van rubber in de jaren 1890. Er werden zware quota opgelegd aan de inheemse bevolking, waardoor deze steeds dieper het equatoriale woud in werd gedreven. De "oogst" was uitputtend, moeizaam en blijvend. Bij onvoldoendes werden bij gewelddadige strafexpedities vrouwen of hoogwaardigheidsbekleders gegijzeld, die vaak mishandeld en verkracht worden. De gevolgen van deze dwangarbeid waren niet te overzien: verlaten dorpen, stopzetting van de voedselproductie, destabilisering van gezinnen en gemeenschappen. Zoals hierboven vermeld, stopte het brute geweld en de belastinginning niet na 1908. In de jaren 1910, 1930 en 1940 vonden nog bloedbaden plaats¹¹⁰.

de l'Université Saint Louis, 2009, pp. 83-115. Deze auteur maakt melding van een passage uit de memoires van Mulopwe Albert Kalonji, die de term "geëvolueerd" veroordeelt als "ongerechtvaardigd, minachtend en ongepast": "Voor mij," zegt hij, "evolueert elk individu, zwart of blank. Daarom moet de term "geëvolueerd" niet alleen op zwarten worden toegepast... Het was niet eerlijk om de mate van evolutie van zwarten te beoordelen in relatie tot de cultuur van westerlingen die in een typisch Afrikaanse omgeving leefden. Het was onnatuurlijk om de zwarte man alleen naar westerse waarden te beoordelen. [...] De mens stopt niet in zijn evolutie. Daarom kan niemand iemand definitief als 'geëvolueerd' bestempelen" (blz. 83).

¹⁰⁷ Zie hierover Osumaka Likaka, *Naming Colonialism: History and Collective Memory in the Congo, 1870-1960*, Madison, University of Wisconsin Press, 2009.

¹⁰⁸ Zie hierover het eerste verslag van de deskundigen, blz. 51 e.v.

¹⁰⁹ Na deze misdaad neemt Emile Storms het hoofd van het Tabwa opperhoofd mee als trofee. Zie voor meer details het eerste deskundigenverslag, blz. 53 e.v.

¹¹⁰ In 1911 worden 271 Congolezen gedood tijdens een "militaire operatie" in Masisi (Kivu). In 1922 vindt in Burundi repressie plaats om de opstand Runyota-Kanyarufunzo neer te slaan na de verslechtering van de sociaal-economische omstandigheden. In 1931 komen in Pende (district Kwangao) meer dan 500 Congolezen om het leven als gevolg van een opstand die wordt uitgelokt door de ineensstorting van de palmolieprijzen. In 1941 worden 48 stakers doodgeschoten door soldaten in Elisabethstad (Lubumbashi). In 1944 werden in Kasese in twee weken

De praktijken die gericht waren op een maximale exploitatie van de natuurlijke hulpbronnen blijven niet beperkt tot het grondgebied van Congo. Dezelfde golf van onderdrukking en infantiliserende raasde over Burundi en Rwanda. Het verving legitieme leiders door volgzaam hulptroepen en devalueerde lokale tradities en culturen als primitief. Deze systematische afbraak van prekoloniale waarden was het resultaat van de beschavingsideologie die in het hele gebied van de Grote Meren haar tol eise. Er moeten echter twee opmerkingen worden gemaakt. Ten eerste werd de legitimiteit van de traditionele autoriteiten niet volledig vernietigd. Customary chiefs waren nog steeds betrokken bij de beleidsvorming en waren belangrijke gesprekspartners. Aan hun gezag en invloed kon niet worden getwijfeld. Ten tweede werd de houding van minachting die de hele koloniale structuur kenmerkte niet door alle op het terrein aanwezige personen (of het nu bijvoorbeeld wetenschappers of missionarissen waren) overgenomen. Integendeel, sommigen van hen respecteerden, bestudeerden en probeerden de talen en culturele codes die eigen zijn aan elke regio te behouden¹¹¹. De handhaving van het gezag van de stamhoofden en de daadwerkelijke decentralisatie van bepaalde individuele actoren veranderden echter niets aan de diepgaande **destructurering van** de ooit bestaande politieke, sociale en religieuze systemen, noch aan de vernietiging of plundering van de meeste culturele voorwerpen die verband houden met de zogenaamde barbaarse praktijken. Het geweld was niet alleen fysiek, maar ook "globaal"¹¹².

Een voorbeeld uit de Burundese context is in dit verband veelzeggend. De Koning, legitiem in de ogen van allen, gaf elk jaar het signaal om in december sorghum te zaaien. Dit grote zaai feest werd in 1929 verboden en vervangen door de herdenking van de onafhankelijkheid van België op 21 juli. Verweesd en gedecentraliseerd achtergebleven zag de bevolking toe hoe de traditionele autoriteiten "heel hard de Brabançonne zongen"¹¹³. De meeste mensen die de parlementaire delegatie in Burundi heeft ontmoet, verwezen naar deze episode, waarvan de herinnering nog steeds van generatie op generatie wordt doorgegeven.

tijd minstens 100 Congolezen gedood. Zie voor meer details het eerste verslag van de deskundigen, blz. 28, blz. 51; Amandine Lauro & Benoît Henriët, "Répression: le Congo après Léopold II, une colonie moins violente?" in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche, Waterloo, Renaissance du Livre, 2020, blz. 225-238 en Joseph Gahama, *Le Burundi sous administration belge. La période du Mandat, 1919-1939*, Parijs, Karthala, 1983.

¹¹¹ Zie bijvoorbeeld Placide Tempels, *La philosophie bantoue*, vertaald uit het Nederlands door A. Rubbens, uitgegeven in 1945 door Éditions Lovania (heruitgegeven in 2013 door Présence africaine Editions, Parijs).

¹¹² Zie hierover het eerste verslag van de deskundigen, blz. 399 e.v.

¹¹³ Zie de beschrijving van Joseph Gahama tijdens de hoorzittingen van 4 juli 2022. Zie ook de woorden van Marie-Louise Sibazuri tijdens de hoorzittingen van 18 juli 2022.

Dit voorbeeld herinnert ons eraan dat het belangrijk is koloniaal geweld niet alleen in zijn engste betekenis te beschouwen. Een hele gradatie van fysiek misbruik en mishandeling wordt beschreven in mondelinge getuigenissen en in de wetenschappelijke literatuur. Lijfstraffen en vernederende behandeling, dwangarbeid¹¹⁴, plunderingen en moordpartijen op hele dorpen werden ten tijde van de gebeurtenissen in de metropool gedocumenteerd en beschreven. Maar het is van cruciaal belang andere vormen van geweld te erkennen, zoals het opleggen van bepaalde voedingsgewassen ten koste van wat tot dan toe werd verbouwd en beschermd, de systematische devaluatie van de spirituele bakens die eigen zijn aan elke traditie¹¹⁵, de minachting voor elke vorm van prekoloniaal gezag, het voortdurend hameren op de inferioriteit van de bevolking. Niets van dit geweld kan gemakkelijk worden gekwantificeerd. Dit maakt ze echter niet minder reëel en bepalend voor het begrijpen van de emoties en eisen die vandaag de dag, zowel in België als in Afrika, worden geuit.

De houding van het koloniale bestuur, eerder op collectief dan op strikt individueel niveau, had aanzienlijke gevolgen op drie specifieke gebieden. Het eerste betreft het ontbreken van enige echte democratische ervaring, zowel in Burundi, Congo als Rwanda. Vanaf eind jaren vijftig vonden de eerste gemeenteraads**verkiezingen** plaats, maar die maakten de enorme achterstand op dit gebied niet goed. Het tweede gebied betreft de opleiding van Burundezen, Congolezen en Rwandezen. De wens om de opkomst van een potentieel opstandige elite te beperken verklaart het contrast tussen een in het hele land ontwikkeld basisonderwijsnetwerk, een beperkt en zeer selectief secundair onderwijsnetwerk (dat vooral gericht is op de kinderen van adellijke stamhoofden en die van de bevoorrechte aristocratie), en een vrijwel onbestaande universitaire opleiding, die bewust werd beteugeld¹¹⁶. Net als de democratie heeft **het onderwijs** de beloften van de koloniale autoriteiten niet waargemaakt en blijft het vandaag een grote uitdaging in

¹¹⁴ Over de praktijk van dwangarbeid tijdens het interbellum en zelfs na de Tweede Wereldoorlog, zie de presentatie van Bas de Roo tijdens de hoorzittingen van 20 juni 2022. Zie ook Donatien Dibwe dia Mwembu, "Comment vivent les travailleurs congolais? Le cas de l'Union minière du Haut Katanga" in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (eds), *op. cit.* blz. 141-166.

¹¹⁵ "Over vrouwelijke "leiders" in Rwanda, zie Deo Byanafashe en Paul Rutayisire (eds.), *History of Rwanda: from the Origins to the End of the 20th Century*, Huye, National University of Rwanda, 2011. Zie ook Gillian Mathys, "Bringing history back in: Past, present, and conflict in Rwanda and the Eastern Democratic Republic of Congo", *Journal of African History*, 58, (3), 2017, pp. 465-487.

¹¹⁶ Er was geen universitair onderwijs tot de oprichting van Lovanium in 1954, gevolgd door de oprichting van een staatsuniversiteit in Elisabethstad (Lubumbashi) in 1956. In 1960 volgde nauwelijks 0,1% van de Congolese schoolbevolking hoger onderwijs (tegenover 0,4% voor heel Afrika). Zoals Gillian Mathys in het eerste verslag van de deskundigen laat zien, was het koloniale onderwijs voornamelijk voor jongens. Aan de vooravond van de onafhankelijkheid had geen enkele Congolese vrouw een universitair diploma. Zie hierover het hoofdstuk "Gender en seksualiteit", eerste verslag van de deskundigen, blz. 248 e.v. en Catherine Coquery-Vidrovitch, *African women: A modern history*, Londen, Routledge, 2018. Voor meer details over het onderwijs, zie Guy Vanthemsche, *België en Congo. Nouvelle histoire de Belgique, deel 4*, Brussel, Complexe, 2007, p. 223 e.v.

Burundi, Congo en Rwanda. Het derde gebied ten slotte dat moet worden belicht is dat van het koloniale administratieve beheer en de gevolgen daarvan voor de **etnisering** van samenlevingen. Door op het hele grondgebied van Ruanda-Urundi een indirect bestuur in te stellen dat gebaseerd is op de Tutsi-elite, heeft België bijgedragen tot het ontstaan van een strikte scheiding tussen de verschillende etnische groepen¹¹⁷. Dit onderscheid bestond al voor de komst van de Belgen. Het is dus niet strikt uitgevonden, maar het was vroeger complexer en vooral vloeiender (*zie hieronder*).

(3) Specifieke gebeurtenissen

Het proces van erkenning blijft niet beperkt tot een besef van de tekortkomingen van het kolonialisme als systeem of van het Belgische koloniale regime in een specifieke zin. Het maakt het ook mogelijk om bepaalde specifieke gebeurtenissen te herlezen die als bijzonder schadelijk worden beschouwd. Vele episodes zouden beschreven kunnen worden maar Tijdens de hoorzittingen en het bezoek van de parlementaire delegatie aan de Grote Meren bleken er zes van bijzonder belang.

(1) De eerste gaat over de in 1904 ingestelde **onderzoekscommissie** naar de wreedheden in de CV¹¹⁸. Ondanks de "universele verontwaardiging" over deze misdaden op dat moment¹¹⁹, verhult het rapport bepaalde bevindingen zoals het hanteren van een racistisch perspectief op de inferioriteit van Afrika, de presentatie van verminkingen als gewoonte, de rechtvaardiging van straffen als noodzaak. Er wordt melding gemaakt van systematische misbruiken, maar niet van de 258 getuigenissen van Congolese mannen en vrouwen over de praktijken die zij hebben waargenomen of ondergaan (zoals opsluiting, afhakken van handen of moordpartijen)¹²⁰. Door de 112 andere verzamelde getuigenissen te benadrukken, besluit het verslag van de onderzoekscommissie de stemmen van deze Congolezen voor tientallen jaren te begraven¹²¹.

¹¹⁷ Over de Hamitische mythe, zie met name Edith R. Sanders, 'The Hamitic hypothesis; its origin and functions in time perspective', *Journal of African history*, 10 (4), 1969, pp. 521-532; Nigel Eltringham, 'Invaders who have stolen the country': The Hamitic Hypothesis, Race and the Rwandan Genocide', *Social Identities*, 12 (4), 2006, pp. 425-446 en Jean-Pierre Chrétien en Marcel Kabanda, *Rwanda. Racisme en genocide: L'idéologie hamitique*, Parijs, Belin, 2016.

¹¹⁸ Het verslag van de onderzoekscommissie werd in 1905 gepubliceerd (*Bulletin officiel de l'État indépendant du Congo*, Brussel, Hayez, 1905). Zie Robert Burroughs, *African testimony in the movement for Congo reform: The burden of proof*, Londen, Routledge, 2018 en Nancy Rose Hunt, 'An acoustic register, tenacious images, and Congolese scenes of rape and repetition', *Cultural Anthropology*, 23 (2), 2008, pp. 220-253.

¹¹⁹ De uitdrukking "universele schreeuw" werd gebruikt door Pierre Vinck tijdens de hoorzittingen van 26 september 2022.

¹²⁰ Zie over deze getuigenissen de analyse van Robert Burroughs tijdens de hoorzittingen van 25 april 2022.

¹²¹ In zijn presentatie van 25 april 2022 legt Robert Burroughs uit dat de archieven die toegang geven tot deze stemmen pas in 1985 werden geopend.

Deze episode herinnert eraan hoezeer het officiële verhaal van de kolonisatie gebaseerd is op een schaduwspel dat bepaalde verhalen selecteert ten koste van andere. Het in herinnering brengen van deze historische episode is essentieel omdat het aantoont dat het de **ontkenning van** uitbuiting, racisme en geweld is die ervoor zorgt dat deze onrechtvaardigheden gemeengoed blijven. In de wetenschap dat het verhaal van het nationale verleden nooit statisch is, lijkt het gepast om vandaag waarde te hechten aan deze getuigenissen die eeuwenlang onzichtbaar zijn gebleven. In politieke toespraken, schoolboeken, tentoonstellingen of artistieke voorstellingen konden de stemmen die niet werden gehoord eindelijk worden gehoord.

De aandacht voor de onderzoekscommissie roept ook vragen op over de **demografische achteruitgang** die tijdens de periode van de EIC is waargenomen. Deze daling, gevolgd door een fase van stabilisatie en vervolgens stijging in Belgisch Congo, heeft aanleiding gegeven tot verschillende interpretaties, die alle gelegen zijn op een continuüm tussen een maximalistische benadering (waarbij het cijfer van 10 miljoen doden wordt genoemd) en een minimalistische benadering (waarbij een status quo wordt opgeroepen met het oog op de migratiebewegingen in het bijzonder)¹²². Tussen deze twee interpretaties, die verre van neutraal zijn, lijkt het nu onmogelijk om een toename van het sterftecijfer te ontkennen. Dit was het gevolg van direct geweld, de daling van het geboortecijfer en de ziekten die grote bevolkingsgroepen troffen die hun land moesten ontvluchten en geen weerstand konden bieden in de bossen. In die tijd was slaapziekte, om maar een voorbeeld te noemen, niet radicaal nieuw, maar het verspreidde zich exponentieel¹²³.

(2) Een tweede soort gebeurtenis betreft de oprichting van **menselijke dierentuinen**. Deze behoren tot de meest dramatische uitingen van ontmenselijking in het kolonialisme. Het eerste »negerdorp» in België werd in 1885 in Antwerpen opgericht, met 12 Afrikanen. Zeven jaar later organiseerde België in Tervuren een koloniale tentoonstelling in het kader van de Wereldtentoonstelling. De zogenaamde "authentieke dorpen" toonden 267 mensen uit Congo. Zeven van hen stierven door kou of ziekte. In een ander dorp gingen Congolese kinderen naar school. Zestig kinderen werden tussen 1891 en 1900 zonder hun familie naar België gebracht. Twaalf van hen sterven ook. Op 2 december 2018 heeft het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika een gedenkplaat over dit onderwerp ingehuldigd. Zes dagen later, op de dag van de

¹²² Het aantal van tien miljoen slachtoffers wordt geschat door Adam Hochschild, *King Leopold's Ghosts: a story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa*, Boston, Houghton Mifflin, 1998.

¹²³ Zie de analyse die tijdens de hoorzittingen van 16 mei 2022 is gepresenteerd. Zie voor meer details ook Jean-Paul Sanderson, "Du reflux à la croissance démographique: comment la démographie congolaise a-t-elle été influencée par la colonisation", in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (eds), *op. cit.* blz. 115-125.

inhuldiging van het gerenoveerde KMMA, hielden organisaties van de Congolese diaspora een herdenkingsplechtigheid voor hun graven.

In 1958 werd een andere menselijke dierentuin opgezet tijdens de Wereldtentoonstelling in Brussel. Ditmaal kwamen 598 Congolezen, waaronder 197 kinderen, uit Congo aan om deze grootschaliger beurs te bevolken. Velen van hen klaagden over de slechte levensomstandigheden, de beperkingen op beweging en contact, en het dagelijkse misbruik waarmee zij tijdens deze "massaspektakels" werden geconfronteerd¹²⁴. Meer dan zes decennia later presenteert het KMMA de tentoonstelling *Mensentuin. Koloniale tentoonstellingen wereldwijd*. De tijdelijke tentoonstelling, die in november 2021 opent, richt zich op de geschiedenis van mensen die als "levende tentoonstellingen" worden tentoongesteld en nodigt bezoekers uit na te denken over de impact van deze menselijke dierentuinen. De kunstenaars Teddy Mazina en Romeo Mivekannin leveren een belangrijke bijdrage aan de tentoonstelling¹²⁵.

(3) Wat Burundi en Rwanda betreft, staat een derde gebeurtenis centraal in de debatten die door de speciale commissie op gang zijn gebracht. Met de goedkeuring van de reeds genoemde **wet van 21 augustus 1925 werd de** verdeling van de verantwoordelijkheden over de clans opgeheven en werd een dynamiek van voorkeuren, minachting en uitsluiting op gang gebracht die uiteindelijk de twee landen zou ontsieren¹²⁶. Op het gebied van justitie betekent de toepassing van de wet al snel een verschuiving van herstelrecht door de plaatselijke stamhoofden naar strafrecht¹²⁷ door de koloniale autoriteiten en de plaatselijke stamhoofden en onderstamhoofden die hen bijstaan. In Rwanda leidt de politiek van "verdeel en heers" tot een definitieve omkering van de voorkeuren bij de onafhankelijkheid. In Burundi wijzigt de tenuitvoerlegging van de hervorming de reikwijdte van de oude monarchale organisatie ingrijpend en wordt de rol van de *Mwami* aanzienlijk verzwakt. De koning kon niet langer de stamhoofden benoemen, die geleidelijk volgzaam ambtenaren van het centrale bestuur werden.

¹²⁴ Het verschijnsel betreft een aantal grote steden, waaronder Hamburg, Londen, Chicago, Genève, Barcelona en Osaka, die Senegalezen, Nubiërs, Dahomeërs, Egyptenaren, Lappen, Amerindiërs en Koreanen in hun menselijke dierentuinen tentoonstellen. Als we het hele fenomeen bekijken, zouden meer dan een miljard bezoekers dit soort tentoonstellingen tussen 1870 en 1940 hebben bezocht. Zie Charline Zeitoun, "A l'époque des zoos humains", *Le Journal CNRS*, <https://lejournal.cnrs.fr/articles/a-lepoque-des-zoos-humains> en Pascal Blanchard, Nicolas Bancel, Gilles Boëtsch, Sandrine Lemaire (dir.) *Zoos humains et exhibitions coloniales, 150 ans d'invention de l'Autre, Paris, La Découverte, 2011*.

¹²⁵ Zie de tentoonstellingscatalogus: Pascal Blanchard, Maarten Couttenier en Mathieu Zana Etambala, *Mensentuin: Koloniale tentoonstellingen wereldwijd*, Tervueren, Africa Museum, 2021.

¹²⁶ Zie in dit verband het werk van de waarheids- en verzoeningscommissie (TRC) in Burundi.

¹²⁷ De explosieve groei van het aantal gevangenen in de betrokken gebieden is in dit verband veelzeggend.

De geleidelijke uitsluiting van Hutu's van de macht wordt gerechtvaardigd door de identificatie van sommige groepen als heren en andere als lijfeigenen, een categorisering die zelf gebaseerd is op karikaturale morele en fysieke criteria. De vermelding van etnische identiteit op identiteitskaarten, zowel in Burundi als in Rwanda, zal *uiteindelijk* leiden tot de versterking van "moorddadige" identiteiten (gezien de bloedbaden die elkaar snel zullen opvolgen tot de genocide op de Tutsi's in Rwanda in 1994)¹²⁸.

(4) Een vierde soort gebeurtenis betreft het verschijnsel **verzet**. In tegenstelling tot een binaire visie die de wereld zou verdelen in beulen en slachtoffers, moeten we ons richten op de zeer uiteenlopende profielen van stemmen en lichamen die zich verzetten tegen het fenomeen van koloniale overheersing. In België of in het buitenland wordt het soms geïnitieerd door conservatieven, linksen of zelfs religieuzen. In Burundi, Congo of Rwanda gaat het verder dan de dichotomie verzet *versus* samenwerking, dat nauwelijks de plaatselijke dynamiek weerspiegelt. Pre-koloniale samenlevingen zijn geen Hof van Eden. Zoals alle samenlevingen worden zij gekenmerkt door spanningen en politieke confrontaties. Het bestaan van de slavenhandel beïnvloedt met name de politieke en sociale interacties tussen de betrokken groepen. Het rechtvaardigt of verzacht echter geenszins het koloniale geweld dat werd ingevoerd zodra de Europeanen arriveerden. Zonder te vervallen in een heroïsche visie (die, net zo min als een slachtoffervisie, ons in staat stelt de complexiteit van de werkelijkheid te benaderen), is het nuttig het bij uitstek pluriforme karakter van "het" verzet op te merken. In tegenstelling tot een reeks passieve slachtoffers, hebben gekoloniseerde samenlevingen een aantal actieve subjecten. En hoewel het verzet soms spectaculair is (er worden relegatiekampen opgericht om elke protesterende stem te muilkorven - *zie hieronder*)¹²⁹, toch is het meestal alledaags. Zoals Benoît Henriët en Amandine Lauro uitleggen, werden recalcitrante profielen zeker onderdrukt, maar "een groot verzetstrijder tegen de kolonisatie kon ook uitdraaien op een grote handelaar met de koloniale macht"¹³⁰. Kortom, alle uitwisselingen die aan deze episodes

¹²⁸ Zie hierover de analyse van Melchior Mukuri tijdens de hoorzittingen van 23 mei 2022.

¹²⁹ Relegatie is een vorm van interne deportatie, waarbij een subject gedwongen wordt ver van zijn of haar woonplaats te leven, soms gescheiden van zijn of haar familie. Het is een "administratieve" maatregel waartegen geen beroep mogelijk is. De gerelegeerden werden aanvankelijk verzameld in "heropvoedingskampen", waarna sommigen werden gedeporteerd naar "verbanningskampen" of zelfs naar "landbouwkolonies voor gevaarlijke ballingen". In de jaren 1910, en alleen al voor Belgisch Congo, werden jaarlijks enkele tientallen personen "gerelegeerd". Vanaf de jaren twintig steeg het aantal tot enkele honderden, zelfs duizenden per jaar. Zo werden in 1947 6.203 mensen "gerelegeerd". Zie Valentine Dewulf, "Enfermement administratif et répression coloniale. Formes et pratiques de la relégation au Congo belge (1910-1960)", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 97, 2019, pp. 485-520. Zie ook de analyse van Melchior Mukuri tijdens de hoorzittingen van 23 mei 2022.

¹³⁰ Zie hierover de presentaties van Benoît Henriët en Amandine Lauro tijdens de hoorzittingen van 23 mei 2022.

zijn gewijd, brengen dynamische processen aan het licht die niet kunnen worden teruggebracht tot vereenvoudigde, binaire of vaste verklaringen.

In aansluiting op de beschouwingen over onderdrukking en verzet moet worden opgemerkt dat de getuigenissen die in Burundi, Congo en Rwanda zijn verzameld bijna systematisch melding maken van de hongersnoden die verband houden met de "oorlogsinspanningen". Deze periode wordt beschreven als bijzonder pijnlijk voor de bevolking, die zowel werd onderdrukt als uitgebuit als gevolg van de invoering van een speciaal arbeidsregime, dat nog veeleisender was dan het regime dat eraan¹³¹ voorafging.

(5) Verscheidene Burundese getuigen en sprekers noemden een andere belangrijke gebeurtenis die zij als omstreden beschouwen: de overgave van Bugufi aan de Britten in 1924¹³². Dit gebied werd vervolgens bij het Tanganyika Territorium gevoegd in afwachting van een spoorweg die nooit het licht zag. In ruil kreeg België concessies in de havens van Kigoma en Dar-es-Salam, waar België geen in- en uitreisrechten meer hoefde te betalen. Eén provincie van Rwanda, Gisaka, werd uiteindelijk overgedragen aan België, maar Bugufi werd nooit teruggegeven en bleef deel uitmaken van het Tanganyika Territorium, dat sindsdien het huidige Tanzania is geworden. Ondanks brieven van de *Mwami* aan de koloniale overheid werd er niets gedaan om het verlies van deze gronden, die bijna een derde van het Burundese grondgebied besloegen, zonder compensatie recht te zetten.

(6) Ten slotte werden ook de periode van de onafhankelijkheid en de nasleep ervan systematisch aangewezen als een voorbeeld van de hardnekkige greep van de voormalige metropool¹³³. De onderhandelingen in 1960 over de onafhankelijkheid van Congo, om maar een voorbeeld te noemen, drukken nog steeds hun stempel op de Congolese jeugd. Naast de technische en politieke aard van de kwesties die tijdens de twee rondetafelgesprekken (in januari/februari, en vervolgens in april/mei 1960) werden behandeld, komt uit de gedeelde herinneringen een duidelijke indruk naar voren, of deze nu werden beleefd of doorgegeven: het gevoel te zijn bedrogen door Belgische onderhandelaars zonder de minste scrupules ten opzichte van hun onervaren Congolese tegenhangers. Het emotionele karakter van de met het "contentieux" verbonden herinnering lijkt intact en klaar om te worden gereactiveerd, zozeer zelfs dat zij

¹³¹ Over de hongersnood van Ruzagayura in Rwanda in 1943, zie Dantès Singiza, "Ruzagayura, une famine au Rwanda au coeur du Second Conflit mondial", *Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale*, 97, 2012, blz. 1-7.

¹³² Zie met name de presentatie van Josph Gahama tijdens de hoorzittingen van 13 december 2021.

¹³³ Zie hierover Nathalie Tousignant (red.), *Le manifeste Conscience africaine (1956)*, op. cit.

teleurstelling en bitterheid opwekt¹³⁴. Naast dit element werd ook de rol van België tijdens de afscheiding van Katanga becommentarieerd tijdens verschillende hoorzittingen¹³⁵.

(4) *Individuele trajecten*

Elk van de genoemde gebeurtenissen verwijst naar individuele lotsbestemmingen. Sommige zijn politiek. Dit is het geval van Simon Kimbangu, een "martelaar van de Belgische koloniale repressie"¹³⁶, Paul Panda Farnana, een geëngageerd intellectueel, en Patrice Lumumba, de eerste premier van het onafhankelijke Congo. Anderen zijn koninklijk. Men denkt hier aan prins Rwagasore, de nationale held van de Burundese onafhankelijkheid, en aan koning Musingwa en prins XX in Rwanda. Naast de sporen van deze vermisten zijn de werkzaamheden van de Bijzondere Commissie herhaaldelijk teruggekeerd naar de bijdrage van de veteranen die hebben deelgenomen aan de twee wereldoorlogen¹³⁷, alsook naar het in vele opzichten tragische verhaal van de Métis.

Het werk van de Bijzondere Commissie liet zien hoe elk van deze gezichten de bron is van vragen en pijnlijke herinneringen. Vele andere sleutelfiguren uit de Burundese, Congolese en Rwandese geschiedenis waren het onderwerp van levendige debatten en/of ontroerende eerbetuigingen in het kader van de Bijzondere Commissie. Gezien de beperkingen van dit verslag is het niet mogelijk alle genoemde personen uitvoerig te onderzoeken, maar hun loopbaan verdient zeker nader onderzoek. Onderzoek naar sommige vrouwenfiguren zou

¹³⁴ Zie Monique Mbeka Phoba, Desti Kahuka, en Papa Wetshi. "Analyse en lessen die kunnen worden getrokken uit eerdere ervaringen met pariteitsonderhandelingen in de pre- en postkoloniale relatie tussen Belgen en Afrikanen die vroeger door België werden gekoloniseerd, gisteren, en Afrodescendenten van België, vandaag", in *Verslag van de Afrodescendant civil society ter voorbereiding van de Waarheidscommissie in het Federaal Parlement*. 2020, blz. 12 e.v. Over de verdeling van de koloniale portefeuille, het aandeelhouderschap van grote ondernemingen en de compensatie die de Belgische burgers van de Congolese staat eisten voor de geleden verliezen, zie Jean-Claude Willame, *Éléments pour une lecture du contentieux Belgo-Zaïrois*, Brussel, CEDAF, 1988; Colette Braeckman, "Congo-Belgique: verra-t-on jamais rejaillir le feu de l'ancien volcan?" in *Congo 1960 Echech d'une décolonisation*, Brussel, André Versaille éditeur - GRIP, 2010, blz. 7-18 en Jean Omasombo Tshonda en Guy Vanthemsche, "1960: la fin de la colonisation du Congo?" in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (eds), *op. cit.*, blz. 75-88.

¹³⁵ Miles Larmer en Erik Kennes, "Rethinking the Katangese Secession", *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 42 (4), 2014, pp. 741-761. Over de banden op langere termijn tussen de Congolese en de Belgische elites, zie Tukumbi Lumumba-Kazongo, "De banden van Zaïre met België: persistentie en toekomstperspectieven in de politieke economie", *Africa Today*, 39 (3), 1992, blz. 23-48.

¹³⁶ Zie het deel over Simon Kimbangu van Mathieu Zana Etambala in het eerste verslag van de deskundigen, blz. 154-185 en, van dezelfde auteur, "Un pays "occupé" et une société "malade" : à l'origine du mouvement kimbanguiste dans le Bas-Congo en 1921", in Simon Kimbangu, *le Prophète de la Libération de l'Homme noir, tome I*, Parijs, L'Harmattan, 2014, blz. 193-212.

¹³⁷ Wat de Congolese oud-strijders betreft, zie de uiteenzetting van Cécile Ilunga tijdens de hoorzittingen van 8 juli 2022.

bijzonder welkom zijn gezien de geringe zichtbaarheid van hen in de werkzaamheden van de Commissie .

(1) In april 1921 begon **Simon Kimbangu** in het dorp Nkamba te preken over het lot van de Bas-Congo. Hij werd een wonderdoener, verhoogde het aantal genezingen en stichtte een religieuze beweging die al snel duizenden volgelingen had¹³⁸ . Hij protesteerde tegen de kolonisatie, pleitte voor de bevrijding van de zwarte mens en pleitte voor de oprichting van een zwarte kerk, onafhankelijk van de christelijke missies. Zijn prediking had veel succes, ook onder degenen die Kimbangu zagen als genezer van de inheemse samenleving en bevrijder van de blanke bezetting. Kimbangu trok al snel de woede aan van het koloniale bestuur, Europese ondernemers die hun arbeiders zagen vertrekken en katholieke missionarissen die hun kapellen zagen leeglopen. Na enkele maanden op de vlucht te zijn geweest, werd Kimbangu in oktober 1921 gearresteerd en na een schijnproces ter dood veroordeeld. Hij kreeg gratie van Koning Albert die zijn straf omzette in levenslang. Bij zijn aankomst in de gevangenis van Elisabethstad (Lubumbashi) kreeg hij zweepslagen en werd hij aangesteld als keukenhulp. Twee van zijn kinderen worden toevertrouwd aan missionarissen om hen tot modelkatholieken te maken. Verschillende verzoeken om voorwaardelijke invrijheidstelling worden afgewezen. Kimbangu bleef in de gevangenis tot zijn dood in 1951. Naast zijn spirituele dimensie belichaamt hij de figuur van verzet en strijd tegen koloniale onderdrukking¹³⁹ .

De Kimbanguïstische Kerk (ÉJCSK, Kerk van Jezus Christus op aarde door de profeet Simon Kimbangu) werd een belangrijke religieuze beweging ondanks de onderdrukking van haar leden (degradatie, deportatie, gevangenisstraf). Pas in 1955 ging het koloniale bestuur over tot een beleid van tolerantie tegenover profetische bewegingen zoals het Kimbanguisme. Het werd uiteindelijk officieel erkend in 1959. Op een meer symbolisch niveau hebben opeenvolgende regeringen in Congo sinds de onafhankelijkheid de veroordeling van Simon Kimbangu herhaald. Vandaar de kwestie van een mogelijke rehabilitatie door de Belgische staat.

Paul Panda Farnana wordt vaak voorgesteld als een model. Geboren in 1888 in Congo, werd deze jongen door een dokter naar België gebracht. Nadat hij was geadopteerd door een ongetrouwde Belgische vrouw, kreeg hij een hogere opleiding en een diploma landbouwkunde.

¹³⁸ Zie Diangienda Kuntima, *L'histoire du Kimbanguisme*, Kinshasa, Éditions Kimbanguistes, 1984.

¹³⁹ Zie de stripverhalen van Serge Diantantu, *Simon Kimbangu: La voix du peuple opprimé, mort au bout de 30 années de prison*, Amfreville-la-Mivoie, Mandala, 2002 en *Simon Kimbangu: Le triomphe par la non-violence*, Amfreville-la-Mivoie, Mandala, 2004.

Zijn naam wordt herinnerd als de eerste intellectueel van Congo¹⁴⁰. Zijn carrière is in veel opzichten voorbeeldig. Hij keerde terug naar Afrika als de eerste Belgische ambtenaar met een zwarte huidskleur. In 1914 nam hij met twee andere Congolezen dienst in een regiment 'koloniale vrijwilligers' van het Belgische leger en werd hij in Duitsland gevangen genomen. Hij richtte ook een "Congolese Unie" op waarvan hij woordvoerder was, nam deel aan de organisatie van het tweede pan-Afrikaanse congres in Brussel en nam talrijke standpunten in om het koloniale systeem aan te klagen. Hij besteedde bijzondere aandacht aan het onderwijs en eiste met name de veralgemening van het seculiere onderwijs en de toegang van de Congolezen tot de universiteiten in de metropool. Hij pleitte ook voor de deelname van zijn landgenoten aan de besluitvormingsorganen van de kolonie en voor de afrikanisering van het bestuur. Hij keerde terug naar Congo en stierf vrij jong in 1930.

Patrice Lumumba wordt vaak voorgesteld als een van de grondleggers van de Congolese natie. Hij werd op 17 januari 1961 vermoord door leden van de separatistische autoriteiten van Katanga, in aanwezigheid van drie Belgische officieren onder bevel van de autoriteiten van Katanga. Na de publicatie van Ludo de Witte's boek *De moord op Lumumba*¹⁴¹ heeft het Belgische federale parlement een onderzoekscommissie ingesteld die in 2001 concludeerde dat sommige Belgische ministers en andere Belgische actoren een morele verantwoordelijkheid droegen voor de gebeurtenissen die tot de dood van Lumumba hebben geleid, zonder evenwel hun volledige verantwoordelijkheid te erkennen. De Commissie was van mening dat er geen aanwijzingen zijn dat de moord in opdracht van de Belgische autoriteiten is gepleegd¹⁴². Op 5 februari 2002 heeft de Belgische minister van Buitenlandse Zaken namens de Belgische staat officieel zijn excuses aangeboden aan de familie van Lumumba en aan het Congolese volk voor zijn rol in de gebeurtenissen die tot de moord hebben geleid. De woorden van Louis Michel zijn ondubbelzinnig: "Na de executie voerde de toenmalige regering een onverdedigbaar informatiebeleid"¹⁴³.

In 2016 werd een tand van Patrice Lumumba, bewaard door een van de Belgische agenten, in beslag genomen door het federaal parket. Nadat deze stoffelijke resten aan de familie was

¹⁴⁰ Zie Antoine Tshitungu Kongolo, *Visages de Paul Panda Farnana. Nationaliste, panafricaniste, intellectuel engagé*, Parijs, L'Harmattan, 2011.

¹⁴¹ Ludo De Witte, *De Moord op Lumumba*, Leuven, Van Halewijck, 1999 - *L'assassinat de Lumumba*, Parijs, Karthala, 2000.

¹⁴² Professor Jean Omasombo Tshonda was de enige Congolese historicus die bij het werk betrokken was, maar hij beseftte al snel dat hij slechts een ondergeschikte rol speelde. Zie hierover de uiteenzetting van Jean Omasombo Tshonda tijdens de hoorzittingen van 31 januari 2022 en zijn artikel "Commission Lumumba : difficile regard sur un passé", *Nieuwsbrief Belgische Vereniging van Afrikanisten*, Forum nr. 22, maart 2002, blz. 11-13.

¹⁴³ Brussel, 5 februari 2002.

teruggegeven, werd op 30 juni 2022 in Kinshasa een officiële ceremonie georganiseerd. De Congolese nationale autoriteiten hebben de relieken van de nationale held eindelijk verwelkomd en geëerd in het land van zijn voorouders. Tijdens hun bezoek aan Kinshasa eerden de leden van de delegatie van de Bijzondere Commissie de kist van Patrice Lumumba. In België zijn op gemeentelijk niveau verschillende initiatieven genomen om straten of pleinen te hernoemen ter ere van Lumumba. Dit voortschrijdende eerbetoon in de Belgische openbare ruimte is niet zonder controverse. Sommigen hekelen het ambivalente karakter van de held van de Congolese onafhankelijkheid. Verenigingen van Afro-descendenten zijn van mening dat de huidige locatie van het Lumumba-plein in Brussel een klap in het gezicht is omdat de plek zo onbeduidend en weinig zichtbaar is¹⁴⁴. De levendigheid van de debatten over dit onderwerp geeft aan dat de kwestie nog lang niet voorbij is.

Een ander geval, dat op officieel niveau nauwelijks is geopend, is als een rauwe wond in de Burundese publieke arena. De moord op **prins Rwagasore**, wiens familie in België woont, werd ook uitvoerig gedocumenteerd door Ludo De Witte¹⁴⁵. Alomtegenwoordig tijdens de debatten in de Kamer en tijdens het bezoek van de parlementaire delegatie aan Burundi en Rwanda, blijft deze gebeurtenis een blinde vlek in het officiële verhaal van het nationale verleden. De gevolgen van de moord waren echter groot. De eerste zoon van de koning verpersoonlijkte destijds de band tussen Hutu's en Tutsi's, waarbij de *Mwami* als superieur aan de partijen werd beschouwd. Voor iedereen die over deze episode uit het nationale verleden sprak, heeft deze misdaad de traditionele elite onthoofd en geleid tot een etnische dictatuur. Vandaar de oproepen om de omstandigheden van deze gebeurtenis op te helderen¹⁴⁶.

In Rwanda blijft een vraag over de plaats waar de overblijfselen van **koning Musinga** werden neergelegd. Hij werd in 1931 afgezet en verbannen naar het zuidwesten van Rwanda na spanningen met de Belgische overheid en de katholieke missionarissen. Hij werd toen vervangen door zijn zoon Rudahigwa die Mutara III werd. Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, vreesden de Belgische autoriteiten zijn terugkeer naar de troon in geval van een Duitse overwinning en besloten ze hem te verbannen naar Belgisch Congo. Koning Musinga vestigde zich in de stad Moba waar hij op 25 december 1944 overleed¹⁴⁷. Sindsdien zijn de koninklijke

¹⁴⁴ Het plein ligt voor het Bastionplein bij de ingang van de wijk Matonge, vlakbij de Porte de Namur.

¹⁴⁵ Ludo De Witte, *Moord in Burundi. België en de liquidatie van premier Louis Rwagasore*, Berchem, Epo, 2019 - *Meurtre au Burundi. België en de moord op Rwagasore*, Brussel, Investig'Action, 2021.

¹⁴⁶ Bekijk alle opmerkingen van Ludo De Witte tijdens de hoorzittingen op 23 mei 2022.

¹⁴⁷ Koning Musinga werd geboren rond 1883. Hij is de zoon van koning Kigeli IV Rwabugiri en Kanjogera, dochter van Rwakagara van de Bega clan en het Bakagara geslacht. Via zijn vader behoort Musinga tot de Banyiginya clan

resten nooit gevonden. Dit verhindert de eerbiediging van de traditie volgens welke alle Rwandese vorsten in Rwanda worden begraven. Verschillende sprekers die aanwezig waren tijdens het bezoek van de delegatie van de Bijzondere Commissie aan Kigali, wezen ook op het mysterie rond de plotselinge dood van Koning Mutara III Rudahigwa op 25 juli 1959. Het mysterie rond deze plotselinge dood laat ruimte voor vele interpretaties. Verder onderzoek moet licht werpen op deze bewogen bladzijden van de Rwandese nationale geschiedenis.

(2) Naast deze politieke en koninklijke figuren werden tijdens de werkzaamheden van de bijzondere commissie nog andere personen onder de aandacht gebracht. Zo werd herhaaldelijk verwezen naar Burundese, Congolese en Rwandese soldaten en dragers die betrokken waren bij de twee **wereldoorlogen**. Tijdens de Grote Oorlog mobiliseerde België zo'n 300.000 man aan het Duitse Oost-Afrikaanse front. Huidige onderzoeken schatten de verliezen op 29.000 doden (145 Europese officieren, 1.895 Congolese soldaten, 7.124 statutaire militaire dragers en minstens 20.000 hulpdraggers, de vrouwen die de troepen vergezelden niet meegerekend)¹⁴⁸. De soldaten van de Force publique zijn nooit in de metropool geland. In België hebben een dertigtal Congolezen die in België wonen zich vrijwillig aangemeld om deel te nemen aan de gevechten op nationaal grondgebied¹⁴⁹. Destijds werden noch deze vrijwillige strijders, noch hun tegenhangers uit de Afrikaanse campagnes in het officiële verhaal belicht.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de deelname van de gekoloniseerde gebieden aan de oorlogsinspanning niettemin groot. Economisch gezien maakte het de financiering van de Belgische regering in Londen mogelijk, evenals de levering van diverse grondstoffen zoals rubber, palmolie, tin of uranium (doorslaggevend voor de levering van kernbommen). Om deze grondstoffen te leveren werd het aantal dagen dwangarbeid voor de bevolking verdubbeld van 60 tot 120 dagen. In de mijnen en de industrie gingen de arbeidsomstandigheden achteruit. In december 1941 gingen de mijnwerkers in staking om loonsverhoging te eisen. De staking werd in bloed gesmoord. Enkele tientallen mensen worden gedood. In Burundi en Rwanda worden deze "oorlogsinspanningen" geassocieerd met een periode van hongersnood en hard werken

en het Bahindiro geslacht. Musinga werd in februari 1897 ingehuldigd en regeerde Rwanda samen met zijn moeder, koningin-moeder Nyirayuhi V Kanjogera. Zie voor meer informatie de biografie van koning Musinga op het online platform van het AfricaMuseum (<https://archives.africamuseum.be/agents/people/742>).

¹⁴⁸ De door België gemobiliseerde troepen omvatten 17.833 Congolese soldaten, 20.000 statutaire militaire dragers en 260.000 voor de duur van de oorlog ingehuurd militaire hulpdraggers. Cijfers geciteerd door Anne Cornet, "Le soldat congolais dans la Grande Guerre. Un oublié de la propagande de guerre belge?", *Outre-Mers*, 390-391 (1), 2016, pp. 211-233.

¹⁴⁹ Griet Brosens, *Congo aan den IJzer. De 32 Congolese soldaten van het Belgisch leger in de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, Editions Manteau, 2013 - *Du Congo à l'Yser : 32 soldats congolais dans l'armée belge durant la Première Guerre Mondiale*, Brussel, Luc Pire, 2016.

(zie hierboven). Op militair gebied dragen de leden van de Public Force bij tot het welslagen van de operaties in Abessinië. Er werden ook troepen naar Nigeria en Egypte gestuurd en in Birma werd een veldhospitaal opgericht. Gevechten en ziekten veroorzaken de dood van bijna 800 Congolese soldaten. Tijdens een bezoek aan Brussel in april en mei 1945 verklaarde de gouverneur-generaal van Congo, Pierre Ryckmans, dat België deze oorlogsinspanning moest herdenken. Hij pleitte voor steun om Congo beter uit te rusten en de levensstandaard, de gezondheid en de beroepsperspectieven van de gekoloniseerden te verbeteren. Meer dan 77 jaar later, op 8 juni 2022, onderscheidde koning Filip de enige overlevende Congolese veteraan, korporaal Kunyuku, met de Kroonorde¹⁵⁰.

Naast de herinneringen aan de Eerste en Tweede Wereldoorlog stond een ander soort levende herinnering centraal in het werk van de Commissie: die van elk van de **metiskinderen**. Het lot van hen die lang als "kinderen van de zonde" zijn gestigmatiseerd is schrijnend. De reis van deze directe getuigen van het kolonialisme, die decennialang vergeten was, is nu uit de schaduw gehaald. Tijdens de kolonisatie waren interracial huwelijken wettelijk onmogelijk omdat ze de machtsverdeling op basis van ras bedreigden. Kinderen werden bij hun Afrikaanse moeders weggehaald en in christelijke (voornamelijk katholieke) kostscholen geplaatst¹⁵¹. Bij de onafhankelijkheid verlieten duizenden kinderen van gemengde rassen Afrika met een Belgisch paspoort. De meesten van hen werden naar België gebracht waar ze in pleeggezinnen, adoptiegezinnen of kindertehuizen werden geplaatst. Een decreet van de minister van Justitie ontnam kinderen die geen juridische afstamming hadden van een Belgische vader hun Belgische nationaliteit. Deze kinderen werden geregistreerd als vreemdelingen en werden soms staatloos¹⁵². Sommige van deze kinderen hebben nooit een geboorteakte gekregen. Velen van hen konden hun ouders niet vinden.

Het lot van de "Belgische metissen" verschilt van dat van metissen die na de onafhankelijkheid in Burundi, Congo of Rwanda zijn gebleven of geboren. Deze kunnen een van deze nationaliteiten krijgen. Deze mogelijkheid betekent niet dat deze groep niet heeft geleden onder

¹⁵⁰ Hij meldde zich aan in 1940 en maakte deel uit van het militaire medische ondersteuningscontingent van de Public Force dat in 1945 naar Birma werd gestuurd. Nu hij 100 jaar oud is, is hij voorzitter van de Congo Veteranen Vereniging. Hij werd op 30 juni 2020 door president Tshisekedi tot ridder in de orde van Kabila-Lumba benoemd. Zijn verhaal, en dat van de bredere troepenmacht, wordt verteld in de film "Mon Caporal", geregisseerd door professor José Adolphe Voto. Na een ontmoeting met leden van de delegatie van de Bijzondere Commissie in Kinshasa, vertoonde José Adolphe Voto zijn film op 9 november in het Parlement.

¹⁵¹ Kathleen Ghequiere en Sibö Kanobana, *De bastaards van onze kolonie: Verzwegen verhalen van Belgische metissen*, Roeselare, Roularta, 2010; Sarah Heynssens, *De kinderen van Save: Een geschiedenis tussen Afrika en België*, Antwerpen, Uitgeverij Polis, 2017 en Georges Kamanayo Kazungu, *Tussen twee werelden. Een leven in Europa en Afrika*, Antwerpen, Uitgeverij Polis, 2020.

¹⁵² Ministeriële circulaire van 24 september 1960, Belgisch Staatsblad van 6 september 1960.

segregatie of een vorm van discriminatie. De vergadering van de vertegenwoordigers van de metissen van Congo in Kinshasa is daarvan een ontroerend bewijs. Sommige werden achtergelaten toen de religieuze congregaties tijdens de gebeurtenissen na de onafhankelijkheid vertrokken. Gevallen van misbruik en verkrachting zijn niet zeldzaam. Deze vaak arme kinderen hadden geen toegang tot kwaliteitsonderwijs en zagen hun vaders vaak nooit meer terug.

In 2015 heeft het Vlaams Parlement formeel zijn excuses aangeboden aan de slachtoffers van gedwongen adopties tussen 1950 en 1980, waaronder ontheemde metiskinderen. Vervolgens heeft het zich ertoe verbonden de dossiers te onderzoeken en de archieven te raadplegen en heeft zij aanvullende steun van de organisatie *Kind en Gezin*¹⁵³ bevorderd. Deze steun is bestemd voor ontheemde metiskinderen in de Vlaamse Gemeenschap. Twee jaar later nam de Franse Gemeenschap een resolutie aan om via de *Direction de l'Adoption - Autorité Centrale Communautaire (ACC)*¹⁵⁴ soortgelijke bijstand te verlenen aan ontheemde metiskinderen. In hetzelfde jaar verontschuldigde de kerk zich voor haar rol in de penibele situatie van deze kinderen en bood zij aan haar archieven open te stellen om onderzoek naar de zaak te vergemakkelijken¹⁵⁵. In maart 2018 heeft het Belgische parlement een resolutie aangenomen over de segregatie van metiskinderen van de Belgische kolonisatie in Afrika¹⁵⁶.

Op 4 april 2019 verontschuldigt premier Charles Michel zich namens België voor het "onrecht en het lijden" dat de mestiezen hebben doorstaan. In zijn toespraak in het federale parlement, in aanwezigheid van een groot aantal metissen, uitte hij het "medeleven" van de Belgische regering "met de Afrikaanse moeders, wier kinderen van hen werden weggenomen" en hoopte hij dat "dit plechtige moment een verdere stap zou zijn naar een bewustwording van dit deel

¹⁵³ Resolutie betreffende de erkenning van de slachtoffers en overlevers van de gedwongen adopties in Vlaanderen en de eindevaluatie van het expertenpanel, 406 (2014-2015) nr. 2, 30 juni 2015.

¹⁵⁴ Resolutie ter erkenning van de gerichte segregatie van mensen van gemengde rassen uit de Belgische koloniale periode en de dramatische gevolgen daarvan, waaronder gedwongen adopties, 7 juni 2017, Parlement van de Franse Gemeenschap.

¹⁵⁵ De Belgische Senaat, "La problématique des métis issus de la colonisation belge en Afrique, compte-rendu de l'audition", 25 april 2017, blz. 75-79 (https://www.senate.be/event/20170425-colonization/Compte_rendu-Verslag.pdf). Over de stand van zaken met betrekking tot de aanbevelingen van deze resolutie, zie de presentaties van Stéphane Doppagne (ambassadeur, speciaal Belgisch gezant voor het gebied van de Grote Meren), Chiara Candaele en Delphine Lauwers (historici en wetenschappelijke medewerkers verbonden aan het onderzoeksproject "Resolutie-Métises", Chloé Falisse en Aude Longeval (SPF Justitie), Olivier Lendo, Claudine Jadot en Jacqui Goegebeur (Métis de Belgique asbl), François Millieux, François d'Adesky en Georges Kamanayo (Association Résolution Métis).

¹⁵⁶ Resolutie over de segregatie van personen van gemengd ras van Belgische koloniale oorsprong in Afrika, 29 maart 2018, <https://www.lachambre.be/FLWB/pdf/54/2952/54K2952007.pdf>. De handhavingsmaatregelen zijn alleen gericht op Belgische metissen.

van onze nationale geschiedenis"¹⁵⁷. Het initiatief wordt door iedereen toegejuicht. Maar sommige metissen voelden een vorm van dualiteit. Zoals een van hen, François d'Adesky, uitlegt: "Als België berouw heeft over de kolonisatie, heb ik berouw". En hij voegt eraan toe: "60 jaar doorbrengen zonder identiteit is als een geest zijn"¹⁵⁸.

De metissen die in België en in de regio van de Grote Meren zijn gehoord, getuigen van de concrete en nog steeds aanwezige gevolgen van het beleid ten aanzien van mestiezen: het niet kennen van iemands familie of de omstandigheden waarin hij is geboren, het soms op meer dan 70-jarige leeftijd ontdekken van de verzoeken van een tot dan toe onbekende moeder die tientallen jaren onbeantwoord zijn gebleven. In het licht van deze tragische situaties betreurden de vertegenwoordigers van de metissen het aanhoudende onrecht dat voortvloeit uit de staatloze status waaronder sommigen van hen gebukt gaan, alsmede de belemmeringen die lange tijd een gemakkelijke toegang tot archieven of het verkrijgen van een geboortakte in de weg hebben gestaan. Verscheidene getuigenissen onderstreepten de belemmeringen waarmee de metissen die in Congo bleven en door hun Belgische vader erkend wilden worden, hun broers en zussen in België wilden ontmoeten of de Belgische nationaliteit wilden verkrijgen, werden geconfronteerd. Zichzelf omschrijvend als "eeuwig gewond", riepen ze: "Jullie zijn de vertegenwoordigers van onze ouders. *Wij zijn jullie kinderen*. Geef ons lijden en onze pijn door aan de parlementsleden. De verlating en afwijzing gaan door tot op de dag van vandaag"¹⁵⁹.

Deze woorden maken het mogelijk de omvang van de gewekte verwachtingen te beseffen. Zij herinneren er ook aan dat het vertellen van verhalen "ogen geeft" om zich bewust te worden van de ervaringen die tijdens en na de kolonisatie zijn opgedaan - "[e]ights to see and to cry"¹⁶⁰. In plaats van "kistjes van verdriet" te onderzoeken of te blijven hangen in krokodillentranen, die door sommigen tijdens de hoorzittingen aan de kaak werden gesteld, moeten we ons afvragen: hoe kunnen we omgaan met de gevolgen van wat er is gebeurd? Hoe kunnen we iedereen laten leven *met* het verleden, in plaats van ertegen?

III. Verantwoordelijkheid

¹⁵⁷ Zie over dit beleid van systematische ontvoeringen de uiteenzetting van mevrouw Michèle Hirsch tijdens de hoorzittingen van 4 juli 2022. Deze presentatie herinnert eraan dat metiskinderen vaak werden vernederd en ondervoed in de instellingen waar zij werden geplaatst.

¹⁵⁸ Zie zijn gehele presentatie tijdens de hoorzittingen op 14 februari 2022.

¹⁵⁹ ASMECO-vertegenwoordiger, Kinshasa, 4 september, door ons onderstreept.

¹⁶⁰ Paul Ricoeur, *Temps et récits, III*, Parijs, Seuil, 1985, blz. 342-343.

De kennis- en erkenningsfase geven antwoord op de vraag: "Wat is er gebeurd? Ze zijn geworteld in historisch onderzoek en impliceren een decentralisatie, in de zin van een verplaatsing. De verantwoordelijkheidsfase staat voor een andere vraag: "Wat te doen met het verleden? Het betekent een retrospectieve oefening om na te denken over de eigen rol in de betrokken gebeurtenissen. De filosoof Jean Ladrière beschrijft goed de inzet van dit proces:

"Het verleden kleeft aan ons leven, maar voor zover het in ons heden blijft handelen, niet als een vreemd lichaam, niet als een louter spoor dat inert is geworden: het is op elk moment bij ons en levert zich op een bepaalde manier aan ons uit, als een werkelijkheid die ons nu aangaat, maar waarvan de betekenis niet helemaal vastligt en deels afhangt van de interpretatie die wij eraan geven, in ons huidige denken en handelen.

De veranderende betekenis van het verleden blijkt vooral uit de veranderingen die worden aangebracht in het nationale verhaal. Dit verhaal is verre van lineair, maar fluctueert en past zich aan naargelang de belangen van het moment, de verwachtingen en het bewustzijn. In dit opzicht is de geleidelijke erkenning van de historische verantwoordelijkheid voor het koloniale verleden het resultaat van het aan de macht komen van **nieuwe generaties**. De voormalige minister van Buitenlandse Zaken, Karel De Gucht, verwijst hier expliciet naar: "Toen Congo onafhankelijk werd, was ik zes jaar oud. En 80% van de mensen die in Congo rondlopen waren nog niet geboren in 1960"¹⁶¹. Sindsdien is het verstrijken van de generaties alleen maar duidelijker geworden. Dit verschijnsel is ambivalent. Sommigen vinden dat, aangezien het koloniale verleden zo ver verwijderd is in de tijd, het zinloos is zich vragen te stellen over de wandaden die niet door de huidige generaties zijn begaan. Anderen geloven dat om de bladzijde om te slaan en naar de toekomst te kijken, "we over dit verleden moeten praten". Zoals minister-president Alexander De Croo uitlegt, "moeten we het verleden onder ogen zien om als echte partners te werken die elkaar in de ogen kunnen kijken. Het is onmogelijk om het verleden niet in de ogen te kijken"¹⁶².

Gewetensonderzoek

Dit perspectief is gebaseerd op een fundamenteel onderscheid tussen de begrippen individuele schuld en politieke verantwoordelijkheid. Het vaststellen van de individuele strafrechtelijke aansprakelijkheid van daders van bepaalde misdrijven is een zaak voor de rechterlijke macht,

¹⁶¹ *De Tijd*, 23 oktober 2004.

¹⁶² *Le Soir*, 8 juni 2022.

niet voor een politieke commissie. Het veronderstelt een volledige verzameling van bewijsmateriaal met inachtneming van de rechten van de verdediging. Dit verslag gaat dus niet over de schuld van individuen. Het is ook geen document dat alle Belgen met de vinger wijst die vóór de onafhankelijkheid in Burundi, Congo of Rwanda leefden en werkten. Vele getuigenissen en presentaties tijdens de hoorzittingen herinnerden eraan dat veel van deze Belgen het beste van zichzelf gaven en oprecht hielden van deze landen en hun inwoners¹⁶³.

Zoals in de inleiding is vermeld, pretendeert dit verslag niet volledig te zijn. Het is niet de bedoeling om te beschuldigen, maar om te assumeren. Een van de onderliggende veronderstellingen van het hele proces is dat schuld - net als onschuld - alleen individueel kan zijn. Een fout kan niet van de ene generatie op de andere worden overgedragen. Het heeft geen enkele zin om een hele gemeenschap moreel te beschuldigen: "Een volk kan niet heldhaftig ten onder gaan, het kan niet crimineel zijn, noch kan het moreel of immoreel handelen; alleen de individuen die eruit voortkomen kunnen dat"¹⁶⁴. Een volk of een natie is dus nooit *schuldig* aan zijn verleden. Het is echter denkbaar dat zij verantwoordelijk zijn voor de manier waarop zij vandaag omgaan met de erfenis van hun geschiedenis. Zo roept de voormalige Duitse president Richard von Weizsäcker in een andere context dit soort historische verantwoordelijkheid op wanneer hij zegt: "Wij denken vandaag in rouw aan alle doden van oorlog en tirannie. (...) Ieder van ons, schuldig of niet, oud of jong, moet het verleden aanvaarden. We worden allemaal getroffen door de gevolgen ervan en we moeten ons er allemaal voor verantwoorden"¹⁶⁵.

Vele voorbeelden uit het koloniale verleden illustreren deze dynamiek. In 2004 heeft de Duitse regering de verantwoordelijkheid van Duitsland voor de genocide op de Herero- en Nama-volkeren in Namibië erkend voor de slachtingen die tussen 1904 en 1908 hebben plaatsgevonden. In 2018 erkende de Franse president Emmanuel Macron de verantwoordelijkheid van Frankrijk voor de verdwijning van de jonge wiskundige Maurice Audin in 1957 tijdens de Algerijnse oorlog. Meer recent erkent de wet van 23 februari 2022 de verantwoordelijkheid van Frankrijk voor de onwaardige opvang en levensomstandigheden van de Harki's en hun gezinnen, die na de akkoorden van Evian van 1962 uit Algerije zijn gerepatriëerd¹⁶⁶. Deze enkele voorbeelden, die tot in het oneindige zouden kunnen worden

¹⁶³ Zie onder meer de presentaties van Thierry Claeys Bouuaert en Luc Mangala tijdens de hoorzittingen van 21 februari 2022 en een aantal getuigenissen die in Bujumbura, Kinshasa en Kigali zijn verzameld.

¹⁶⁴ Karl Jaspers, *La culpabilité allemande*, Parijs, Éditions de Minuit, 1948, p. 75.

¹⁶⁵ Bondsdag, 8 mei 1985.

¹⁶⁶ Voor de tekst van de wet, zie <https://www.vie-publique.fr/loi/282261-loi-23-fevrier-2022-reconnaissance-et->

herhaald, herinneren ons eraan dat de kritische aanvaarding van een vorm van verantwoordelijkheid essentieel is voor de slachtoffers en hun nakomelingen. Simone Veil bevestigt dit wanneer zij de erkenning van de verantwoordelijkheid van de Franse staat bij de razzia's op Joden in 1942 omschrijft als een gebaar van "verzoening voor ons lijden"¹⁶⁷.

Wat de houding van de Belgische ambtenaren betreft, zijn er al verschillende gebaren in die richting gemaakt. In 1996 hebben de Belgische autoriteiten besloten een parlementaire onderzoekscommissie in te stellen naar de factoren die het Belgische beleid in de maanden voorafgaand aan de genocide op de Tutsi's in Rwanda hebben bepaald. De feiten zijn ernstig. Aan het begin van de genocide, na de moord op 10 Belgische soldaten onder VN-vlag in het kader van de vredesakkoorden van Arusha, trok België zijn troepen terug en liet het de Rwandese bevolking aan haar lot over. Bovendien slaagde België erin de Algemene Vergadering van de VN te overtuigen om alle VN-troepen terug te trekken. De parlementaire commissie stelde vast dat het aanhouden van Belgische en andere VN-troepen de genocide had kunnen stoppen of tenminste de omvang ervan had kunnen beperken. In 2000 ging de voormalige rapporteur van de Rwanda-commissie, Guy Verhofstadt, naar Kigali om de officiële verontschuldiging van België aan te bieden: "In naam van mijn land, in naam van mijn volk, vraag ik u om vergiffenis. En de premier voegde daaraan toe: "Een opeenvolging van nalatigheid, onzorgvuldigheid, incompetentie en fouten heeft de voorwaarden geschapen voor een tragedie zonder naam. Ik sta hier voor u om de verantwoordelijkheid van mijn land te aanvaarden. België stond centraal in de VN-operatie. [Als Rwanda naar de toekomst, naar verzoening wil kijken, moeten we eerst onze verantwoordelijkheid nemen en onze fouten erkennen]"¹⁶⁸. Drie jaar later herhaalde de minister van Buitenlandse Zaken, Louis Michel, dat "wij onze schaamte tot het einde toe moeten dragen" en onderstreepte hij de "immense verantwoordelijkheid" van België¹⁶⁹.

Minder dan twee maanden voor deze toespraak had Louis Michel dezelfde houding aangenomen ten aanzien van het hele koloniale verleden, waarbij hij zijn opmerkingen zelfs uitbreidde tot de verantwoordelijkheid van al zijn "partners in het Noorden". Hij legde uit dat België en zijn noordelijke partners een "zware verantwoordelijkheid dragen ten aanzien van het Afrikaanse continent" en meende dat de voormalige koloniale mogendheden "voor een groot

reparation-pour-les-harkis.

¹⁶⁷ *Le Monde*, 18 en 19 juli 1995.

¹⁶⁸ Kigali, 7 april 2000.

¹⁶⁹ Kigali, 7 april 2003.

deel van hun eigen ontwikkeling schatplichtig zijn aan hun voormalige koloniën". Het verband tussen vroegere en huidige situaties lijkt duidelijk: "Het is mede dankzij [deze] koloniën dat wij onszelf hebben kunnen opbouwen zoals wij zijn en vandaag het twaalfde rijkste land zijn en het vierde rijkste volgens de VN-ranglijst"¹⁷⁰ .

Louis Michels houding tegenover de moord op Patrice Lumumba is al even emblematisch. Na de "neutraliteit" en de "apathie" van de toenmalige Belgische regering als een "ernstige tekortkoming" te hebben bestempeld, verklaart de voormalige minister van Buitenlandse Zaken: "In het licht van de vandaag gehanteerde criteria dragen bepaalde leden van de toenmalige regering en bepaalde Belgische actoren uit die tijd een onweerlegbaar deel van de verantwoordelijkheid" voor deze gebeurtenissen¹⁷¹ . De hier bedoelde schuld wordt in verschillende officiële toespraken genoemd. In België gaat de minister van Buitenlandse Zaken ook in op de slavernij: "Het is door de erkenning dat slavernij en mensenhandel een misdaad tegen de menselijkheid is en altijd is geweest dat Europa, en België in het bijzonder, zijn koloniale verleden heeft kunnen verwerken. Het is een eerbetoon aan onze Afrikaanse vrienden"¹⁷² . Het standpunt blijft hetzelfde buiten de Belgische grenzen. Bij de opening van de Nationale Vergadering van de Verenigde Naties richtte Louis Michel zich tot de Afrikaanse landen met hetzelfde thema: "België voelt zich, meer dan anderen, schatplichtig aan u voor vastberaden steun omdat een belangrijk deel van onze geschiedenis ook het uwe is. En dat onze gemeenschappelijke pagina's niet allemaal geschreven zijn in de inkt van respect en vrijgevigheid"¹⁷³ .

Verantwoordelijkheid werd opnieuw genoemd toen Charles Michel, de toenmalige premier, zich tegenover de metissen van Belgische koloniale afkomst en hun families verontschuldigde voor het "onrecht en leed" dat zij hadden ondergaan¹⁷⁴ . Ook hier is de overname van de verantwoordelijkheid ondubbelzinnig: "Namens de federale regering erken ik de gerichte segregatie waaraan de metissen onder het koloniale bestuur van Belgisch Congo en Ruanda-Urundi tot 1962 en na de dekolonisatie werden onderworpen, alsmede het daarmee samenhangende beleid van gedwongen ontvoeringen". In zijn verklaring aan het Parlement gaat de premier in op het onrecht en het lijden dat de metissen vanaf hun geboorte in de Belgische kolonies hebben geleden. "Door in Belgisch koloniaal Afrika een systeem van gerichte

¹⁷⁰ Luik, 28 februari 2003.

¹⁷¹ Brussel, 5 februari 2002.

¹⁷² Luik, 28 februari 2003.

¹⁷³ New York, 16 september 2005.

¹⁷⁴ Brussel, Tweede Kamer, 4 april 2019.

segregatie van metissen en hun gezinnen op te zetten, heeft de Belgische staat gehandeld op een wijze die in strijd is met de eerbiediging van de fundamentele mensenrechten", zegt hij¹⁷⁵.

Valkuilen en verwarring

De kwestie van de verantwoordingsplicht stond centraal in de werkzaamheden van de speciale commissie. Naast de negen hoorzittingen die expliciet aan deze kwestie waren gewijd, lag deze kwestie ten grondslag aan de meeste debatten in het Parlement en tijdens het bezoek van de parlementaire delegatie aan de Grote Meren. Tijdens deze gedachtewisselingen wezen de meeste sprekers en getuigen op drie belangrijke valkuilen.

(1) De eerste is het in evenwicht brengen van de zogenaamde "**positieve**" en "**negatieve**" aspecten van de kolonisatie. De beperkingen van deze boekhoudkundige of balansbenadering zijn reeds in de inleiding vermeld, maar zij verdienen het om opnieuw in overweging te worden genomen wanneer wordt nagedacht over het vraagstuk van de verantwoordelijkheden. Deze benadering is gebaseerd op wat Paul Ricoeur "de metafoor van de rekening" noemt. Een kort fragment over dit onderwerp lijkt verhelderend:

*"Deze metafoor suggereert het idee van een obscure morele boekhouding van verdiensten en gebreken, als in een grootboek met twee kolommen, credit en debet, voor een soort positieve of negatieve balans. Deze metafoor van een moreel (dossier)dossier blijft ten grondslag liggen aan het schijnbaar banale idee van verantwoording"*¹⁷⁶.

Het doel van de bijzondere commissie is niet het samenstellen van een "koloniatiedossier". Het is ook niet om "verantwoording af te leggen". Het is het begrijpen van de koloniale realiteit, waarbij niet alleen de lang gehoorde stemmen van de voormalige kolonisten, maar ook en vooral die - nu (h)erkende – stemmen van de voormalige gekoloniseerden serieus worden genomen. De conclusies van het eerste deskundigenverslag onderstrepen het belang van een vorm van nederigheid tijdens het hele proces dat het Parlement onderneemt. Het lijkt daarom van essentieel belang om geen "balans op te maken" in naam van *degenen die* vandaag gehoord moeten worden.

Elementen die in de koloniale propaganda te veel werden benadrukt en in sommige huidige standpunten centraal blijven staan, zijn alfabetisering, betere gezondheidszorg en

¹⁷⁵ *Ibid.*

¹⁷⁶ Paul Ricoeur, *Parcours de la reconnaissance*, op. cit. p. 159.

infrastructurele bijdragen. Geen van deze elementen kan worden ontkend. Maar zij verzachten of relativeren de meest dramatische gevolgen van de kolonisatie (geweld, segregatie, devaluatie en bedreiging van de eigen culturen, tradities en identiteiten) niet¹⁷⁷. Zoals alle tijdens de hoorzittingen gehoorde historici hebben aangetoond, was het concrete effect van de kolonisatie een "gewelddadige penetratie" en vervolgens de "gedwongen onderwerping" van een samenleving door een andere¹⁷⁸. Het feit dat er nieuwe wegen zijn aangelegd en dat er op veel gebieden aanzienlijke vooruitgang is geboekt, betekent niet dat er een vorm van evenwicht is bereikt. Zoals Amandine Lauro en Benoît Henriët uitleggen, hoeveel nieuwe wegen en scholen zouden er in een kolonie nodig zijn om het raciale geweld van de kolonisten te compenseren?

179

Voorts moet elk van de elementen die als "positief" worden beschouwd, in perspectief worden geplaatst. De geletterdheid van Congo, Burundi en Rwanda werd vaak als voorbeeld genoemd, wat het niveau van de lagere school betreft. Het onderwijs aan de gekoloniseerde bevolking bleef echter meestal beperkt tot dit niveau, omdat het niet de bedoeling was een lokale elite te ontwikkelen. Het onderwijs was ook vooral gericht op het aankweken van praktische vaardigheden en arbeidsethiek. Hogere onderwijsniveaus werden bewust lang achtergehouden. Gezondheidszorg, hoewel niet te ontkennen (vooral op het gebied van de gezondheid van moeders en kinderen), was lange tijd een prioritaire, zo niet exclusieve, zorg van de Europeanen. Gedurende de hele periode van de CV, om maar een voorbeeld te noemen, zorgden de acht artsen die op het hele grondgebied actief waren in wezen voor blanke officieren, zwarte soldaten en hun dragers¹⁸⁰. De infrastructuur werd ontworpen volgens de behoeften van de bedrijven en de Europeanen ter plaatse. Zo was de aanleg van de spoorwegverbinding tussen Matadi en Kinshasa eerder bedoeld om de exploitatie van de natuurlijke hulpbronnen te bevorderen dan om de mobiliteit van de bevolking te garanderen.

¹⁷⁷ Over het begrip "koloniaal revisionisme", zie het hoofdstuk "Hedendaagse vormen van kolonialisme of de banden tussen kolonialisme en structureel racisme vandaag" van Anne Wetsi Mpoma in het eerste verslag van de deskundigen, blz. 658 e.v.

¹⁷⁸ Zie met name de beschouwingen van Guy Vanthemsche over dit onderwerp tijdens de hoorzittingen van 9 mei 2022.

¹⁷⁹ Zie Amandine Lauro en Benoît Henriët, "Dix idées reçues sur la colonisation belge", *op. cit.* (artikel ook gepubliceerd in *Knack* op 30 juni 2019).

¹⁸⁰ In 1921 telde heel Congo 57 artsen, vooral in de grote steden. In 1954 telde Congo 2.164 medische instellingen, met naar verhouding meer bedden per hoofd van de bevolking dan in de naburige koloniën. De gezondheidszorg bleef echter gescheiden, met aparte ziekenhuizen voor de kolonisten en de lokale bevolking, zowel in Congo, Burundi als Rwanda. Zie de presentatie van Maarten Langhendries tijdens de hoorzittingen van 13 juni 2022, de presentatie van Guy Vanthemsche op 9 mei 2022 en Maarten Langhendries en Reinout Vander Hulst, "Les soins de santé, fleuron de la colonisation belge?", in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (eds), *op. cit.* blz. 327-335.

Dit perspectief ontkent geenszins de individuele inspanningen van degenen die hun leven hebben gewijd aan onderwijs, gezondheidszorg of civiele techniek in elk van de gekoloniseerde gebieden. Maar deze individuele inspanningen en de realiteit van de verbeteringen in deze sectoren veranderen niets aan het geweld van het koloniale project. Zij kunnen met andere woorden niet los worden gezien van het project als geheel.

(2) De tweede geconstateerde valkuil betreft het gevaar van analogieën. Tijdens de werkzaamheden van de speciale commissie ging de beschrijving van koloniaal geweld vaak gepaard met vragen over een vorm van vergelijking. Zo werden verschillende uitwisselingen gewijd aan de **vergelijking** van de situatie van de gekoloniseerde bevolking met die van bepaalde Belgische arbeiders in dezelfde periode. Weliswaar profiteerden Belgische arbeiders of mijnwerkers, om er maar een paar te noemen, aanvankelijk van geen enkele sociale zekerheid, maar het contrast met Congolese, Burundese of Rwandese arbeiders is frappant. Dit contrast wordt perfect samengevat door Guy Vanthemsche wanneer hij eraan herinnert dat "de Waalse boeren nooit aan het eind van een keten in de Waalse mijnen werden gedwongen"¹⁸¹.

Deze evocatie is cruciaal als we letten op de **langetermijnevolgen** van een dergelijke scène (geketend en/of gedeporteerd worden). De sterkte van een herinnering in verband met een gewelddadige handeling hangt namelijk niet alleen af van de ernst van de handeling. Studies op het gebied van de intergenerationele overdracht van het geheugen tonen aan dat dit ook - en vooral - afhangt van het soort emoties dat met deze handeling gepaard gaat. Onder deze emoties kristalliseren schaamte en vernedering scènes die bevroren blijven en van generatie op generatie worden doorgegeven zonder dat de emotionele lading die met deze herinneringen gepaard gaat, verdwijnt. De "doeltreffendheid" van dit type overdracht is bijzonder groot als de eerste vernedering verband houdt met geweld dat niet rechtstreeks werd ondergaan, maar werd waargenomen en toegebracht aan een naast familielid, of dat nu een dochter, een zoon, een moeder of een vader is. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de vertelster Marie-Louise Sibazuri het koloniale geweld in Burundi oproept door eraan te herinneren dat "het een schande is om je vader op het openbare plein geselsd te zien worden"¹⁸². De aanblik van een onteerde zoon of een dode moeder is net zo schandelijk. Al deze taferelen dragen bij tot de verwoesting van het stigma. Versterkt door de dagelijkse discriminatie en segregatie (in woonplaatsen,

¹⁸¹ Zinnen uit de uitwisselingen betreffende de hoorzittingen van 20 juni 2022.

¹⁸² Zie de presentatie en bespreking van de hoorzittingen van 18 mei 2022. Over de macht van de herinnering en het gewicht van de straffeloosheid, zie Pierre Vinck, *Les crocodiles dorment le jour*, Parijs, St Honoré, 2021, met name p. 10 en p. 26.

ziekenhuizen¹⁸³, plaatsen voor recreatie of onderwijs) verspreidt deze verwoesting zich van generatie op generatie.

Het gevaar van vergelijking betreft ook de neiging om de verantwoordelijkheid voor de donkere aspecten van het kolonialisme te relativiseren door te contextualiseren ("in die tijd deden alle andere staten het ook") of te vergelijken (in een positieve variant: "wij deden het beter dan anderen", of negatief: "andere koloniserende landen waren veel wreder"). De vergelijkende analyse van koloniale regimes is ongetwijfeld van groot wetenschappelijk belang. Het maakt het mogelijk om het gewicht van bepaalde variabelen beter te bepalen, maar het verliest zijn heuristisch belang als het wordt uitgevoerd om een hitparade van de beste of slechtste kolonisten op te stellen om de verantwoordelijkheden die moeten worden opgehelderd en overgenomen te rechtvaardigen of af te zwakken¹⁸⁴.

(3) Een derde valkuil houdt verband met de vorige. Het gaat om de nadruk op **cijfers**. De wens om de winsten en kosten van het kolonialisme te kwantificeren is begrijpelijk. Het begrip herstel (dat in het volgende punt wordt besproken) impliceert de vaststelling van schade, maar het is belangrijk om de kwestie vanuit een breder perspectief te bekijken. De reeds genoemde kwestie van de bevolkingsafname in Congo is hier bijzonder symptomatisch. Op basis van bestaande gegevens (demografische onderzoeken, jaarlijkse administratieve tellingen en medische enquêtes) beschrijft demograaf Jean-Paul Sanderson drie scenario's, uitgaande van 10 miljoen inwoners in 1935. Volgens hem is het cijfer van 20 miljoen Congolezen in 1885 hoogst onwaarschijnlijk; 15 miljoen is veel waarschijnlijker; een alternatief scenario van 11,5 miljoen is ook denkbaar. Voor Jean-Paul Sanderson ligt de waarheid waarschijnlijk tussen 11,5 en 15 miljoen Congolezen in 1885. De notie van afname wijst op het gewicht van sterfte en geweld, maar dit betekent niet dat de bevolkingsafname rechtstreeks overeenkomt met het aantal doden als gevolg van de kolonisatie¹⁸⁵.

Vanuit wetenschappelijk oogpunt is het gebrek aan consensus over het exacte aantal slachtoffers op zich geen probleem. Het getuigt van de vitaliteit van historisch onderzoek,

¹⁸³ De medische infrastructuur werd als voorbeeld gesteld (zie Nancy Rose Hunt, "'The Baby in the Bush': European Women, African Birth Spacing", *International Journal for African Historical Studies*, 2 (3), 1988, blz. 401-432). Maar de eerste ziekenhuizen werden opgericht voor blanken. Pas aan het einde van de Eerste Wereldoorlog werden ook medicijnen verstrekt aan de plaatselijke bevolking. Zie hierover de presentatie van Maarten Langhendries tijdens de hoorzittingen van 13 juni 2022.

¹⁸⁴ Zie Amandine Lauro en Benoît Henriët, "Dix idées reçues sur la colonisation belge", *op. cit.* alsook de inleiding tot het historisch gedeelte van het eerste deskundigenverslag, geschreven door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 24 e.v.

¹⁸⁵ Zie de analyse die tijdens de hoorzittingen van 16 mei 2022 is gepresenteerd. Zie voor de kwestie van de aantallen de inleiding tot het historische gedeelte van het eerste deskundigenverslag, geschreven door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 24.

gebaseerd op open vragen en methoden die voortdurend in twijfel worden getrokken. Op politiek niveau daarentegen voedt het gebrek aan consensus over de cijfers een debat dat onuitputtelijk lijkt. Het hoofdprobleem lijkt echter elders te liggen. Het gebrek aan precieze cijfers trekt de demografische achteruitgang na de komst van de Belgen niet in twijfel, noch het massale karakter van het gepleegde geweld. De kwestie van de **kwalificatie van genocide**, die ook veel ruimte innam tijdens de werkzaamheden van de Commissie, wordt vaak in verband gebracht met deze ruzie over cijfers¹⁸⁶. Welnu, de woordkeuze is bepalend voor de interpretatie van het verleden.

In juridische termen impliceert het begrip genocide het voornemen om een etnische, religieuze of raciale groep geheel of gedeeltelijk te vernietigen¹⁸⁷. In het geval van de Congo Vrijstaat kan deze intentie niet worden aangetoond, aangezien de koloniale autoriteiten in plaats daarvan arbeidskrachten nodig hadden om een maximale exploitatie van de hulpbronnen mogelijk te maken. Deze discussie over de term "genocide" dreigt echter de aandacht af te leiden van de inherent gewelddadige aard van het regime. Het eerste verslag van de deskundigen en alle hoorzittingen tonen de ernst en intensiteit aan van de begane wreedheden, waaronder dwangarbeid, moordpartijen, verkrachtingen en andere vormen van onderdrukking die grotendeels onbestraft bleven omdat ze werden ontkend en omdat het regime fundamenteel racistisch was.

Naast deze juridische categorisering komt de kwestie van de aantallen vaak neer op een paar woorden: hoeveel mensen zijn gestorven als gevolg van de exploitatie van rubber in Centraal-Afrika? Deze vraag leidt tot andere: tellen we de "directe" slachtoffers van het geweld of ook de "indirecte" slachtoffers, die stierven door honger en ziekte? Hoewel deze vraagtekens tot nadenken stemmen zijn, glijden ze snel af naar onfatsoenlijkheid. Zonder twijfel staan ze ons niet toe na te denken over de juiste vragen¹⁸⁸.

Ten eerste laat het geheel van de werkzaamheden toe het systematisch gewelddadige karakter van het koloniale regime te erkennen. En hoewel het uiteindelijke doel in die tijd niet was om

¹⁸⁶ Zie over dit specifieke punt opnieuw de inleiding tot het historische gedeelte van het eerste verslag van de deskundigen, geschreven door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 26, alsook Michel Dumoulin, *Leopold II: génocidaire?*, Brussel, Koninklijke Academie van België, 2005 en Georgi Verbeeck, "Peut-on parler de génocide dans l'Etat indépendant du Congo?" in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (dir.), *op. cit.* blz. 33-49.

¹⁸⁷ Zie met name artikel 6 van het Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof.

¹⁸⁸ Zie hierover met name Maarten Couttenier, 'Afrikaanse geschiedenis en kolonisatie vanuit een contrapuntisch perspectief: de confrontatie en samenwerking tussen Yeke en de Congo Vrijstaat', in Maarten Couttenier, Nicolas Standaert en Karel Van Nieuwenhuyze (eds), *Eurocentrisch denken voorbij. Interculturele perspectieven in het geschiedenisonderwijs*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2018, pp. 77-108.

de bevolking te zien afnemen, is het nu moeilijk om het bestaan van een zekere **onverschilligheid** ten aanzien van het lot van de gekoloniseerde bevolkingsgroepen te ontkennen. Deze onverschilligheid werd toegestaan en ongetwijfeld versterkt door het beleid van gedwongen verplaatsing dat bedoeld was om de verliezen te compenseren door "overplaatsing" van werknemers wanneer dat nodig was. Ten tweede blijft de boekhoudkundige benadering gebonden aan de reeks van gebeurtenissen. Het weerhoudt ons ervan een stap terug te doen en na te denken over verantwoordelijkheid "voorbij de gebeurtenissen"¹⁸⁹. Wat zijn de langetermijnevolgen van een gedecimeerde generatie? Wat zijn de mogelijkheden die werden vernietigd in termen van ontwikkeling, gezondheid of, op een meer individueel niveau, gevoel van eigenwaarde? Hoe kunnen we ons de dynamiek en inzet voorstellen die werd gestopt? Wat de beperkingen van een contrafeitelijke benadering ook mogen zijn, zij stelt ons in staat de toegebrachte klappen volledig te verwerken.

In het licht van al deze gevaren is het nuttig terug te keren naar de verankering en de richting van de benadering: het zoeken naar de historische waarheid, die nooit bereikt of definitief is, en het zoeken naar een vorm van rechtvaardigheid, die ook altijd onvolledig is - want er is bloed vergoten - maar niettemin beslissend. Het is in dit perspectief dat de kwestie van de verantwoordelijkheid moet worden bekeken. Dit kwam tijdens de hoorzittingen naar voren met betrekking tot vier belangrijke actoren in de kolonisatie: de Staat, de Koning, bedrijven en de Kerk.

Hoofdrospelers in de kolonisatie

(1) De Belgische Staat

De vraag naar de verantwoordelijkheid van de Belgische staat rijst met name voor de beginperiode van de Congo Vrijstaat en voor de periode daarna, zowel in Congo, Burundi als Rwanda. Een kort overzicht van het historisch kader is hier nuttig. Het wordt gevolgd door een meer juridische ondervraging.

Historische achtergrond. In 1885 besteede Leopold II de troon van de CV en vormde in Brussel een centrale regering die verantwoordelijk was voor het politieke bestuur van de nieuwe staat. Deze regering werd gondersteund door enkele tientallen ambtenaren¹⁹⁰. Zonder ooit Congo te

¹⁸⁹ De beschouwingen van Sarah Van Beurden, Gillian Mattys en Nancy Hunt zijn in dit verband bijzonder inspirerend.

¹⁹⁰ Voor het gehele Congolese grondgebied zijn de cijfers in het eerste deskundigenverslag als volgt: 33 ambtenaren in 1895, 46 in 1897, 1.500 in 1906, 1.538 ambtenaren in 1925 en tenslotte 8.300 in 1959. De meeste

bezoeken, regeerde Leopold II de CV op autocratische wijze, slechts omringd door een kleine groep adviseurs. De afstand en het gebrek aan mankracht op het terrein lieten een grote mate van autonomie over aan de plaatselijke ambtenaren. Rechtshandhaving was toevertrouwd aan de openbare macht. Gezien de enorme omvang van het grondgebied oefende de EV zijn macht uit door een beroep te doen op loyale tussenpersonen, die aan het hoofd stonden van een "inheems hoofdmanschap" (of het nu ging om plaatselijke koningen, sultans of andere krijgsheren die vóór de komst van de Europeanen over Congo regeerden, of om stamhoofden die willekeurig waren aangesteld vanwege hun banden met de koloniale autoriteiten en zonder enige traditionele legitimiteit)¹⁹¹. Zolang de plaatselijke tussenhandelaren voldoende "belasting" betaalden, bijvoorbeeld in ivoor, en ondersteuning boden in de vorm van dragers en dwangarbeiders, besteedde de regering weinig aandacht aan hen. Wanneer ongedisciplineerde stamhoofden en krijgsheren te onafhankelijk werden of zich tegen het koloniale bestuur keerden, werden grootschalige militaire expedities door de Force publique gelanceerd. Deze werden soms misleidend voorgesteld als "campagnes tegen Arabische slavenhandelaars".

De ontwikkeling van het staatsapparaat en de openbare macht, expedities en de aanleg van infrastructuur waren extreem duur. Leopold II, die een groot deel van zijn eigen fortuin investeerde, wendde zich al snel tot investeerders, waaronder de Belgische regering. Er werd ook een nieuw systeem van exploitatie ingevoerd. Het was gebaseerd op dwangarbeid (*zie hierboven*) en leidde tot wijdverspreid en structureel geweld¹⁹². Het koloniale apparaat gaf direct of indirect opdracht en leiding aan dit geweld. De praktische uitvoering van wreedheden werd meestal "uitbesteed" aan plaatselijke stamhoofden en andere Afrikaanse tussenpersonen. De tactiek die vroeger door sommige krijgsheren werd gebruikt om slaven en ivoor op te eisen, werd nu gebruikt om rubber te oogsten namens de staat¹⁹³. Maar aan het einde van de commandostructuur werden misbruiken getolereerd, zo niet aangemoedigd.

ambtenaren waren Belgen (in 1906 bijvoorbeeld bestond het plaatselijke bestuur voor 60% uit Belgen), de rest kwam uit andere Europese landen (cijfers geciteerd door Pierre-Luc Plasman, "Éclairage sur l'administration de l'État indépendant du Congo (1885-1908)", blz. 419 e.v.).

¹⁹¹ Zie hierover Bas De Roo, "L'Etat indépendant du Congo, une machine à piller au service d'un Léopold II impitoyable?", in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (eds.), *op. cit.* blz. 69-79 en Daniel Tödt, "L'Etat colonial et les élites africaines, une histoire de soumission?"

¹⁹² Zie hierover Elikia M'Bokolo, *Brutalisation et brutalités coloniales: la formation de la société congolaise dans l'État indépendant du Congo et au Congo Belge*, Premier rapport des experts, blz. 41-64.

¹⁹³ Zie Bas De Roo, *op.cit.* en Georgi Verbeeck, *op.cit.* Ook het systeem van premiebetalingen - dat tot het begin van de 20e eeuw bleef bestaan^è - speelde een belangrijke rol, en zette het koloniale apparaat en zijn verschillende medewerkers ertoe aan de inheemse bevolking tot het uiterste te drijven om een maximale "oogst" te garanderen.

Juridisch gezien betekent het feit dat de CV een afzonderlijke soevereine staat was ten opzichte van het Koninkrijk België niet dat verantwoordelijkheden niet aan België kunnen worden overgedragen¹⁹⁴. Het verdrag van overdracht van de CV aan België in 1907 bepaalt uitdrukkelijk dat België zowel alle rechten als verplichtingen van de CV overneemt¹⁹⁵. Drie andere argumenten ondersteunen het argument van **de rechtsopvolging door de staat**: de nauwe banden tussen de CV en de Belgische staat, zowel financieel als wat betreft het personeel dat aan het hoofd staat; het bestaan van een zekere mate van continuïteit tussen de CV en Belgisch Congo wat betreft het gepleegde geweld (*vgl. hierboven*); en ten slotte de verrijking als gevolg van de overname van de CV - ook al is uit de in het kader van de Bijzondere Commissie georganiseerde hoorzittingen gebleken dat deze verrijking moet worden gerelativeerd en niet gemakkelijk kan worden gekwantificeerd.

Als we nu ingaan op de verantwoordelijkheid van de Belgische staat **na de overdracht van de CV** aan België, verdienen verschillende, reeds genoemde historische elementen een korte herinnering. Na 1907 werd de ontwikkeling van de koloniale economie nog steeds fundamenteel gekenmerkt door de praktijk van dwangarbeid¹⁹⁶. Belgisch Congo bleef een politiestaat, waar recht en orde heersten, met overvolle gevangenissen, de verbanning van subversieve elementen, censuur en een vorm van permanente segregatie tussen blanken en zwarten. Rassenonderscheid was formeel vastgelegd in de wet. Het ging gepaard met de toepassing van een ander rechtsstelsel. Zo konden bepaalde delicten alleen worden gepleegd door "autochtonen", of het nu ging om Burundi, Congo of Rwanda. Zelfs de toekenning van eremedailles na de militaire campagnes van 1914-17 was gebaseerd op een verschil in behandeling: de zilveren medaille was voorbehouden aan blanken, de bronzen medaille aan gekleurde soldaten¹⁹⁷.

Rassendiscriminatie bepaalde ook de toegang tot het onderwijs, de arbeidsmarkt en de mobiliteit. Alleen niet-ingezetenen konden vrij reizen. Een decreet uit mochten bepaalde dat

¹⁹⁴ Zie Tom Ruys en Tomas Baecke, "Haunted by the past? De internationale verantwoordelijkheid van België voor de wreedheden van de Onafhankelijke Congostaat en de kwestie van de opvolging van de staat op het gebied van de internationale verantwoordelijkheid", *Revue belge de droit international*, 2, 2020, blz. 477- 527.

¹⁹⁵ Zie artikel 1 van het cessieverdrag van 28 november 1907: "Zijne Majesteit de Soevereine Koning verklaart de soevereiniteit over de gebieden die de Onafhankelijke Staat Congo vormen, met alle daaraan verbonden rechten en verplichtingen, aan België af te staan". "De Belgische Staat verklaart deze overdracht te aanvaarden en de verplichtingen van de Onafhankelijke Staat Congo over te nemen en zich eigen te maken.

¹⁹⁶ Het is veelzeggend dat België en Portugal in 1953 de enige koloniale mogendheden waren die door de Internationale Arbeidsorganisatie op een zwarte lijst werden geplaatst wegens dwangarbeid. Zie hierover het eerste deskundigenverslag, blz. 191.

¹⁹⁷ Zie voor meer details het eerste deskundigenverslag, blz. 129 e.v.

Congolezen, Rwandezers en Burundezers niet voor handelsdoeleinden mogen reizen - bijvoorbeeld om landbouwgewassen te verkopen - zonder een (moeilijk te verkrijgen en dure) reisvergunning. In stedelijke omgevingen was de ruimtelijke segregatie duidelijk. Het bepaalde de "Europese" en "Afrikaanse" delen van de stad, waarbij voor de "autochtone stad" een avondklok gold¹⁹⁸. Vanaf de jaren vijftig werd echter een hele reeks maatregelen genomen om de avondklok te versoepelen.

Hoe heeft het Belgische parlement gereageerd op dit geweld, dat in het buitenland sterk werd bekritiseerd? Kritiek op Leopold II werd geuit door socialisten, liberalen en progressieve christendemocraten¹⁹⁹. Aanvankelijk waren ze virulent, maar uiteindelijk hadden ze slechts een beperkte impact. Afgezien van de communisten, die principieel tegen de kolonisatie waren, vervaagde de kritiek geleidelijk en maakte plaats voor een vorm van consensus en trots op een kolonisatie die de zichtbaarheid van België op het internationale toneel versterkte.

Juridische vragen. De algemene kwestie van de verantwoordelijkheid van de staat betreft vragen over misdrijven die uitgaan van het staatsapparaat. Het basisbeginsel is dat de handelingen van ambtenaren als vertegenwoordigers automatisch "toerekenbaar" zijn aan de staat, ook wanneer die vertegenwoordigers hun bevoegdheden overschrijden. Dit beginsel geldt onder meer voor het optreden van de openbare macht (zowel officieren als militairen). Omgekeerd zijn de handelingen van particulieren en bedrijven niet aan de staat toe te rekenen, behalve in uitzonderlijke gevallen waarin zij namens de staat handelen²⁰⁰. Het illegale optreden van katholieke missionarissen of koloniale ondernemingen leidt derhalve niet tot verantwoordelijkheid van de staat, tenzij de staat rechtstreeks bij de betrokken handelingen betrokken is (zoals in het geval van de gedwongen ontvoering van metiskinderen, waarbij zowel de regering als de katholieke missies betrokken waren)²⁰¹ of indien de staat bepaalde

¹⁹⁸ Zie over deze scheidingsmaatregelen het eerste deskundigenverslag, blz. 194 e.v., blz. 230 e.v., en de uiteenzettingen van Isidore Ndaywel, Sindani Kiangu, Matthew G. Stanard, Guy Vanthemsche, Nancy Rose Hunt, Didier Gondola, Amandine Lauro en Benoît Henriët tijdens de hoorzittingen van 9 en 23 mei 2022.

¹⁹⁹ We vermelden in het bijzonder de kritiek van de progressieve liberaal Georges Lorand, een antikolonialist die de personele unie tussen België en de EIC in twijfel trok, van de socialist Emile Vandervelde, van de koloniale magistraat Stanislas Lefranc, van de jezuïet Arthur Vermeersch, wiens boek *La Question congolaise* de grondpolitiek van Leopold II sterk bekritiseerde (zie hieronder), en van de jurist en bankier Félicien Cattier, wiens *Étude sur la situation de l'EIC* (1906) bijzonder scherp is.

²⁰⁰ Zie hierover James Crawford, *State Responsibility. Het algemene deel*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

²⁰¹ Op 8 december 2021 heeft de rechtbank van eerste aanleg het verzoek van vijf metisvrouwen om de Belgische staat tot schadevergoeding te veroordelen afgewezen. Het Hof erkende dat de systematische ontvoering van metiskinderen en hun gedwongen plaatsing in religieuze instellingen om raciale redenen een misdaad tegen de menselijkheid "zou kunnen" vormen volgens de huidige normen, hetgeen zou betekenen dat er geen verjaringstermijn is. Het benadrukte echter het beginsel van intertemporaliteit van het recht om te oordelen dat niet

overheidstaken heeft gedelegeerd (bijvoorbeeld de overdracht van politiebevoegdheden aan plaatselijke stamhoofden of concessiemaatschappijen).

Een fundamenteel aspect van de verantwoordelijkheid van een staat krachtens het internationaal recht is dat deze niet tenietgaat. Een staat blijft dus verantwoordelijk voor overtredingen uit het verleden, ook al hebben die decennia geleden plaatsgevonden. In dit verband worden de extreme gewelddaden tijdens de kolonisatie vaak omschreven als "misdaden tegen de menselijkheid". Dit juridische begrip verwijst naar handelingen die "als onderdeel van een wijdverspreide of systematische aanval tegen een burgerbevolking" worden gepleegd, waaronder moord, uitroeiing, deportatie, apartheid of andere "onmenselijke handelingen" die "opzettelijk ernstig lijden of ernstig letsel aan lichaam of geest" veroorzaken²⁰². Deze zienswijze stuit echter onmiddellijk op het **beginsel van de intertemporaliteit** van het recht, volgens hetwelk het bestaan van een schending moet worden beoordeeld op basis van de stand van het internationale recht ten tijde van de feiten. Dit beginsel is zelf een weerspiegeling van het algemene beginsel van niet-terugwerkende kracht van het recht. Dit beginsel, dat wordt voorgesteld als "een van de grondslagen van de samenleving", wordt voortdurend onderstreept door de jurisprudentie en de werkzaamheden van de Commissie voor internationaal recht van de Verenigde Naties²⁰³.

Vanuit dit oogpunt is het kolonialisme als zodanig, ook al zijn de in de koloniale context opgelegde uitbuiting en het geweld vanuit moreel oogpunt zeer bekritiseerbaar, niet in strijd met het internationale recht, aangezien het kolonialisme pas op 14 december 1960 is verboden (resolutie van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties tot erkenning van het zelfbeschikkingsrecht van de gekoloniseerde volkeren). Het juridische karakter van de Belgische aanwezigheid in Rwanda en Burundi staat niet ter discussie, aangezien deze aanwezigheid het voorwerp uitmaakte van een overeenkomst die door de Algemene Vergadering van de VN is goedgekeurd²⁰⁴.

kon worden vastgesteld dat deze kwalificatie van toepassing was ten tijde van de feiten. Het valt nog te bezien of deze beslissing in beroep zal worden bevestigd.

²⁰² Zie bijvoorbeeld de definitie in artikel 7 van het Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof. Zie ook Geert-Jan Alexander Knoops, 'Mens Rea and Crimes against Humanity', in Geert-Jan Alexander Knoops (red.), *Mens Rea at the International Criminal Court*, Leiden, Brill, 2017, p. 111-147.

²⁰³ Zie in dit verband de uiteenzetting van Pierre d'Argent tijdens de hoorzittingen van 27 juni 2022.

²⁰⁴ Dit belet de VN-vertegenwoordigers niet ernstige bedenkingen te uiten over de administratieve integratie van Ruanda-Urundi in Belgisch Congo. Zie bijvoorbeeld VN Doc. T/4S/Supp.2, 1 september 1950, 17-18; T/SR/603, 21 maart 1955. Voor de argumenten van de Belgische regering tegenover de VN, zie T/AC.14/28, 14 juni 1949.

Evenmin kunnen door CV-agenten gepleegde misbruiken worden beschouwd als schendingen van internationale mensenrechtenverdragen, aangezien deze allemaal van na de Tweede Wereldoorlog dateren. Het Verdrag betreffende dwangarbeid, een van de kernverdragen van de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO), werd in 1930 aangenomen²⁰⁵. Een rapport van het ad hoc Comité dwangarbeid van de IAO uit 1953 doet echter ernstige twijfel rijzen over de overeenstemming van het Belgische beleid met de aangegane internationale verbintenissen. Illegaal gedrag in dit verband kan derhalve niet worden uitgesloten. Het Verdrag inzake de voorkoming en de bestraffing van genocide dateert van 1948. Ten slotte werd het begrip "misdad tegen de menselijkheid" pas echt vastgelegd in het kader van het Tribunaal van Neurenberg na de Tweede Wereldoorlog²⁰⁶. Het lijkt dan ook moeilijk om al deze juridische kwalificaties met terugwerkende kracht toe te passen in de koloniale context.

Uit het eerste verslag van de deskundigen en de werkzaamheden van de bijzondere commissie blijkt echter dat het beginsel van de intertemporaliteit van het recht steeds meer wordt bekritiseerd. Dit geldt met name voor de toepassing van universeel erkende en fundamentele regels van internationaal recht (*jus cogens*), zoals het verbod op foltering of het verbod op misdaden tegen de menselijkheid. Zo heeft in 2019 de speciale rapporteur voor hedendaagse vormen van racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en aanverwante onverdraagzaamheid, Tendayi Achiume, benadrukt dat het internationaal recht moet worden "gedekoloniseerd", aangezien het in het verleden is ontwikkeld en gebruikt om de structuren van rassendiscriminatie en ondergeschiktheid tijdens de koloniale periode te versterken en nog steeds ruimte biedt voor "het voorkomen van herstelbetalingen en compensatie voor ongelijkheid en onrecht uit het koloniale tijdperk". Daarom roept hij staten en rechtsgeleerden die belast zijn met de interpretatie van het internationaal recht op "hun inspanningen te verdubbelen om de toepassing van uitzonderingen op het intertemporaliteitsbeginsel te onderzoeken, met name als mechanisme om juridische belemmeringen voor raciale

²⁰⁵ België ratificeerde het verdrag pas in 1944. Zij heeft ook een aantal voorbehouden gemaakt om haar verplichtingen uit hoofde van het Verdrag te beperken, met name gezien de situatie in de koloniën. De vraag of er na 1944 nog andere vormen van dwangarbeid in de gekoloniseerde gebieden bestonden, blijft open.

²⁰⁶ Zie in dit verband het Internationaal Straftribunaal voor het voormalige Joegoslavië (ICTY), Aanklager tegen Tadic, 7 mei 1997, nr. IT-94-1, punt 618. Het ICTY merkt op dat "misdaden tegen de menselijkheid" als een nieuwe categorie van internationale misdaden zijn gecreëerd door het Handvest van Neurenberg (hoewel het erkent dat de term al sinds 1915 in niet-juridische zin werd gebruikt). Opvallend is ook dat sommige tijdgenoten Leopold II toen al beschuldigden van "misdaden tegen de menselijkheid". Zie hierover W. Schabas, *Unimaginable Atrocities: Justice, Politics, and Rights at the War Crimes Tribunals*, Oxford, Oxford University Press, 2014, p. 53.

rechtvaardigheid weg te nemen"²⁰⁷. In dezelfde geest is professor internationaal recht William Schabas van mening dat het beginsel van intertemporaliteit geen ultiem argument is omdat, zo herinnert hij eraan, het de koloniale - en niet de gekoloniseerde - actoren waren die destijds besloten dat hun praktijken legaal waren²⁰⁸.

Naast de juridische complexiteit van intertemporaliteit werd tijdens de werkzaamheden van de speciale commissie nog een ander argument naar voren gebracht. Hoewel de praktijken in verband met de exploitatie van rubber (dwangarbeid, afhakken van handen, afslachten van dorpingen) niet kunnen worden gekwalificeerd als "misdaden tegen de menselijkheid" of "genocide" (op grond van het beginsel van de intertemporaliteit van het recht), zijn zij niettemin **onwettig** volgens het **internationaal recht dat aan het einde van de 19^e eeuw van toepassing was**²⁰⁹. Zo bepaalt artikel 6 van de Akte van Berlijn de verplichting om te zorgen voor "het behoud van de inheemse bevolking en de verbetering van haar morele en materiële bestaansvoorwaarden". Artikel 9 bevestigt voorts dat de slavenhandel in strijd is met het internationale recht en dat de partijen bij het verdrag niet zullen toestaan dat "hun" gebieden voor dergelijke doeleinden worden gebruikt. De CV behoorde ook tot de eerste ondertekenaars van de Algemene Akte van Brussel van 1890, het eerste multilaterale verdrag met gedetailleerde regels voor de uitroeiing van de Afrikaanse slavenhandel. Ten slotte wijst Michel Erpelding op mogelijke schendingen van de overeenkomsten die namens Leopold II en de CV met verschillende lokale stamhoofden zijn gesloten²¹⁰.

Een aantal auteurs stellen de gewelddadige exploitatie van rubber gelijk met een vorm van de facto slavernij²¹¹ en zetten vraagtekens bij het door de koloniale mogendheden benadrukte

²⁰⁷ Algemene Vergadering van de VN, "Verslag van de speciale rapporteur (Tendayi Achiume) over hedendaagse vormen van racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en aanverwante onverdraagzaamheid", A/74/321, para 32, 21 augustus 2019. Zie ook het hele hoofdstuk over herstelbetalingen van Martien Schotsmans in het eerste verslag van de deskundigen, blz. 465 e.v.

²⁰⁸ Zie de presentatie van William Schabas en de daaropvolgende besprekingen tijdens de hoorzittingen van 27 juni 2022.

²⁰⁹ Zie de presentatie van Pierre d'Argent tijdens de hoorzittingen van 27 juni 2022. Zie ook R. Anderson, "Redressing Colonial Genocide under International Law: the Hereros' Cause of Action against Germany", *Cal. L. Rev.* 93, 2005, blz. 1173-1176 en Jörn Axel Kämmerer, "Colonialism", *Max Planck Encyclopaedia of International Law*, januari 2018, par. 23.

²¹⁰ Zie de presentatie van Michel Erpelding tijdens de hoorzittingen van 4 juli 2022, alsmede zijn artikel "Vers des réparations au titre du colonialisme?", *Annuaire français de droit international*, tome LXV, 2021 (te verschijnen). Zie ook de presentatie van Valérie Arnould tijdens de hoorzittingen van 27 juni 2022.

²¹¹ Joseph Blocher en Mitu Gulati, 'Transferable sovereignty: lessons from the history of the Congo Free State', *Duke Law Journal*, 69 (6), 2020, pp. 1219-1273; S. Drescher en P. Finkelman, "Slavernij", in Bardo Fassbender en Anne Peters, *The Oxford Handbook of the History of International Law*, Oxford, Oxford University Press, 2012, blz. 890-916.

onderscheid tussen (toegestane) dwangarbeid en (verboden) vormen van slavernij²¹². Het is de vraag of het begrip slavernij zo ruim kan worden geïnterpreteerd. In ieder geval lijken de praktijken van de EIC duidelijk in strijd met de wettelijke verplichting van artikel 6 van de Berlijnse slavernijwet. De "positieve" verplichting om de plaatselijke bevolking te beschermen en haar levensomstandigheden te verbeteren gaat noodzakelijkerwijs gepaard met een "negatieve" verplichting om zich te onthouden van elke actie die deze levensomstandigheden aanzienlijk zou verslechteren²¹³. Gezien de dramatische gevolgen van het sinds 1885 gevoerde uitbuitingsbeleid en het geweld en de terreur die dit beleid heeft uitgelokt, lijkt het moeilijk te ontkennen dat het internationaal recht in dit opzicht op grote schaal is geschonden.

2) *De Koning*

De kwestie van de aansprakelijkheid in verband met de figuur van de koning stond centraal in de werkzaamheden van de bijzondere commissie. De leden van de Commissie stelden hierover twee soorten vragen. De eerste betrof de precieze rol van **Leopold II**. Wat was zijn verantwoordelijkheid voor de misstanden tijdens zijn bewind? Welke informatie had hij toen? De tweede richt zich op de rol van **alle koningen**: hoeveel invloed hadden zij op de propaganda, op de benoeming van gouverneurs, ambtenaren, ordebewakers, en op de beslissingen die op deze verschillende niveaus werden genomen? Delen zij allen een gemeenschappelijke vorm van verantwoordelijkheid of moet deze geïndividualiseerd worden? Het doel van dit verslag is niet om een volledige balans op te maken van de rol die elk van de koningen heeft gespeeld met betrekking tot het koloniale verleden van België, maar om een samenvatting te geven van de belangrijkste bevindingen van de werkzaamheden van de Bijzondere Commissie ter zake.

Leopold II. Het onderzoek in binnen- en buitenland, het eerste verslag van de deskundigen en alle hoorzittingen over de verantwoordelijkheid van de vorst tonen aan dat het regime dat vanaf 1885 werd ingesteld, uiterst gewelddadig was. Sommige archiefdocumenten bewijzen dat Leopold II formele bevelen gaf om de misbruiken te stoppen. Wat zijn verontwaardiging over de begane misstanden ook moge zijn, het vermindert geenszins zijn verantwoordelijkheid. Zijn herhaalde oproepen tot winstgevendheid bleven de brutaliteit van de gebruikte praktijken aanmoedigen. Hoewel de koning niet het bevel tot de wreedheden heeft gegeven, is zijn verantwoordelijkheid onmiskenbaar: als absoluut monarch in Congo heeft Leopold II niet

²¹² Zie de presentatie van Michel Erpelding op 4 juli 2022.

²¹³ Zie de bovengenoemde presentatie van Pierre d'argent op 27 juni 2022.

voldoende krachtige maatregelen genomen om "het systeem te hervormen en de verantwoordelijken voor de wreedheden snel en drastisch te bestraffen"²¹⁴ .

Het feit dat de Koning niet over alle informatie over de destijds gepleegde slachtingen beschikte, mag ons de omvang en de precisie van de getuigenissen en de kritiek op het ingestelde uitbuitingsregime niet doen vergeten. Al in de jaren 1880 getuigden voormalige CV-medewerkers en protestantse missionarissen en trokken het beeld van de beschavingsmissie in twijfel. Deze beschuldigingen raakten in een stroomversnelling in de jaren 1890 als reactie op het geweld bij het aftappen van rubber. Een van de belangrijkste uitingen van verzet was een open brief van de Afro-Amerikaanse journalist en predikant George Washington Williams aan Leopold II, waarin hij de onmenselijke behandeling van de Congolese bevolking aan de kaak stelde. De getuigenis van Edmund Morel, werknemer van de Britse rederij Elder Dempster, en het vernietigende verslag van Roger Casement, Brits consul in Congo, zijn eveneens cruciaal. Morel en Casement waren in 1904 medeoprichters van de *Association for the Reform of the Congo*, een NGO-initiatief avant-la-lettre waarin bewijsmateriaal over wreedheden werd verzameld²¹⁵ .

Tegenover deze aanklachten leek Leopold II op geen enkel moment bereid om het exploitatiemodel dat nodig was om de rentabiliteit van zijn project te garanderen, op te geven. In 1896 richtte de vorst een commissie op voor de bescherming van de inheemse bevolking, bestaande uit vertegenwoordigers van christelijke religieuze ordes en Amerikaanse Baptisten missionarissen. Maar deze Commissie had geen politieke of gerechtelijke bevoegdheden. Maatregelen om de uitwassen van het rubberregime te beperken zijn in de praktijk dan ook notoir ontoereikend. Uit het eerste rapport van de deskundigen blijkt ook dat de onderzoekscommissie van 1904 vooral een gelegenheid was om de beweringen van het rapport-Casement te weerleggen. Leopold II benoemde zelf de leden van de Commissie en gaf persoonlijk commentaar op het ontwerpverslag met de bedoeling sommige conclusies af te zwakken.

Opmerkelijk is ook de actieve tegenpropagandacampagne die Leopold II organiseerde om de critici in diskrediet te brengen. Het persbureau van de CV werd in het geheim opgericht door betaalde journalisten (in binnen- en buitenland) om de CV in een gunstig daglicht te stellen. Hij moedigde ook de oprichting aan van de "Federatie voor de verdediging van de Belgische

²¹⁴ Zie de presentatie van Vincent Dujardin tijdens de hoorzittingen van 2 mei 2022, verslag blz. 6.

²¹⁵ Zie voor meer details het eerste deskundigenverslag, blz. 56 e.v. en Bas De Roo, *op. cit.*

belangen in het buitenland" (Fedibe), die verschillende initiatieven uit koloniale, industriële en militaire kringen samenbracht om de koloniale werkzaamheden in Congo te bejubelen²¹⁶. Wat de persoonlijke financiële verrijking van Leopold II betreft, blijven de beschikbare gegevens in dit stadium onnauwkeurig²¹⁷.

De debatten tijdens de hoorzittingen bevestigden de centrale rol van de figuur van Leopold II. Het is echter belangrijk om de hele kwestie niet te reduceren tot de koning alleen. Hij werd gesteund door gelijkgestemde financiële, diplomatieke, commerciële, militaire en religieuze actoren. Buiten deze cirkel is er nog een andere, nog fundamentele reden om niet de hele kolonisatie terug te brengen tot de enige figuur²¹⁸. Het koloniale project wordt zeker bepaald door een persoonlijke variabele (die niet kan worden gerelativeerd), maar het kan niet worden begrepen zonder een diepgaande analyse van een hele reeks variabelen op politiek, ideologisch, economisch en religieus niveau. Alleen een gedetailleerd begrip van de mechanismen die met elkaar verweven en versterkt waren, maakt het mogelijk het structurele geweld van het kolonialisme te begrijpen.

De andere koningen. In dit stadium is er geen historische synthese over de houding van de opvolgers van Leopold II ten opzichte van het koloniale verleden. Sommige van de ter beschikking gestelde archieven moeten nog worden onderzocht. Andere zijn nog niet toegankelijk. Er is dus weinig informatie beschikbaar over de rol van elke koning (en de prins-regent) in termen van verantwoordelijkheid. De debatten die tijdens de hoorzittingen plaatsvonden, maakten het mogelijk bepaalde aspecten van hun bewind op te roepen (het besef van Albert I van de misstanden en het feit dat de in Congo gedane investeringen niet ten goede kwamen aan de bevolking, de verblijven van Prins Leopold III gefascineerd door de natuur en de etnografie, de reis van de Prins-Regent naar de Grote Meren in 1947, de reizen van Koning Boudewijn in 1955, 1959 en 1960). Over de rol en de reacties van het paleis en de staat ten tijde van de moord op Lumumba en prins Rwagasore is herhaaldelijk gedebatteerd, maar er blijven veel vragen over. Zelfs voor een zo belangrijke en bekende gebeurtenis als de toespraak van Boudewijn in 1960 zijn er nog enkele grijze gebieden, bijvoorbeeld wat betreft de precieze informatie waarover de koning op dat moment beschikte²¹⁹. Volgens Vincent Dujardin en

²¹⁶ Zie hierover het eerste verslag van de deskundigen, blz. 66 e.v.

²¹⁷ Zie met name de presentatie van Gustave Janssens over de beschikbare bronnen over de rol van de monarchie tijdens de hoorzittingen van 25 april 2022 en de presentatie van Vincent Dujardin tijdens de hoorzittingen van 2 mei 2022. Zie ook Pierre-Luc Plasman, "Archives du Palais royal", *eerste verslag van de deskundigen*, blz. 397-398.

²¹⁸ Amandine Lauro en Benoît Henriët, "Dis idées reçues sur la colonisation belge", *op. cit.*

²¹⁹ Zie de presentatie van Vincent Dujardin tijdens de hoorzittingen op 2 mei 2022.

Isidore Ndwiyel is de inhoud van deze toespraak des te verrassender omdat hij niet overeenstemt met het concrete optreden van de koning met zijn regering gedurende de jaren vijftig²²⁰.

3) *Bedrijven*

Uit de rijke literatuur over de koloniale economie blijkt dat ondernemingen vanaf het begin van het koloniale project van België een belangrijke rol speelden²²¹. Ten tijde van de oprichting van de CV kon het koloniale project eenvoudigweg niet rendabel zijn zonder de aanwezigheid van particuliere partners. Het was dus van essentieel belang om kapitaal aan te trekken, en bij voorkeur Belgisch kapitaal, gezien de wens van Leopold II om van Congo een project voor het Koninkrijk te maken. Omdat Belgische investeerders in het begin vrij terughoudend waren, waren Britse en Nederlandse handelsmaatschappijen van meet af aan betrokken. De Antwerpse economische actoren zagen de handel in tropische producten zoals ivoor en rubber al snel als een opportuniteit. Door deze handel werd de haven van Antwerpen een van de belangrijkste havens ter wereld. In ruil voor hun investeringen kregen twee grote Antwerpse handelsmaatschappijen, de *Anglo Belgian Indian Rubber Company* (ABIR) en de *Anversoise*, **concessies** voor grote delen van Congo, waar zij het monopolie kregen op de exploitatie van rubber.

Leopold II betrok ook al vroeg Belgische participaties in de Congolese economie, naast niet-Belgische investeerders. Zo richtte Albert Thys, een officier onder Leopold II, in 1886 de *Compagnie du Congo pour le Commerce et l'Industrie* (CCCI) op - de eerste en grootste holdingmaatschappij in Congo. Dit omvatte een groot aantal dochterondernemingen zoals de *Compagnie du Chemin de Fer du Congo* (CFC), die verantwoordelijk was voor de aanleg van de spoorwegverbinding tussen Matadi en Léopoldville (Kinshasa) tussen 1890 en 1898, alsmede de *Compagnie du Katanga* (CK) en het *Comité Spécial du Katanga* (CSK), dat een monopolie verwierf op de exploitatie van Katanga. De CCCI kwam uiteindelijk onder de

²²⁰ Zie hun presentaties op 2 mei 2022.

²²¹ Zie met name Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo, 1885-1980*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012; Frans Buelens, *Congo, 1885-1960: Een financieel-economische geschiedenis*, Berchem, Epo, 2007; Frans Buelens en Stefaan Marysse, 'Returns on investments during the colonial era: the case of the Belgian Congo 1', *The economic history review*, 62, 2009, pp. 135-166; Jean-Luc Vellut, *Congo. Ambitions et désenchantements 1880-1960*, Parijs, Karthala, 2017; Jean-Claude Willame, *Éléments pour une lecture du contentieux Belgo-Zaïrois*, Brussel, CEDAF, 1988, alsook het hoofdstuk "Travail et capital: quelques aspects de l'économie coloniale" van Gillian Mathys in het eerste deskundigenverslag, blz. 185-218. Wat de bedrijfsarchieven betreft, zie de presentatie van Jean-Louis Moreau tijdens de hoorzittingen van 14 maart 2022 en Pierre-Luc Plasman, "Private and company archives kept at the Royal Museum for Central Africa (AfricaMuseum)", *eerste verslag van de deskundigen*, blz. 395-397.

invloed van de *Banque d'Outremer* (die op haar beurt in 1928 fuseerde met de machtige *Société Générale*). Édouard Empain richtte een andere belangrijke holding op: de *Compagnie des Chemins de Fer du Congo Supérieur aux Grands Lacs Africains* (CFL). In 1906 worden de *Union Minière du Haut-Katanga* (UMHK) en de *Société Internationale Forestière et Minière du Congo* (Forminière) opgericht.

In het algemeen bevorderen de toekenning van uitgebreide grondrechten en het bestaan van financiële garanties om de risico's voor de investeerders te beperken, een vaak ongeëvenaarde rentabiliteit. In ruil daarvoor verkrijgen de CV en Leopold II op hun beurt aanzienlijke belangen in de betrokken entiteiten. In sommige gevallen is de Staat zelfs meerderheidsaandeelhouder. Deze configuratie leidt tot een verstrengeling van openbare en particuliere belangen. Deze nauwe banden tussen staat en kapitaal, beide gedreven door dezelfde winstlogica, zijn bijzonder waarneembaar als men aandacht besteedt aan de sleutelfiguren van het moment. Directeuren van holdings en hun filialen, ondernemers, bankiers, hoge ambtenaren en leden van de entourage van Leopold II waren nauw betrokken.

Naast deze intermenselijke banden is er een vermenging van functies. Zoals reeds gezegd, wordt de politie niet alleen door de openbare macht uitgeoefend. De concessiehoudende bedrijven verkrijgen snel rechten om **staatsgezag uit te oefenen**, met name op het gebied van politie en soms zelfs justitie. Zo kregen handelsondernemingen zoals ABIR en Anversoise het recht om in hun respectieve concessiegebieden rubberquota en andere belastingen in natura *manu militari op te leggen*. Het geweld van deze bedrijven en de dreiging met straf leidden tot een vrij hoog desertiepercentage, wat aanleiding gaf tot meer toezicht²²². In een dergelijke context werd het leger ingeschakeld om arbeiders te ontmoedigen om te deserteren. Dwangarbeid en misbruik waren niet alleen kenmerkend voor de rubber- en palmolieproductie, maar voor de hele industrie- en mijnbouwsector.

Vanaf de jaren twintig namen sommige bedrijven zelf initiatieven op het gebied van gezondheid, onderwijs of vrije tijd (door bijvoorbeeld eigen voetbalclubs op te richten) om arbeidskrachten te werven, desertie te bestrijden en de productiviteit te verhogen. Een van de meest emblematische voorbeelden hiervan is het UMHK. Hoewel de vestigingen van UMHK aanvankelijk een hoog sterftecijfer hadden - tussen 1917 en 1920 stierven minstens 2.587

²²² Tussen 1920 en 1926 zagde UMHK ongeveer 7.000 arbeiders deserteren (cijfer geciteerd door Donatien Dibwe Dia Mwembu, "Le cas de l'Union minière du Haut Katanga", *op. cit.*, p. 157).

loonarbeiders²²³ - investeerde het bedrijf geleidelijk in medische en onderwijsfaciliteiten. Het verkortte de arbeidstijd en verhoogde de lonen, die lange tijd onvoldoende waren om in de basisbehoeften te voorzien²²⁴ . Over de feitelijke arbeidsomstandigheden in een reeks andere grote en middelgrote ondernemingen is veel minder informatie beschikbaar. Vanaf de jaren vijftig werden verschillende maatregelen ingevoerd, zoals sociale wetten, gezinstoelagen en voorschriften inzake ongevallen en werktijden. Deze vooruitgang verhinderde echter niet dat misbruik en dwangarbeid aan de orde van de dag bleven tot aan de onafhankelijkheid (*zie hierboven*). Uit de tot dusver uitgevoerde studies blijkt dus de verantwoordelijkheid van de ondernemingen voor de vaak gewelddadige uitbuiting van de plaatselijke bevolking.

In termen van de winsten die met deze exploitatie zijn gemaakt, zijn dit zeker aanzienlijke²²⁵ . De verrichte studies en de debatten die in het kader van de Commissie hebben plaatsgevonden, komen tot de conclusie dat de exploitatie van de gekoloniseerde gebieden heeft bijgedragen tot de verrijking van een Belgische en meer algemene Europese elite. De bestaande werkzaamheden maken het echter niet mogelijk precies vast te stellen welke onderneming welke winst heeft gemaakt. Een dergelijk onderzoek - indien mogelijk - zou **verder onderzoek** vergen. Maar dit soort vragen stuit op een aantal moeilijkheden. Sommige informatie is definitief verloren gegaan (sommige archieven zijn verspreid of zelfs vernietigd). De meeste koloniale bedrijven bestaan niet meer. Umicore is een van de weinige multinationals met duidelijke koloniale wortels (Union Minière). Maar het lijkt niet gepast om alle aandacht te richten op één bedrijf, dat zeker de rol van zondebok zou spelen.

Ook de impact van de kolonisatie op de Belgische economie moet grondig worden bestudeerd. Voor Bas de Roo is de voorstelling van de koloniën als een cornucopia aan de bron van de rijkdom van het Koninkrijk een "mythe"²²⁶ . De werkelijkheid lijkt genuanceerder. De kolonisatie stimuleerde zeker de economie in België. Het zorgde voor de aanvoer van grondstoffen voor een aantal Belgische bedrijven die gespecialiseerd zijn in de verwerking van mineralen zoals koper en kobalt, in de diamantindustrie en in de textielindustrie. Maar dit betekent niet dat de economische en financiële "return" van de koloniën de enige basis was voor de welvaart van België.

²²³ Cijfer geciteerd door Robrecht Declercq tijdens de hoorzittingen van 20 juni 2022.

²²⁴ Zie hierover de presentatie van Donatien Dibwe Dia Mwembu tijdens de hoorzittingen van 20 juni 2022. Ondanks dit "gigantische sociale experiment" blijven er echter excessen bestaan. Een voorbeeld is de bloedige onderdrukking van een staking aan het UMHK in 1941, waarbij 41 mensen het leven lieten.

²²⁵ Zie met name de presentatie van Stefaan Marysse tijdens de hoorzittingen van 20 juni 2022.

²²⁶ Zie de presentatie van Bas De Roo tijdens de hoorzittingen op 20 juni 2022.

Ten tijde van de onafhankelijkheid was Belgisch Congo de tweede economie van Afrika bezuiden de Sahara en een dominante speler op de wereldmarkt voor grondstoffen. In dit verband mag niet worden vergeten dat een kleine groep ondernemingen destijds de gehele economie domineerde (vier grote spelers namen ongeveer 75% van de economie voor hun rekening). Deze bedrijven lieten bijna geen ruimte voor concurrentie of particulier initiatief. Burundezen, Congolezen en Rwandezen kregen pas heel laat eigendomsrechten (en veel later dan Indiase ondernemers onder Brits bewind). Geen enkele groep lokale ondernemers was bereid om na de onafhankelijkheid de productie en het beheer over te nemen. De voormalige Belgische koloniale bedrijven bleven dominant tot het begin van de jaren zeventig, waarbij Belgen en andere "expats" veel van de managementfuncties bleven bezetten²²⁷.

4) De Kerk

De katholieke kerk speelde ook een cruciale rol tijdens het kolonisatieproces. Vóór 1885 waren er al Franse gemeenten en Britse en Amerikaanse protestantse missionarissen in Congo. De Belgische katholieke instellingen waren aanvankelijk terughoudend. Zij sloten zich echter aan bij de Congo Vrijstaat met het uitdrukkelijke doel de slavernij te bestrijden. Verschillende congregaties (zoals de Scheutisten, de Witte Paters, de Benedictijnen en de Jezuïeten) kregen specifieke regio's toegewezen voor hun missie²²⁸.

De relatie tussen de Kerk en het koloniale bestuur werd in 1906 geformaliseerd door een overeenkomst tussen de EIC en de Heilige Stoel. Dit verdrag, waarin de preferentiële behandeling van katholieke missies ten opzichte van protestantse orden werd onderstreept, bepaalde dat de staat de congregaties de "noodzakelijke grond" zou toewijzen om hun religieuze werken uit te voeren (in principe 100 tot 200 hectare bebouwbare grond per missiepost). De missies hielden zich bezig met onderwijs en gezondheidszorg voor de lokale bevolking. Lange tijd hadden zij vrijwel het monopolie op onderwijs. Pas in 1954 werd een echt officieel netwerk opgezet. De uitbreiding van ziekenhuizen en ambulante gezondheidszorg maakte het mogelijk verschillende ziekten te bestrijden die toen vaak dodelijk waren. Naast deze - zeer reële - verplichtingen in de onderwijs- en medische sector, speelden de missies een belangrijke rol in

²²⁷ Zie de presentaties van Guy Vanthemsche en Robert Declercq tijdens de hoorzittingen van 20 juni 2022.

²²⁸ De meeste Belgische missionarissen die naar het buitenland gingen (met een piek van ongeveer 10.000 actieve missionarissen in 1961) gingen naar Congo. In de beginjaren waren het vooral mannen. Vanaf de jaren dertig was het aantal vrouwelijke missionarissen meestal groter dan het aantal mannelijke collega's. In feite is het aantal missionarissen soms veel groter dan het aantal koloniale ambtenaren. Zie de presentaties van Idesbald Goddeeris en Reuben Loffman tijdens de hoorzittingen van 30 mei 2022, en Idesbald Goddeeris, *Missionarissen. Geschiedenis, herinnering, dekolonisering. Herinneringen aan ons koloniale verleden, kriskras door Vlaanderen*, Leuven, Lannoo, 2021.

de **legitimering van** het koloniale project van Leopold II. Op het terrein bevorderden zij zeker het onderwijs (vooral het basisonderwijs), maar droegen zij ook bij tot de disciplineren van de plaatselijke bevolking en zelfs tot de onderwerping ervan aan het koloniale gezag. Naar buiten toe bestendigden zij het beeld - zowel in België als in andere landen - van de "beschavingsmissie". Ook de grote aanwezigheid van Belgische missionarissen in de koloniën droeg bij tot het idee van een "patriottisch project" dat de hele Belgische bevolking voor zich moest winnen.

Het ontbreken van één enkele hiërarchische leiding binnen de missies verklaart een vorm van diversiteit in de houding van de ter plaatse aanwezige actoren. Terwijl een aantal missionarissen de racistische opvattingen die ten grondslag lagen aan het kolonialisme deelden, keurden anderen de toegepaste uitbuitingspraktijken af en verdedigden zij de plaatselijke bevolking²²⁹. De jezuïet Arthur Vermeersch was één van hen. In nauwe correspondentie met missionarissen die in Congo actief waren, streed hij om de moeilijkheden waarmee het Congolese volk als gevolg van het koloniale regime te kampen had, te laten horen²³⁰. In *The Congolese Question* en *The Destinies of the Belgian Congo* veroordeelde hij met name het "vacant land"-argument, omdat hij van mening was dat de agenten van de CV gewoonweg Congolese grond in beslag namen voor hun eigen voordeel²³¹.

De meeste kritiek op de misstanden en dwangarbeid werd echter achter de schermen geuit. In tegenstelling tot hun protestantse tegenhangers bleef de overgrote meerderheid van de katholieke missionarissen trouw aan het koloniale project en stemde zij, zij het impliciet, in met de toegepaste praktijken. Pas toen het einde van de CV onvermijdelijk werd door de toenemende interne en vooral internationale kritiek, probeerde het Vaticaan zijn morele gezag te beschermen door er bij de congregaties op aan te dringen publiekelijk afstand te nemen van de CV.

Naast de legitimerende rol en de relatief loyale houding van de kerk ten opzichte van het koloniale project, is het van belang te wijzen op het bestaan van misstanden met betrekking tot de schoolkolonies die door bepaalde congregaties met steun van de staat werden gebouwd. Zo

²²⁹ Zie in dit verband de analyses die Clement Makiobo tijdens de hoorzittingen van 30 mei 2022 en Vincent Viaene op 13 juni 2022 hebben gemaakt. Over het transnationale karakter van het verzet, zie met name de ontwikkelingen van Vincent Viaene.

²³⁰ Voor meer details, zie Anne-Sophie Gijs, "Entre ombres et lumières, profits et conflits. Les relations entre les Jésuites et l'EIC (1879-1908)", *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 88, 2010, pp. 255-298 en, van dezelfde auteur, "Le Père Van Hencxthoven, un Jésuite entre Congo et Congolais...", *La Revue d'Histoire ecclésiastique*, 105, 2010, pp. 652-688.

²³¹ Zie hierover het eerste deskundigenverslag en met name Mathieu Zana Etambala, "Politics and the history of multiple struggles, won or lost; a history of transformations and structural legacies", blz. 66 en volgende.

werden de "boerenkapellen" die door de Jezuiten aan de rand van de dorpen werden opgericht om Congolese kinderen een "basisopleiding" te geven, in het verslag van de onderzoekscommissie-Janssens (1904-1905) scherp veroordeeld.

En hoewel de methodologie van de Commissie-Janssens niet geheel onpartijdig was ten opzichte van de Jezuitenmissies, is het moeilijk te ontkennen dat er sprake was van een hardvochtig tuchtregime, gebaseerd op lijfstraffen. In hun toenmalige privé-correspondentie erkenden sommige jezuiten zelf dat het systeem van "voogdij" dat de staat voor de "wezen" voorzag, geen rekening hield met de sociale organisatie en de familiegewoonten van de inheemse bevolking²³². Alle door de bijzondere commissie over dit onderwerp gehouden hoorzittingen leiden tot de conclusie dat verder onderzoek nodig is om uitsluitsel te geven over de aard en de omvang van dergelijke destructureeringen en misbruiken.

In ieder geval kunnen de missies niet op één lijn worden gesteld met het koloniale bestuur of de ondernemingen die in hoge mate betrokken waren bij de exploitatie van Congo. In dit verband worden drie belangrijke argumenten aangevoerd. Het eerste betreft fysiek geweld. Het tweede gaat over materiële voordelen. De derde betreft de Afrikanisering van de structuren.

(1) Ondanks gevallen van individueel en plaatselijk misbruik hebben de missionarissen zich niet schuldig gemaakt aan structureel fysiek geweld tegen de Congolese bevolking. De meeste van hen zijn ideologisch gemotiveerd en beschouwen de kerstening van de "inheemse bevolking" als een moreel nobel doel. Het is echter belangrijk om het daar niet bij te laten. Zoals reeds vermeld, impliceerde deze doelstelling echter een bijna systematische devaluatie van de spirituele en culturele tradities van diezelfde bevolking. De realiteit is hier nog steeds ambivalent. Sommige missionarissen - vooral Vlamingen - beschouwen taal zeker als een essentiële vector van een "authentiek" identiteitsbewustzijn. In plaats van zich te beperken tot de verspreiding van het Frans, spelen zij een beslissende rol bij de identificatie, de analyse, de classificatie en het behoud van lokale talen. Deze conserverende houding belet echter niet dat veel cultuurgoederen worden vernietigd (omdat "bijgeloof" moet worden bestreden) of "verzameld", al dan niet met toestemming van de gemeenschappen waartoe deze voorwerpen behoren. Zoals reeds uiteengezet, droeg deze houding van **morele superioriteit** bij tot de destabilisering van de aangetroffen samenlevingen.

²³² Zie bijvoorbeeld de brief van pater Hanquet aan pater Vermeersch, 16 maart 1909, geciteerd door Anne-Sophie Gijs, "Entre ombres et lumières, profits et conflits. Les relations entre les Jésuites et l'EIC (1879-1908)", *op. cit.*

(2) In tegenstelling tot andere protagonisten zijn de missies niet gericht op persoonlijke verrijking. Hieraan moet echter worden toegevoegd dat de congregaties, naast de inkomsten uit giften, uitgestrekte gebieden verwierven waardoor de kerk een grootgrondbezitter kon worden. Dit land werd na de overdracht van de CV aan België door de missies behouden - en na de onafhankelijkheid aan de Afrikaanse Kerk overgedragen. Deze voorkeursbehandeling van de katholieke kerk boven de protestantse missies diende niet zozeer om de "winst" te maximaliseren, maar om de samenwerking tussen de congregaties en het koloniale regime te consolideren. Deze samenwerking verliep echter niet zonder problemen. Het werd in wezen gekenmerkt door een vorm van wederzijds wantrouwen. De belangen van de missies, de staat en de bedrijven konden soms samenvallen. In dit verband wordt het snelle succes van het Kimbanguïsme door alle betrokken actoren als een bedreiging ervaren (*zie hierboven*). De missies waren ook een cruciale partner van het koloniale regime wat betreft de gedwongen ontvoering van metiskinderen (*zie hierboven*). In dit verband is het interessant dat de Belgische katholieke kerk zich in 2017 tegenover de metiskinderen verontschuldigde voor de manier waarop zij door katholieke instellingen werden behandeld²³³.

Deze convergentie en samenwerking tussen de kerk, de koloniale administratie en/of de ondernemingen heeft **spanningen** niet kunnen voorkomen. In sommige gebieden spraken religieuze instellingen zich uit tegen het beleid van de overheid of tegen de belangen van de bedrijven. Hoewel missionarissen geld ontvingen van bedrijven om scholen te bouwen en gezondheidszorg te verlenen, waren veel missionarissen sterk gehecht aan het leven op het platteland en verzetten zij zich tegen de druk van bedrijven om arbeidskrachten naar de steden aan te trekken. Naast deze spanningen is het belangrijk om rekening te houden met een evolutie binnen de missies. De opvattingen die in de jaren vijftig en zestig kunnen worden waargenomen, zijn niet die van de jaren 1890 of het interbellum²³⁴.

(3) Verschillende sprekers noemden een derde specificiteit van religieuze congregaties in relatie tot de koloniale administratie en ondernemingen, namelijk de Afrikanisering van hun eigen structuren²³⁵. Dit proces begon niet onmiddellijk, maar vanaf 1910-1920 werd geleidelijk een Afrikaanse geestelijkheid gevormd. De eerste priesterwijding in Congo vond plaats in 1917. Bij de onafhankelijkheid waren er ongeveer 600 Congolese priesters²³⁶. Dit proces moet echter

²³³ Deze officiële verontschuldiging werd op 25 april 2017 aangeboden door de bisschop van Antwerpen, Johan Bonny, tijdens een colloquium over het thema van de metissen.

²³⁴ Zie voor meer details hierover de hoorzittingen van 30 mei 2022.

²³⁵ Zie met name de presentaties van Idesbald Goddeeris, Jan De Maeyer en Clément Makiobo tijdens de hoorzittingen van 30 mei 2022.

²³⁶ Zie Idesbald Goddeeris, *Missionarissen. Geschiedenis, herinnering, dekolonisering, op. cit.*

niet worden overschat. Veel missionarissen streden tegen de geleidelijke uitholling van hun bevoorrechte positie en bleven zich autoritair opstellen tegenover priesters uit de plaatselijke gemeenschappen, die vaak een vorm van segregatie ondergingen.

Ontmoetingen met Burundese en Rwandese actoren, in het Parlement of in een van deze twee landen, nodigen ons uit om te wijzen op overeenkomsten en verschillen met betrekking tot de houding van de Kerk in Congo. De belangrijkste overeenkomsten zijn: collusie tussen missionarissen en koloniale bestuursambtenaren, betrokkenheid bij scholen en gezondheidszorg, en de strijd tegen de overdracht van traditionele kennis - vaak omschreven als "geript"²³⁷. Het belangrijkste specifieke kenmerk is de cruciale rol van de kerk bij de versterking van de **etnische stereotypen**, zowel in Burundi als in Rwanda (zie hierboven)²³⁸.

In Rwanda zijn de herinneringen aan pater Léon Classe (1874-1945) nog steeds bijzonder levendig. Léon Classe, een blanke vader van Franse nationaliteit, kwam in 1901 aan in Rwanda. Zes jaar later werd hij vicaris-generaal en tenslotte, van 1922 tot 1945, vicaris-apostolicus van het vicariaat Rwanda. Zijn greep op de katholieke kerk en meer in het algemeen op de hele Rwandese samenleving is zodanig dat sommigen de geschiedenis van het land verdelen in de periode vóór zijn komst als vicaris-apostolicus en die erna²³⁹. Met een duidelijke voorkeur voor de Tutsi's (zoals vertegenwoordigd door de missionarissen en koloniale agenten van die tijd) versterkte pater Classe de systematische discriminatie van de Hutu's (de Twa werden zelfs niet in aanmerking genomen), zowel op het gebied van onderwijs, toegang tot de sacramenten als dagelijks pastoraal werk. Gemengde huwelijken werden ontmoedigd om huwelijken tussen verschillende standen te voorkomen. Discriminatie betrof ook de toekenning van jobs in loondienst. De duizelingwekkende gevolgen van dit beleid zijn bekend.

De consequenties die hieruit vandaag in termen van verantwoordelijkheid moeten worden getrokken, komen toe aan de vertegenwoordigers van de Kerk. Het is niet de bedoeling dat de Bijzondere Commissie in de plaats treedt van de in dit verslag genoemde actoren, of het nu gaat om religieuze of economische actoren. Het is niet de bedoeling de personen op te sporen die mogelijk verantwoordelijk zijn voor bepaalde misbruiken (indien deze personen nog kunnen worden geïdentificeerd en nog in leven zijn), noch om de families of bedrijven die er mogelijk

²³⁷ Over de vermeende invloed van de kerk in Rwanda, zie de laatste roman van Scholastique Mukasonga, *Zuster Deborah*, Gallimard, 2022.

²³⁸ Over de rol van de missies in Rwanda, zie James Carney, *Rwanda before the genocide: Catholic politics and ethnic discourse in the late colonial era* (Oxford, Oxford University Press, 2014).

²³⁹ Zie voor meer informatie over dit onderwerp de presentatie van Rudakemwa Fortunatus tijdens de hoorzittingen van 13 juni 2022.

van hebben geprofiteerd te stigmatiseren. Het is een poging om de stand van kennis en een mogelijk bewustzijn te verduidelijken. Na deze impuls is het aan de vertegenwoordigers van religieuze congregaties en bedrijven die verbonden zijn met het koloniale verleden om een gewetensvol en kritisch onderzoek in te stellen om vrijwillig bij te dragen aan een vorm van herstel²⁴⁰.

IV. Herstel

Nu het koloniale verleden van België is behandeld vanuit het oogpunt van kennis, erkenning en verantwoordelijkheid, moet het vraagstuk van het herstel nog worden onderzocht. De leden van de bijzondere commissie zijn geen rechters of historici. Het doel van dit hoofdstuk is niet om bij verstek te veroordelen. Het gaat er evenmin om het historisch onderzoek naar de tot dusver aan de orde gestelde vraagstukken op kunstmatige en ongepaste wijze te bevriezen. Verre van een aanklacht of een geschiedenisboek, gaat het erom een stap terug te zetten en de vraag te stellen naar een vorm van morele verantwoordelijkheid voor bepaalde gebeurtenissen en praktijken. Vanuit dit oogpunt, en los van een eventuele juridische aansprakelijkheid, vallen de besproken maatregelen onder de noemer van herstelmaatregelen *ex gratia*. De meeste kwesties waarmee de Bijzondere Commissie wordt geconfronteerd, zijn dus in wezen **politieke keuzes**.

Een stap terug zetten

In een dergelijk perspectief stuit de reflectie niet langer op het beginsel van intertemporaliteit, de twisten over cijfers of de debatten over juridische kwalificaties. Het gaat er niet meer alleen om het fysieke geweld tegen de gekoloniseerde bevolkingen te belichten, maar om de maat te nemen van de vernedering die decennialang werd ondergaan door mensen die als intrinsiek "minderwaardig" werden beschouwd. Uit onderzoek tot op heden blijkt dat dit beleid van systematische discriminatie gevolgen blijft hebben voor de overdracht van racisme²⁴¹. Zoals aangekondigd is het mandaat van de bijzondere commissie niet beperkt tot het onderzoek van de koloniale periode zelf. Het richt zich ook op de aanhoudende en voortdurende invloed van

²⁴⁰ Zie bijvoorbeeld de schadeloosstelling van leden van de Joodse gemeenschap in België voor hun tijdens de Tweede Wereldoorlog geroofde of achtergelaten bezittingen: de helft van de daartoe vrijgemaakte middelen werd betaald door de federale Staat en de andere helft door financiële instellingen en in mindere mate door verzekeringsmaatschappijen. Zie hierover het eerste deskundigenverslag, blz. 486 e.v.

²⁴¹ Zie over dit onderwerp Laure Uwase, "Analyse du lien entre le racisme antinoir et le colonialisme", *op. cit.* blz. 562 e.v. en Anne Wetsi Mpoma, "Les formes contemporaines du colonialisme ou les liens entre colonialisme et racisme structurel aujourd'hui", *op. cit.* blz. 639 e.v.. Zie ook het rapport "Discriminatie van Afro-descendenten" dat in 2022 door Unia werd gepubliceerd en reeds in de inleiding werd aangehaald.

de koloniale overheersing. Dit deel geeft de omvang van de effecten van het aanvankelijke geweld weer²⁴². De vraag is verre van eenvoudig: hoe kan herstel worden uitgedacht bij een destabilisatie die meerdere generaties treft?²⁴³

Het hier voorgestelde perspectief is niet nieuw. Zoals reeds in België en andere landen is gebeurd, kan een regering dit soort collectieve verantwoordelijkheid - geen schuld - op zich nemen. De gekozen aanpak is niet om "te betalen voor een verleden dat wij niet hebben gekozen" (een uitdrukking die vaak in de debatten van de Bijzondere Commissie te horen was), maar om zich ertoe te verbinden de gaten te dichten die de koloniale scheuren hebben achtergelaten. Om dit te bereiken is het niet langer een kwestie van praten *over* Burundi, Congo of Rwanda tussen Belgen (dat was de logica tijdens de koloniale periode), maar van praten *met* vertegenwoordigers van Burundi, Congo en Rwanda, waarbij de verenigingen van Afro-descendenten in het centrum van de besprekingen worden geplaatst. Het is niet de bedoeling bepaalde stemmen te vervangen door andere. Geen enkele vereniging die verband houdt met het verleden werd van het proces uitgesloten. De nagestreefde dynamiek kan niet die van een *zero sum game* zijn, wat zou betekenen dat de winst van sommigen overeenkomt met het verlies van anderen. Om de polarisatie te vermijden die met dit soort dynamiek gepaard gaat, lijkt het van doorslaggevend belang **het spel te verruimen**.

Billy Kalonji vat de aanpak als volgt samen: "Congolesse mannen en vrouwen hun plaats geven"²⁴⁴. De dynamiek is identiek voor Burundese mannen en vrouwen, evenals voor Rwandese mannen en vrouwen. De uitdaging is echter niet vanzelfsprekend, want "aan tafel komen is niet voldoende om een vorm van gelijkheid te genereren"²⁴⁵. Om zowel de vergroting van de tafel als de vermindering van de ongelijkheden te bereiken, wordt een dubbele blik voorgesteld. Het eerste richt zich op onze gemeenschappelijke geschiedenis. Het tweede gaat over de betrekkingen die wij willen opbouwen in België en tussen België, Burundi, Congo en Rwanda. Welke politieke gemeenschap en welke internationale betrekkingen willen wij koesteren en doorgeven aan toekomstige generaties? Deze dubbele blik stelt ons in staat de structuren, de normen en de voorstellingen die ten grondslag lagen - en voor sommigen nog steeds liggen - aan het koloniale project ter discussie te stellen. Vanuit dit oogpunt delen alle

²⁴² Zie in dit verband de reeds genoemde metafoer van de concentrische golvingen die worden veroorzaakt door het gooien van een kiezelsteen in een vijver.

²⁴³ Bogumil Jewsiewicki, "Héritages et réparations en quête d'une justice pour le passé ou le présent", *Cahiers d'études africaines*, speciaal nummer Réparations, restitutions, réconciliations. Entre Afriques, Europe et Amériques, nr. 173-174, 2004, blz. 7-24.

²⁴⁴ Zie de presentatie tijdens de hoorzittingen van 10 juni 2022.

²⁴⁵ De formule werd gebruikt door Jacinthe Mazzocchetti tijdens de hoorzittingen van 19 september 2022.

Belgische burgers een vorm van verantwoordelijkheid: we nemen deel aan structuren, we werken normen uit, we geven vorm aan voorstellingen (van het verleden, van de ander, van het zelf). Door de kwestie van herstel aan te pakken moet een "verschuiving" mogelijk zijn, een aanpassing naar meer egalitaire en solidaire verhoudingen, zowel in België als op het internationale toneel.

Met dat doel voor ogen moeten we nadenken over de mechanismen die door transitional justice worden voorgesteld om te proberen de gevolgen van historisch onrecht te boven te komen²⁴⁶. Drie soorten maatregelen verdienen aandacht. De eerste is materieel herstel, zowel individueel als collectief. De tweede betreft symbolisch herstel, dat ook individueel of collectief kunnen zijn. De derde soort maatregelen betreft garanties van niet-herhaling, die meer collectief van aard zijn. Al deze maatregelen hebben één doel, dat Laurent Kasindi zeer goed samenvat: "Het verleden helen om over de toekomst na te denken"²⁴⁷.

Materieel herstel

In de nasleep van massale mensenrechtenschendingen wordt iedereen geconfronteerd met het onomkeerbare en dus onherstelbare²⁴⁸. Dit betekent echter niet dat er geen stappen kunnen worden ondernomen om te proberen de gevolgen van het gebeurde aan te pakken. Op materieel vlak werden tijdens de door de bijzondere commissie ingestelde hoorzittingen twee belangrijke mechanismen uitvoerig besproken: restitutie en schadeloosstelling.

(1) Restitutie

Het levendige debat over de kwestie van de restitutie spitst zich toe op drie elementen: kunst- en etnografische collecties (hoofdzakelijk van het KMMA), menselijke resten en archieven

²⁴⁶ Dit concept dateert uit de late jaren zeventig. Het betreft oorspronkelijk een reeks processen die worden toegepast in de nasleep van een dictatuur, vervolgens van een burgeroorlog en ten slotte als voortzetting van historisch onrecht. Het is in deze derde context (historisch onrecht) dat overgangsjustitie in dit verslag een rol speelt. Het begrip, zoals hier gebruikt, verwijst niet naar een bepaalde instelling, noch naar een lijst van instrumenten die zouden worden gepresenteerd als een wondermiddel in de nasleep van massamisdaden. Het verwijst niet naar veronderstelde universele normen, maar naar een reeks ervaringen die zijn opgedaan in een poging om massale schendingen van de mensenrechten aan te pakken. Over de reikwijdte en de beperkingen van overgangsjustitie, zie de presentatie van Fabian Salvioli, speciaal rapporteur van de VN tijdens de hoorzittingen van 7 maart 2022 en zijn verslag over de bevordering van waarheid, gerechtigheid, herstel en garanties voor niet-herhaling, AVVN, 22 juli 2021. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/197/82/PDF/N2119782.pdf?OpenElement>. Zie ook Ingrid Samset, "Towards Decolonial Justice", *International Journal of Transitional Justice*, 14 (3), 2020, blz. 596-607.

²⁴⁷ Presentatie tijdens de hoorzittingen van 15 juli 2022.

²⁴⁸ Zie Thomas Brudholm en Valérie Rosoux, "De onvergeeflijke. Reflections on the resistance to forgiveness after atrocity", in Alexander Hirsch (red.), *Theorizing post-conflict reconciliation: Agonism, restitution and repair*, New York, Routledge, 2013, pp. 115-130.

(met inbegrip van kaarten). Zoals Sarah Van Beurden ons eraan herinnert, heeft de kwestie van de restitutie historische (de daad van teruggave is een erkenning van onrecht uit het verleden), ethische (met betrekking tot de onevenwichtige toegang tot erfgoed en kunst), politieke (functie van de bilaterale betrekkingen tussen de voormalige metropool en de voormalige koloniën), economische (door de collecties gegenereerde inkomsten) en praktische (procedurele en logistieke aspecten van de uiteindelijke teruggave van de stukken) dimensies²⁴⁹. In het geval van België staan de etnografische en kunstcollecties van het AfrikaMuseum centraal in het debat vanwege hun omvang en hun nationale en internationale reputatie²⁵⁰. Andere instellingen hebben echter ook koloniale collecties, zoals het MAS in Antwerpen, het MusAfrica in Namen, of universiteiten zoals de KULeuven of de UCLouvain. Menselijke resten worden ook bewaard in het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen en de Vrije Universiteit Brussel, om maar enkele voorbeelden te noemen²⁵¹.

Het verleden kan niet worden hersteld door het eenvoudigweg terug te brengen naar de gemeenschappen van oorsprong (de voorwerpen hebben vaak een nieuwe betekenis gekregen, de gemeenschappen van oorsprong zijn soms niet meer identiek), maar de **symbolische dimensie** van een dergelijke terugkeer mag niet worden onderschat. De juridische strijd van de kinderen van Patrice Lumumba om de menselijke resten van hun vader te verkrijgen is hiervan een voorbeeld. Er zijn ook verschillende (mogelijk concurrerende) verzoeken ingediend om de teruggave van de menselijke resten van het Congolese Tabwa-opperhoofd Lusinga (bewaard in het Museum voor Natuurwetenschappen in Brussel) door zijn nakomelingen en door vertegenwoordigers van de Tabwa-gemeenschap (2019-2020). In dezelfde geest toont het onderzoek van Maarten Couttenier naar de geschiedenis van het Ne Kuko-beeld uit de Boma-regio (in 1878 met geweld verwijderd door Alexandre Delcommune) een duidelijk verlangen naar teruggave ervan door de huidige plaatselijke leiders (2016)²⁵². Voor Patrick Mudekereza,

²⁴⁹ Zie hierover de hoofdstukken "Koloniale collecties, betwiste collecties" en "Restituties van museumvoorwerpen en menselijke resten" van Sarah Van Beurden in het eerste deskundigenverslag, respectievelijk blz. 298-344 en blz. 522-541. Dit deel is grotendeels gebaseerd op dat hoofdstuk.

²⁵⁰ Zie hierover de presentaties van Guido Gryseels en Karel Velle tijdens de hoorzittingen van 31 maart 2022 en 19 september 2022.

²⁵¹ Voor meer informatie over de koloniale collecties in de Federatie Wallonië-Brussel, zie Marie-Sophie de Clipele en Yasmina Zian, *Rapport sur l'avenir des collections extra-européennes conservées en Fédération Wallonie-Bruxelles*, Brussel, Koninklijke Academie, 2021.

²⁵² Maarten Couttenier, 'EO.0.0.7943', *BMGN - Low Countries Historical Review*, 133 (2), 2018, pp. 91-104. Zie ook het onderzoek van Vicky Van Bockhaven, 'Anionta: Leopard-Men Killings and Institutional Dynamism in Northeast Congo, c.1890-1940', *Journal of African History*, 59 (1), 2018, pp. 21-44 (geciteerd in Sarah Van Beurden, First Expert Report, p. 526).

auteur en hoofd van het kunstcentrum van Lubumbashi, is de kwestie veel ouder dan dit debat, aangezien de eisen tot teruggave volgens hem "zo oud zijn als de onteigeningen zelf"²⁵³.

Zoals reeds vermeld, is het overgrote deel van de archieven over Burundi, Congo en Rwanda bij het begin van de onafhankelijkheid door België meegenomen. Een aanvraag van de vertegenwoordiger van de *Rwandan Mining, Petroleum and Gas Board* voor de digitale repatriëring van de relevante geologische en mijnbouwarchieven in het KMMA werd afgerond met de financiële steun van de Belgische ontwikkelingshulp. Een tweede overeenkomst met Rwanda voor de grootschalige digitale repatriëring van koloniale archieven is in uitvoering (SHARE, zie hierboven). Wat de teruggave van voorwerpen betreft, is het vermeldenswaard dat koning Filip op 8 juni 2022 plechtig een Kakungu-masker heeft overhandigd aan de directeur van het Nationaal Museum in Kinshasa. Dit zeldzame masker, anderhalve meter hoog en tien kilo zwaar, was eerder te zien in het KMMA. Zoals de begeleidende aankondiging vermeldt, "is dit het symbolische begin van een versterking van de wetenschappelijke en museale samenwerking tussen België en de DRC"²⁵⁴.

Zoals dit voorbeeld aangeeft, gaat de kwestie veel verder dan de digitalisering van documenten of de loutere fysieke teruggave van voorwerpen. Het gaat om de expliciete erkenning van onrechtvaardigheden uit het verleden en hardnekkige ongelijkheden. In plaats van een eindpunt is het dus in principe het uitgangspunt voor een nieuwe "relationele ethiek" tussen partners die nu bereid zijn als **gelijken** te worden behandeld²⁵⁵. Dit perspectief gaat verder dan het formele niveau van de betrekkingen tussen staten. Het kan verbindingen tot stand brengen tussen teams van deskundigen uit verschillende disciplines (zoals antropologie, geschiedenis, sociologie), wijzen, traditionele stamhoofden en dorpsvertegenwoordigers, kunstenaars, denkers en leraren, die allen de betekenis van de teruggegeven voorwerpen kunnen onderzoeken. Op lange termijn kan een dergelijke gezamenlijke aanpak leiden tot radio- en televisie-uitzendingen, cursussen in scholen, tentoonstellingen of artistieke uitingen²⁵⁶.

²⁵³ Zie de presentatie tijdens de hoorzittingen van 26 september 2022. Zie over hetzelfde onderwerp de presentatie van Sindani Kiangu tijdens de hoorzittingen van 10 juni 2022.

²⁵⁴ *Le Soir*, 8 juni 2022.

²⁵⁵ Felwine Sarr en Bénédicte Savoy, *Rapport sur la restitution du patrimoine culturel africain: Vers une nouvelle éthique relationnelle*, Parijs, 2018, http://restitutionreport2018.com/sarr_savoy_fr.pdf. Zie ook het rapport "Ethische beginselen voor het beheer en de teruggave van koloniale collecties in België", geschreven door een groep academici en professionals uit de museum- en erfgoedsector, gepubliceerd in 2021: <https://restitutionbelgium.be/en/report>.

²⁵⁶ Zie hierover Clémentine Faik-Nzaji, *Sources et Ressources. Panorama des cultures fondamentales de la RD Congo*, Louvain-la-Neuve, Publications du Centre international des langues et des traditions d'Afrique, 2013.

Het idee zelf van restitutie wordt echter niet unaniem gesteund. Er zijn verschillende kritische argumenten gehoord. Sarah Van Beurden benoemt elk van deze argumenten een voor een in het eerste rapport van de deskundigen. Tijdens de hoorzittingen over dit onderwerp werden ze uitgebreid aan de orde gesteld : (1) de wereldwijde toegang tot het universele erfgoed moet voorrang krijgen op de rechten van naties of gemeenschappen op hun erfgoed; (2) het risico van een mindere bewaring buiten de Belgische musea; (3) de verwerving van voorwerpen tijdens de koloniale periode was niet illegaal op het moment dat ze werden weggehaald; (4) het aangaan van restitutieprocessen "maakt onze musea leeg". Elk van deze argumenten wordt beantwoord door Sarah Van Beurden: (1) de uitwisseling van voorwerpen is niettemin mogelijk, zodat museumbezoekers overal ter wereld toegang hebben tot een verscheidenheid aan erfgoed; (2) in elk van de drie landen zijn nieuwe, beter beveiligde gebouwen gepland en de in België bewaarde collecties hebben ook te lijden gehad onder slechte conserveringsomstandigheden; (3) de wetten zijn een product van hun tijd en hebben in dit geval de koloniale macht bevoordeeld; (4) deze vrees is ongegrond gezien de omvang van de in België bewaarde collecties en de beperkingen van de potentiële ontvangende instellingen²⁵⁷. Afgezien van deze antwoorden is het belangrijk te bedenken dat het doel van het proces nooit is geweest "het verleden [het onherstelbare deel dat overblijft] te herstellen door de kunstwerken weg te doen"²⁵⁸. Het is ook interessant op te merken dat het onjuist is te veronderstellen dat alle Congolezen, Burundezen en Rwandezen voor restitutie zijn en alle Belgen ertegen. Geen enkele groep heeft op dit punt een homogeen standpunt²⁵⁹.

In juridische termen heeft de Kamer van Volksvertegenwoordigers op 3 juli 2022 het **wetsontwerp** "tot erkenning van het vervreemdbaar karakter van goederen verbonden aan het koloniale verleden van de Belgische Staat en tot vaststelling van een juridisch kader voor de teruggave en teruggave ervan" aangenomen²⁶⁰. Daarvoor bestond er geen internationale, Europese of Belgische wettelijke verplichting voor de staat om eigendommen die tijdens de koloniale periode "wederrechtelijk verkregen" waren, terug te geven. Tijdens de hoorzittingen

²⁵⁷ Zie voor de antwoorden *in extenso* het hoofdstuk "Restituties van museumvoorwerpen en menselijke resten", *op. cit.* blz. 535-536.

²⁵⁸ Zie in dit verband de gedachtewisselingen tijdens de hoorzittingen van 10 juni 2022.

²⁵⁹ Deze opmerking werd op 10 juni 2022 gemaakt door Maarten Couttenier op basis van de vragenlijsten die in het kader van het HOME-project zijn verzonden (*zie hieronder*). Dit werd bevestigd tijdens het bezoek van de parlementaire delegatie aan Kinshasa, Bujumbura en Kigali. Hieraan moet worden toegevoegd dat de uitdrukking "de Belgen" niet kan duiden op een groep die op manicheïstische wijze is verdeeld tussen degenen van Congolese, Rwandese of Burundese oorsprong enerzijds en alle anderen anderzijds. Geen van deze denkbeeldige subgroepen vormt een homogene gemeenschap.

²⁶⁰ Wetsvoorstel van 25 april 2022, <https://www.lachambre.be/FLWB/PDF/55/2646/55K2646001.pdf>.

van 18 juli 2022 herinnerde de staatssecretaris voor Wetenschapsbeleid, Thomas Dermine, eraan dat dit kader niet gebaseerd is op rechterlijke beslissingen, maar op bilaterale overeenkomsten (zoals verdragen waarover de Belgische regering met de autoriteiten van Burundi, Congo of Rwanda moet onderhandelen). Het toepassingsgebied van dit kader is beperkt²⁶¹. Het betreft voorwerpen in federale museumcollecties en federale wetenschappelijke instellingen die tijdens de koloniale periode zijn verworven. Het is derhalve niet van toepassing op menselijke resten, archieven, verzamelingen van niet-federale entiteiten en voorwerpen die geen verband houden met de koloniale periode. De aanpak is hoofdzakelijk diplomatiek (over verdragen wordt onderhandeld tussen staten). Dit nieuwe kader neemt het obstakel van de onvervreemdbaarheid van het publieke domein weg (voorwerpen zijn onvervreemdbaar voor verkoop maar vervreemdbaar voor teruggave). Het voorwerp is terugvorderbaar als het door middel van dwang of in gewelddadige omstandigheden is verworven. Het is niet terugvorderbaar als het zonder dwang of geweld is verkregen of als er geen zekerheid bestaat over de herkomst, tenzij de overheid dat wenst. Het is ook mogelijk dat gerestitueerde voorwerpen in België blijven indien de autoriteiten van het land van herkomst daar uitdrukkelijk om verzoeken.

Tijdens het bezoek van de parlementaire delegatie aan Burundi, Congo en Rwanda heeft de kwestie van **de menselijke resten** veel vragen en emoties opgeroepen. Het wordt momenteel bestudeerd in het kader van het HOME (*Human Remains Origin(S)Multidisciplinary Evaluation*) onderzoeksproject. Dit project richt zich op menselijke resten in de collecties van verschillende Belgische wetenschappelijke instellingen, waarvan sommige van Rwandese, Burundese of Congolese oorsprong zijn en tijdens de koloniale periode werden verwijderd. Het project bestudeert de historische, juridische, ethische en andere context van de menselijke resten en alle bestaande verzoeken om repatriëring. Het is de bedoeling een digitale inventaris en een compendium van beste praktijken voor het beheer en de mogelijke repatriëring van deze menselijke resten op te stellen²⁶². Maarten Couttenier, die bij het project betrokken is, roept in

²⁶¹ Zie voor meer details over deze kwestie de presentaties van Marie-Sophie de Clippele en Bert Demarsin tijdens de hoorzittingen van 10 juni 2022 en Bert Demarsin en Marie-Sophie de Clippele, "Georganiseerde terugkeer van koloniaal erfgoed. Wetgeving biedt historische kans om geschiedenis te schrijven", *NjW*, afl. 449, 2021, pp. 706-715 - 2021, 'Retourner le patrimoine colonial. Proposition d'une lex specialis culturae', *Journal des Tribunaux*, 6857, 2021, blz. 345-353.

²⁶² Het HOME-project wordt gecoördineerd door het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN). Andere deelnemers zijn de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMMA), het KMMA, het Nationaal Instituut voor Forensische Wetenschappen en Criminologie (NICC), de Universiteit van Sint-Louis en de Université Libre de Bruxelles (ULB). Deze laatste heeft een overeenkomst gesloten met de Universiteit van Lubumbashi voor de teruggave van verschillende menselijke resten uit hun collecties. Voor meer informatie, zie <https://collections.naturalsciences.be/ssh-anthropology/home/project>.

dit verband op tot een vorm van nederigheid. Denken dat het repatriëren van menselijke resten alle problemen in twee jaar zal oplossen is een zeer westers idee. Het opnieuw in verband brengen van de menselijke resten met de betrokken families is een taak op lange termijn (waarvoor de mondelinge geschiedenis van doorslaggevend belang is). Zoals alle getuigenissen die zijn verzameld tijdens de missie van de parlementaire delegatie in september 2022 bevestigen, zijn menselijke resten niet alleen wetenschappelijke stukken, maar ook en vooral elementen die het mogelijk maken zich te verbinden met de voorouders en in zekere zin "de Congolese, Burundese en Rwandese ziel te herstellen"²⁶³. Zoals twee studenten van de universiteit van Kinshasa verklaarden, "[deze voorouders] leven in ons"; "[hun] martelingen liggen nog vers in het geheugen"²⁶⁴. Het project "*L'esprit des ancêtres*" van de Congolese kunstenaar Geraldine Tobé herinnert emblematisch hieraan²⁶⁵.

(2) *Schadeloosstelling*

Schadevergoeding, net zomin als restitutie, herstel de geleden schade niet volledig. Het is een van de meest "ingewikkelde, betwiste en moeilijke" herstelmechanismen om uit te voeren²⁶⁶. Ten eerste roept een gesprek over de mogelijke betaling van schadevergoeding vaak zoveel emoties en terughoudendheid op dat het onderwerp uiteindelijk als "toxisch" wordt beschouwd²⁶⁷. Ten tweede maakt de lange tijd die sinds de schendingen is verstreken het moeilijk om de slachtoffers en de geleden schade te identificeren. Ten derde ondervinden compensatieprogramma's - zelfs wanneer zij na langdurige onderhandelingen zijn aangenomen - in de uitvoeringsfase vaak veel moeilijkheden, al was het maar door een gebrek aan financiële middelen of politieke wil.

In juridische termen veronderstelt schadevergoeding het bestaan van een onrechtmatige daad die gekwantificeerde schade heeft veroorzaakt, of het nu gaat om materiële schade (geleden verlies of gederfde inkomsten) of om fysieke of emotionele schade. Zoals reeds vermeld, verwijst de term ook naar betalingen *ex gratia* wanneer het strafbare feit niet is vastgesteld, maar een staat bijvoorbeeld om morele redenen bepaalde schade herstelt. Wanneer **de omvang van de schade** redelijkerwijs niet kan worden berekend, kan niettemin een symbolische

²⁶³ Deze uitdrukking werd tweemaal herhaald tijdens besprekingen met vertegenwoordigers van de Congolese civiele samenleving op 2 en 4 september 2022.

²⁶⁴ Kinshasa, 4 september 2022.

²⁶⁵ Zie de presentatie van Geraldine Tobé tijdens de hoorzittingen van 15 juli 2022.

²⁶⁶ Om Luke Moffet's woordkeuze voor de 4 juli 2022 hoorzittingen te citeren.

²⁶⁷ *Ibid.* Zie ook Sandew Hira, 'Een strategie voor herstel in België', Brussel, Bamko-Cran, 2019 - <https://fr.calameo.com/read/0067233534ad919aa9830>.

schadevergoeding worden betaald, bijvoorbeeld in de vorm van een forfaitair bedrag (strikt genomen gaat het om een financiële vergoeding en niet om een schadevergoeding).

Er zijn vele voorbeelden van compensatie voor situaties van historisch onrecht. In sommige gevallen is schadevergoeding het resultaat van een gerechtelijke procedure, al dan niet gevolgd door een buitengerechtelijke schikking. In andere gevallen is het het resultaat van onderhandelingen tussen staten. Tot de bekendste voorbeelden behoren Duitse herstelbetalingen na de Tweede Wereldoorlog, Duitse herstelbetalingen aan Namibië na de "genocide" van 1904-1908 op de Herero en de Nama²⁶⁸ ; door het Verenigd Koninkrijk toegekende schadevergoedingen aan 5000 eisers na de moord op een van hun leden tijdens de onderdrukking van de Mau Mau-beweging in Kenia in 1952; de schadevergoeding die door de Canadese regering is toegekend na de behandeling van "First Nations" kinderen die van hun familie waren gescheiden; of de schadevergoeding die door de Nederlandse regering is betaald aan de kinderen en weduwen van slachtoffers van massa-executies in Indonesië tussen 1945 en 1949²⁶⁹ .

De toekenning van financiële compensatie roept een reeks fundamentele vragen op die vaak worden afgeschilderd als "**strikvragen**"²⁷⁰ : wie komt in aanmerking als begunstigde; welke schendingen moeten worden gecompenseerd; wie is verantwoordelijk; wie betaalt? Geen van deze vragen is vanzelfsprekend. In een poging de situatie te verduidelijken is het nuttig een onderscheid te maken tussen "directe" of "primaire" slachtoffers (die rechtstreeks schade hebben geleden, hetzij lichamelijk of geestelijk letsel, emotioneel lijden of economisch verlies), "indirecte" of "secundaire" slachtoffers (zoals naaste familieleden of personen ten laste van overleden directe slachtoffers) en ten slotte "tertiaire" slachtoffers (andere personen die zich als slachtoffer identificeren, dit kan een ruimere gemeenschap zijn). Een ander belangrijk onderscheid om verwarring te voorkomen betreft de categorieën van inbreuken. Het maakt een onderscheid tussen specifieke gewelddaden tegen bepaalde individuen (zoals moord), specifieke gewelddaden tegen groepen (zoals gedwongen deportatie, dwangarbeid, confiscatie van land, gedwongen adoptie) en systemisch geweld van een regime tegen de gehele bevolking (zoals discriminatie of verlies van bewegingsvrijheid).

²⁶⁸ Zie de gezamenlijke verklaring die beide landen in 2021 hebben ondertekend: https://www.dngev.de/images/stories/Startseite/joint-declaration_2021-05.pdf. In punt 10 van de gezamenlijke verklaring wordt erkend dat de gebeurtenissen in kwestie vandaag de dag als "genocide" zouden zijn omschreven. Zie voor deze voorbeelden de presentatie van Amzat Boukari-Yabara tijdens de hoorzittingen van 27 juni 2022.

²⁶⁹ Zie het eerste deskundigenverslag, blz. 483 e.v.

²⁷⁰ Zie de presentatie van Luke Moffet op 4 juli 2022.

Compensatie lijkt aangewezen indien directe slachtoffers van specifieke vormen van geweld of directe familieleden van overleden slachtoffers kunnen worden geïdentificeerd. In deze situaties kan de compensatie de vorm aannemen van een eenmalige uitkering, een jaarlijkse toelage of een pensioen. De bedragen zijn niet altijd duidelijk gemotiveerd²⁷¹. In sommige gevallen verwerpen slachtoffers het beginsel zelf van schadeloosstelling als "bloedgeld", een belediging of een gemakkelijke manier om hun schuld te af te kopen²⁷². Anderzijds kan compensatie worden gezien als een teken van oprechte betrokkenheid (naast louter spijtbetuigingen of zelfs verontschuldigungen). Het kan ook van fundamenteel belang zijn voor personen en/of gezinnen met beperkte middelen van bestaan. Dit belet echter niet dat de toekenning van compensatie vaak leidt tot nieuwe conflicten en frustraties binnen de betrokken gemeenschappen²⁷³. Naast het bedrag is het van cruciaal belang dat een dialoog met de betrokkenen en een bewustmakingsprogramma worden bevorderd om ervoor te zorgen dat alle potentiële rechthebbenden toegang krijgen tot de maatregelen. Ten slotte blijkt uit alle casestudies dat compensatie niet erg effectief is als deze niet gepaard gaat met een erkenning van het begane onrecht en een formele verontschuldiging²⁷⁴.

Kijkend naar het koloniale verleden van België is de overgrote meerderheid van de slachtoffers niet meer in leven, noch hun directe familieleden. Het is echter mogelijk enkele slachtoffers te identificeren die nog in leven zijn en voor wie schadevergoeding nog steeds relevant is. Dit geldt met name voor metiskinderen, die na de onafhankelijkheid van Burundi, Congo en Rwanda zijn gebleven of naar België zijn gebracht, en voor moeders wier kinderen op brute wijze zijn ontvoerd. In dit verband hoeft de Belgische staat niet noodzakelijk te wachten op de

²⁷¹ De in eerdere compensatieregelingen gehanteerde bedragen lopen sterk uiteen. Zo stelt de Nederlandse Commissie voor de schadeloosstelling van slachtoffers van de genocide in Srebrenica een vergoeding vast van 15.000 euro voor echtgenoten of partners van overleden slachtoffers, en 10.000 euro voor kinderen, ouders, broers of zussen (deze bedragen zijn gebaseerd op de juridische vaststelling dat de Nederlandse overheid een verantwoordelijkheid van 10% draagt voor het lot van de betrokken slachtoffers). De door de Nederlandse regering betaalde schadevergoeding voor weduwen en kinderen van slachtoffers van massa-executies in Indonesië is vastgesteld op respectievelijk 20.000 euro en 5.000 euro. In België heeft het Arbitragecentrum dat is aangesteld om Belgische slachtoffers van seksueel misbruik in de kerk schadeloos te stellen, bedragen vastgesteld die variëren van 2.500 tot 25.000 euro, met een gemiddelde van ongeveer 6.000 euro per slachtoffer. Voormalig VN-verslaggever Pablo de Greiff erkent ook dat de internationale praktijk aanzienlijk verschilt van land tot land, met bijvoorbeeld eenmalige betalingen van minder dan 4.000 dollar aan slachtoffers die zijn geïdentificeerd door de Waarheids- en Verzoeningscommissie van Zuid-Afrika, betalingen van 20.000 dollar aan Japanse Amerikanen die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden geïnterneerd, of maandelijks pensioenen van ongeveer 500 dollar aan slachtoffers in Chili. Al deze voorbeelden zijn ontleend aan het eerste verslag van de deskundigen, blz. 493 e.v.

²⁷² Zie hierover de presentatie van Joël Quirk tijdens de hoorzittingen van 4 juli 2022.

²⁷³ Zie hierover de presentatie van Stephan Parmentier tijdens de hoorzittingen van 27 juni 2022.

²⁷⁴ Zie hierover de presentatie van Valérie Arnould op 27 juni 2022 en het hoofdstuk "The answer is in the process: consultations, participation, outreach" van Martien Schotsmans in het eerste deskundigenverslag, blz. 541 en volgende.

uitkomst van de procedure voor de Belgische rechter om een begin te maken met de schadeloosstelling. Andere **identificeerbare slachtoffers**, voor wie compensatie of andere vormen van herstel, zoals rehabilitatie of verontschuldiging, zouden kunnen worden overwogen, zijn degenen die in menselijke dierentuinen zijn blootgesteld (197 kinderen die naar de tentoonstelling van 1958 zijn gebracht), dissidenten die zijn gedegradeerd, families van prominente slachtoffers van politieke moorden of verdwijningen (Patrice Lumumba en Prins Rwagasore zijn de meest prominente figuren).

Wat het bredere en systematische onrecht tegen de bevolking van Burundi, Congo en Rwanda betreft, lijkt de compensatie minder duidelijk. Er wordt gewezen op verschillende **obstakels**: (1) gezien de lange periode die vaak is verstreken sinds de gebeurtenissen, is het uiterst moeilijk om een causaal verband vast te stellen tussen schade en onrechtmatig gedrag; 2) het is al even moeilijk om deze schade te kwantificeren²⁷⁵; (3) het is niet passend dat de Belgische regering dergelijke beslissingen neemt zonder te gaan zitten en te onderhandelen met haar tegenhangers in de drie landen en zoveel mogelijk gesprekspartners²⁷⁶; 4) het is voorbarig om financiële compensatie te overwegen, aangezien de historische waarheid onvolledig is²⁷⁷. Dit laatste argument werd meermaals benadrukt tijdens de vergaderingen van de parlementaire delegatie in Burundi, Congo en Rwanda. In elk land betreurden verscheidene gesprekspartners, zowel ambtenaren als leden van het maatschappelijk middenveld, de haast van het proces. Hun vraag was: hoe kan worden bepaald wie compensatie moet krijgen als eerst de tekortkomingen van het eerste rapport van de deskundigen (en dit eindrapport) moeten worden aangepakt?

Zoals uit deze argumenten blijkt, lopen de meningen over de kwestie van de compensatie uiteen. Sommigen zien het als een kwestie van politieke wil en menen dat als het Parlement echt wil,

²⁷⁵ Zie in dit verband de uiteenzetting van Pierre d'Argent tijdens de hoorzittingen van 27 juni 2022. Hij noemde met name de recente jurisprudentie van het Internationaal Gerechtshof in de zaak Congo tegen Uganda, die het vereiste van een voldoende duidelijk causaal verband bevestigt.

²⁷⁶ Zie hierover onder meer Assumpta Mugiraneza, Kigali, 8 september 2022.

²⁷⁷ Zie met name het standpunt van Joseph Gatama van 4 juli 2022.

het een manier zal vinden om de schade te berekenen²⁷⁸. De meeste andere stemmen wijzen op de reeds genoemde belemmeringen en pleiten voor symbolische herstelbetalingen²⁷⁹.

Indien een berekening van de als gevolg van de kolonisatie geleden schade mogelijk noch passend lijkt, is een symbolische geldelijke bijdrage (eerder dan "compensatie" in strikte zin) denkbaar. Dit kan de vorm aannemen van een forfaitair bedrag of een fonds waarmee infrastructuur-, onderwijs-, gezondheids- of natuurbehoudsprojecten over een langere periode kunnen worden gefinancierd. De redenering is dat het misschien onmogelijk is om de vernietiging en verwoesting van het verleden te kwantificeren, maar dat het wel mogelijk is actie te ondernemen om de toekomst te openen²⁸⁰. Op een meer technisch niveau wordt de oprichting van een fonds gewoonlijk hoofdzakelijk gefinancierd door overheidsbijdragen. Vrijwillige bijdragen van andere actoren - zoals bedrijven die tijdens de koloniale periode actief waren - worden vaak aangemoedigd, maar kunnen geen voorwaarde zijn voor de uitvoering van herstelbetalingen.

Hier moeten twee opmerkingen worden gemaakt. De eerste betreft het besluitvormingsproces voor de toekenning van compensatie. Indien een financiële bijdrage wordt geleverd, moet deze ten goede komen aan de bevolking van de drie landen, met de nadruk op de meest kwetsbare groepen en/of degenen die het meest hebben geleden onder de koloniale aanwezigheid en erfenis, en niet aan een kleine elite. In dit verband is de vrees voor **corruptie** een legitieme zorg²⁸¹. Elke bijdrage moet ook het resultaat zijn van een proces van overleg en onderhandelingen met de regeringen van de drie betrokken landen. Ook een hybride aanpak met andere belanghebbenden - met name uit het maatschappelijk middenveld - kan worden overwogen. Zo voorziet de recente overeenkomst tussen Duitsland en Namibië in 1,1 miljard euro over een periode van 30 jaar, waarvan het grootste deel (1,05 miljard euro) zal worden

²⁷⁸ Zie bijvoorbeeld de visie van Joel Quirk op 4 juli 2022 en de verwijzing van Amzat Boukari-Yabara naar counterfactual reasoning op 27 juni 2022 ("wat als de kolonisatie niet had plaatsgevonden?"). Er worden andere berekeningswijzen voorgesteld. Zo heeft een Indiase econoom op basis van exportcijfers berekend dat Groot-Brittannië over een periode van zo'n 170 jaar zo'n 45 biljoen dollar zou hebben verdiend aan de exploitatie van India (*Business Today*, New Delhi, 19 november 2018). Anderen hebben geprobeerd een hypothetische compensatie voor slavernij te berekenen door het onbetaalde loon voor de gewerkte uren te kwantificeren. Ten slotte wordt in een communiqué van de Burundese senaat van 2020 het bedrag van 43 miljard dollar genoemd als door Duitsland te betalen compensatie voor het tribuut van 424 koeien dat willekeurig aan de koning en het volk van Burundi is opgelegd (de berekeningsmethode die is gekozen om de geraamde kosten van deze koeien in 1903 in overeenstemming te brengen met het uiteindelijke bedrag wordt niet toegelicht - zie het slotcommuniqué ter bekrachtiging van de retraite van de senaat in het Grand Séminaire Jean Paul II te Gitenga op 30 en 31 juli 2020).

²⁷⁹ In dezelfde geest richt het tienpuntenplan van de CARICOM (Caribbean Community) voor het herstel van de door slavernij en slavenhandel veroorzaakte schade zich niet op compensatie, maar op andere vormen van herstel (<https://caricom.org/caricom-ten-point-plan-for-reparatory-justice/>).

²⁸⁰ Dit is het perspectief dat Luke Moffet op 4 juli 2022 voorstelde.

²⁸¹ Zie voor de risico's van corruptie de presentaties van Stephan Parmentier en Amzat Boukari-Yabara op 27 juni 2022.

gebruikt voor een programma voor wederopbouw en ontwikkeling, en de rest voor verzoenings-, herdenkings-, onderzoeks- en onderwijsprojecten. De overeenkomst bepaalt ook dat het beheer en de uitvoering van beide programma's gebaseerd zullen zijn op een gelijkwaardig partnerschap, gezamenlijke en transparante besluitvorming en deelname van de rechtstreeks betrokken gemeenschappen.

De tweede opmerking betreft het noodzakelijke onderscheid tussen **ontwikkelingssamenwerking** enerzijds en financiële genoegdoening voor historisch onrecht anderzijds. Congo, Rwanda en Burundi behoren traditioneel tot de belangrijkste ontvangers van Belgische ontwikkelingshulp. Zowel de auteurs van het deskundigenverslag 2021 als verschillende deelnemers aan de zittingen van de Commissie benadrukken echter dat een onderscheid moet worden gemaakt tussen ontwikkelingshulp en eventuele financiële herstelmaatregelen²⁸². Ontwikkelingshulp is namelijk nooit gezien als een middel om de door het kolonialisme veroorzaakte schade te herstellen, en is ook nooit gepaard gegaan met enige erkenning van het begane onrecht. Dit betekent dat bijdragen voor ontwikkelingshulp niet kunnen worden gebruikt voor herstelbetalingen. Zoals het eerste deskundigenverslag memoreert, kan een verband tussen beide dynamieken alleen vruchtbaar zijn als specifieke ontwikkelingshulpmaatregelen deel uitmaken van een erkennings- en verontschuldigungsproces, na een proces van dialoog en onderhandeling met de getroffen gemeenschappen, en als deze maatregelen expliciet bedoeld zijn om de aanhoudende schade van de kolonisatie aan te pakken²⁸³.

Symbolisch herstel

De omvang maar vooral ook de grenzen van materieel herstel wijzen op het belang van meer symbolische maatregelen. In dit opzicht speelt de Bijzondere Commissie, als vertegenwoordiger van de Belgische natie, een essentiële rol. Symbolisch herstel omvatten twee reeksen maatregelen: officiële excuses enerzijds en maatregelen in verband met gedenktekens, herdenking en rehabilitatie anderzijds. Deze maatregelen mogen niet

²⁸² Zie met name de interventies van Valérie Arnould, Amzat Boukari-Yabara, Pierre d'Argent en Stephan Parmentier op 27 juni 2022, en van Joseph Gahama op 4 juli 2022.

²⁸³ Zie hierover de uiteenzetting van Emmanuel Klimis tijdens de hoorzittingen van 26 september 2022 en het eerste deskundigenverslag, blz. 510 e.v. Dezelfde redenering geldt voor de bilaterale kwijtschelding van schulden (die soms tijdens de hoorzittingen wordt genoemd). De bilaterale schulden van Burundi en Rwanda zijn bij eerdere schuldverlichtingsoperaties kwijtgescholden. 500 miljoen, of 85% van de uitstaande schuld, werd in 2011 kwijtgescholden, gezien de positie van Congo als arm land met een zware schuldenlast (HIPC) volgens de normen van het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Deze ontheffingen waren echter nooit een poging om historische onrechtvaardigheden te herstellen.

afzonderlijk worden beschouwd. Om doeltreffend te zijn moeten zij deel uitmaken van een geïntegreerde aanpak (d.w.z. zij moeten vergezeld gaan van andere soorten herstelbetalingen). Zoals blijkt uit veel antwoorden op de vragenlijsten die in de beginfase van de Commissie zijn verstuurd, lijken de meeste beoogde maatregelen te moeten worden gecombineerd om enige vorm van geloofwaardigheid te garanderen: "een cheque ontvangen zonder een woord van verontschuldiging zou onfatsoenlijk zijn"; "een verontschuldiging aanbieden zonder ook maar één concrete genoegdoening getuigt niet van enig bewustzijn"; "ik verwacht niet alleen woorden, maar ook een inspanning, iets dat 'kost' en dat mij bewijst dat er een verandering heeft plaatsgevonden"²⁸⁴.

(1) Officiële excuses

De kwestie van de officiële excuses was een terugkerend onderwerp tijdens de door de Commissie georganiseerde hoorzittingen. Om semantische ontsporing op dit gebied te voorkomen, is een conceptuele **verduidelijking** noodzakelijk. Het begrip officiële verontschuldiging dekt niet het begrip collectief pardon of vergeving (beschouwd in de relatie van de ene gemeenschap tot de andere, in plaats van in een relatie van persoon tot persoon). De antwoorden op de vragenlijst die in het kader van het eerste overleg is verstuurd, bevestigen een zekere verwarring over dit onderwerp. Deze begrippen worden vaak gelijkgesteld en verwijzen niet naar dezelfde verschijnselen. Daarom is het nuttig een onderscheid te maken tussen de particuliere en de openbare sfeer. Uit strikt persoonlijk oogpunt kan gratie worden verleend onder bepaalde voorwaarden (die variëren naar gelang van de specialisten op dit gebied). Alleen in deze omstandigheden lijkt het legitiem om van vergeving te spreken. Het kan niet het werk zijn van een instelling die beslist als een moreel persoon, die individuele personen overstijgt. Noch de staat, noch een volk, noch de geschiedenis kan aanspraak maken op vergeving.

Het collectieve gebruik van vergeving doet de kwestie van de vertegenwoordiging op twee niveaus rijzen: enerzijds zijn het de "vertegenwoordigers" die om vergeving vragen voor daden die zij zelf niet hebben begaan, en anderzijds zijn het de vertegenwoordigers die vergeving schenken in naam van de slachtoffers die vaak voor altijd zwijgen. Geen van beide voorstellingen is vanzelfsprekend. Zoals de filosoof Hans Jonas opmerkt, gaat vergeving hand in hand met leven. Het is een gebaar van moed en vrijgevigheid dat alleen de slachtoffers mogen

²⁸⁴ Deze antwoorden op de vragenlijst werden geanonimiseerd.

geven. Hun dood maakt vergeving dus letterlijk onmogelijk. Voor Hans Jonas is het noodzakelijk de mechanismen die leiden tot massaal geweld te analyseren, van zichzelf te eisen wat het mogelijk maakt het te voorkomen, maar "niet te pretenderen het te herstellen als het te laat is en de klacht is gestaakt"²⁸⁵. In dezelfde geest protesteert Vladimir Jankélévitch tegen het idee van vergeving na een misdaad: "Iedereen is vrij om de overtredingen die hij persoonlijk heeft begaan te vergeven, als hij dat nodig acht. Maar die van anderen, welk recht zou hij hebben om hen te vergeven?"²⁸⁶.

Gezien deze argumenten lijkt het moeilijk te pleiten voor een collectief pardon. Deze constatering helpt bepaalde verwarringen te voorkomen. Dit betekent niet dat het vaak positieve effect van het erkennen en officieel verontschuldigen van misdaden in twijfel moet worden getrokken. Het is echter belangrijk niet cynisch te doen over dergelijke stappen, maar ze in hun juiste context te plaatsen. Een officiële verontschuldiging kan het individu dat in zijn of haar wezen of in zijn of haar omgeving is getroffen niet volledig troosten²⁸⁷. Een kritische aanvaarding van verantwoordelijkheid kan echter helpen een nieuw begin te maken in de betrekkingen tussen gemeenschappen of staten die door een gewelddadig verleden zijn verscheurd.

Door het onderscheid tussen **schuld en verantwoordelijkheid voor** ogen te houden (*zie hierboven*) wordt het proces duidelijker. Excuses zijn niet geworteld in een vorm van schuld (gekoppeld aan daden die men als individu persoonlijk zou hebben begaan), maar in het besef van een verantwoordelijkheid die men op zich moet nemen als vertegenwoordiger van de staat in wiens naam de daden werden begaan²⁸⁸. Een aantal gevallen illustreert de dynamiek. In maart 2020 heeft koning Willem-Alexander van Nederland in Jakarta officieel zijn excuses aangeboden voor het geweld tijdens de Onafhankelijkheidsoorlog in Indochina²⁸⁹. Met

²⁸⁵ Hans Jonas, *Het godsbegrip na Auschwitz*, Parijs, Rivages Poche, 1994, blz. 68-69.

²⁸⁶ Vladimir Jankélévitch, *L'imprescriptible: Pardonner? Dans l'honneur et la dignité*, Parijs, Le Seuil, 1986, p. 55.

²⁸⁷ Zie Michaël Foessel, *Le temps de la consolation* (Parijs: Seuil, 2015), pp. 28 e.v., over het gewelddadige karakter van pogingen tot 'troost' die neerkomen op ontkenning. Over de grenzen van een "therapeutische" benadering, zie Claire Moon, *Narrating Political Reconciliation: South Africa's Truth and Reconciliation Commission*, Lanham, MD, Lexington Books, 2008.

²⁸⁸ Zie hierover het eerste deskundigenverslag, blz. 496 e.v. Over dit onderwerp is het interessant om de resultaten te noteren van een volkspelling die in april 2019 in Vlaanderen werd gehouden. De vraag betrof de mogelijkheid dat België officieel zijn excuses aanbiedt aan Congo voor de tijdens de kolonisatie gepleegde misdaden: 51% was het daarmee eens, 32% was er tegen. De zwevende kiezers behoorden vooral tot de categorie jongeren onder de 34 jaar (VRT & De Standaard & RTBF & La libre politieke barometer, maart-april 2019, https://static.standaard.be/Assets/Images_Upload/2019/04/24/peiling-vla.pdf).

²⁸⁹ Zie over dezelfde aanpak van bedrijven onder meer de excuses van ABN AMRO in 2022 voor de betrokkenheid van enkele van haar rechtsvoorgangers bij de slavenhandel en slavernij op plantages (<https://www.abnamro.com/nl/nieuws/abn-amro-maakt-excuses-voor-historische-betrokkenheid-bij-slavernij>).

betrekking tot België zijn in dit verslag reeds verschillende voorbeelden genoemd. In april 2000 ging voormalig premier Guy Verhofstadt naar Kigali om zich namens de Belgische staat te verontschuldigen voor het in de steek laten van de Rwandese bevolking door te besluiten de Belgische troepen terug te trekken uit de Verenigde Naties tijdens de eerste dagen van de genocide tegen de Tutsi's. Twee jaar later verontschuldigde voormalig minister van Buitenlandse Zaken Louis Michel zich in een verklaring in de Kamer van Volksvertegenwoordigers voor de rol van België bij de moord op Patrice Lumumba. De behandeling van metiskinderen leidde ook tot een hele golf van excuses, van het Vlaams Parlement, de katholieke kerk en voormalig premier Charles Michel²⁹⁰.

In het eerste verslag van de deskundigen legt Martien Schotsmans uit dat excuses pas echt doeltreffend zijn als zij het resultaat zijn van een proces van onderhandeling tussen degene die ze aanbiedt en degenen die ze ontvangen over de vorm, de inhoud en de plechtige setting die voor het proces passend wordt geacht. Het moet een erkenning bevatten van de historische feiten en de begane misstanden - zonder deze laatste te begraven in een algemene verklaring of te verzachten door verwijzing naar de context van de tijd²⁹¹. De verontschuldiging wil niet alleen spijt en empathie uitdrukken, maar ook een besef van de ernst van gebeurtenissen uit het verleden en een bereidheid om er een vorm van verantwoordelijkheid voor te nemen. Het is geen kwestie van rechtvaardiging of afsluiting. De verontschuldiging wordt gemaakt om de toekomst te openen, maar niet om zich erin te verschuilen.

In een rapport uit 2019 drong de VN-werkgroep voor mensen van Afrikaanse afkomst er bij de regering op aan zich te verontschuldigen voor "wreedheden die tijdens de kolonisatie zijn begaan", waarbij zij stelde dat het recht op herstel voor wreedheden uit het verleden niet is onderworpen aan verjaring²⁹². In dit verband werden de verklaringen van minister-president Alexander De Croo en de spijtbetuigingen van koning Filip in zijn brief van 30 juni 2020, die op 8 juni 2022 in Kinshasa werden herhaald, zowel in België als in Congo op grote schaal toegejuicht. Sommigen betreurden het ontbreken van formele excuses en herinnerden aan het onderscheid tussen "spijt" en "excuses": de laatste geven niet alleen uiting aan empathie voor

²⁹⁰ Zie over hetzelfde thema Berber Bevernage, "Politieke verontschuldigungen in België. Enkele bedenkingen over een morele en politieke economie", *Low Countries Historical Review*, 129 (4), 2014, pp. 79-90.

²⁹¹ *Ibidem*, blz. 498 e.v.

²⁹² Zie de verklaring van het VN-deskundigenpanel van 11 februari 2019: <https://www.ohchr.org/fr/2019/02/statement-media-united-nations-working-group-experts-people-african-descent-conclusion-its>.

het leed dat een groep slachtoffers is aangedaan, maar nemen ook een zekere verantwoordelijkheid voor het gebeurde en een verbintenis tot de toekomst²⁹³.

Dit onderscheid is ook cruciaal voor het begrijpen van de slotverklaring van de Conferentie van Durban over racisme en rassendiscriminatie van 2001. Deze reeds genoemde verklaring was het resultaat van moeizame politieke onderhandelingen tussen de VN-lidstaten. Ten slotte wordt "spijt" betuigd voor "het enorme menselijke leed en het tragische lot van miljoenen mannen, vrouwen en kinderen als gevolg van slavernij, slavenhandel, trans-Atlantische slavenhandel, apartheid, kolonialisme en genocide"²⁹⁴. In de verklaring wordt ook opgemerkt dat een aantal landen zich heeft verontschuldigd, maar zij gaat niet zo ver dat een dergelijke verontschuldiging wordt geëist of aanbevolen.

De **terughoudendheid** om een formele verontschuldiging aan te bieden lijkt grotendeels te zijn ingegeven door de vrees dat een dergelijke verontschuldiging de deur zou kunnen openen voor grootschalige schadeclaims. De sprekers bij de Commissie vinden deze vrees echter ongegrond²⁹⁵. Ten eerste heeft de formele verontschuldiging geen invloed op de procedurele belemmeringen die elke vordering tot schadevergoeding tegen de Belgische Staat voor een nationale of internationale rechter bemoeilijken (deze belemmeringen houden voornamelijk verband met kwesties zoals verjaring en afstand van de vordering, immuniteit van de Staat of het vereiste van instemming met de bevoegdheid van het Internationaal Gerechtshof²⁹⁶). Het aanbieden van excuses doet evenmin af aan het vereiste om een voldoende duidelijk causaal verband aan te tonen tussen de onrechtmatige gedraging en de daaruit voortvloeiende vergoedbare schade.

Ten tweede zijn excuses niet de "oorzaak" van de vaststelling van onrechtmatig gedrag, maar slechts het gevolg ervan. Zij zijn een van de mechanismen waarmee een staat genoegdoening kan bieden voor misstanden uit het verleden. Omgekeerd verhindert het ontbreken van een verontschuldiging niet dat dergelijke misbruiken hebben plaatsgevonden.

²⁹³ Zie over dit onderscheid de presentaties van Joel Quirk op 4 juli 2022 en Stephan Parmentier op 27 juni 2022. Zie ook de aanbevelingen van de Waarheids- en Verzoeningscommissie van de Burundese Senaat. Volgens deze aanbevelingen rechtvaardigt de administratieve hervorming van 1925-1929, die het etnische antagonisme tussen Hutu's en Tutsi's heeft aangewakkerd, een "verzoek om vergiffenis van het Burundese volk" (zie het reeds genoemde "Communiqué van 30 en 31 juli 2020").

²⁹⁴ Over deze verklaring, zie *hierboven* - <https://www.un.org/WCAR/durban.pdf>.

²⁹⁵ Zie met name Stephan Parmentier op 27 juni 2022 en Luke Moffet en Joel Quirk op 4 juli 2022.

²⁹⁶ Burundi en Rwanda hebben geen verklaring afgelegd waarin zij de verplichte rechtsmacht van het Internationaal Gerechtshof erkennen. Zij kunnen zich dus niet op een dergelijke verklaring beroepen om voor het Hof een hypothetische procedure tegen België in te leiden. Congo zou zich erop kunnen beroepen (gezien een verklaring ter zake), maar een eventueel geschil kan alleen betrekking hebben op feiten van na juli 1948.

Ten derde zijn sommigen van mening dat excuses gevolgen kunnen hebben voor de toepassing van het intertemporaliteitsbeginsel (door met terugwerkende kracht verantwoordelijkheid te erkennen voor handelingen die op het moment dat zij plaatsvonden nog niet illegaal waren krachtens het internationale recht). De Commissie voor internationaal recht van de VN stelt echter dat een dergelijke "retroactieve overname van verantwoordelijkheid" uitzonderlijk is en geeft geen voorbeelden²⁹⁷.

Ten slotte erkent België, door zich eventueel te verontschuldigen voor het onrecht dat tijdens de koloniale periode is gepleegd, niet onmiddellijk dat het kolonialisme reeds vóór 1960 in strijd was met het internationale recht. Zolang de verontschuldiging niet uitdrukkelijk is geformuleerd als een erkenning met terugwerkende kracht van de juridische aansprakelijkheid, is het derhalve onwaarschijnlijk dat zij leidt tot schadeclaims²⁹⁸. Interessant is ook dat er in het Belgische recht een consensus bestaat dat "een toelating nooit betrekking kan hebben op een juridische kwalificatie en dus op de oplossing die aan een geschil moet worden gegeven". De erkenning van een fout, van schuld of verantwoordelijkheid vormt dus geen "buitengerechtelijke bekentenis"²⁹⁹.

(2) Herinnering en herdenking

Excuses alleen volstaan niet om de mechanismen van symbolische genoegdoening uit te putten. Ook de vragen in verband met wat de Angelsaksen *memorialisering* noemen, zijn van doorslaggevend belang. Deze vragen betreffen zowel de ontwikkeling van de openbare ruimte als de herdenking van gebeurtenissen die lang onzichtbaar zijn gebleven. De dekolonisatie van de openbare ruimte gaf aanleiding tot levendige debatten tijdens de door de Commissie georganiseerde hoorzittingen. Terwijl de bouw van een standbeeld, een museum of een gedenkplaats niet al te veel problemen lijkt op te leveren, ligt de vernietiging ervan veel

²⁹⁷ Zie hierover het verslag van de 53^e zitting van *de Commissie voor Internationaal Recht* ("Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with comments", 2001, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf, blz. 58, (6) en noot 227).

²⁹⁸ Interessante voorbeelden in dit verband zijn de gezamenlijke Duits-Namibische verklaring van 2021 (die een verontschuldiging en een financiële bijdrage voor wederopbouw en ontwikkeling omvat). In deze verklaring wordt erkend *dat* het geweld tegen de Herero en de Nama "vanuit het perspectief van vandaag" als genocide kan worden aangemerkt. Voorts wordt uitdrukkelijk verklaard dat "beide regeringen het erover eens zijn dat met de bovengenoemde bedragen alle financiële aspecten van de in deze gezamenlijke verklaring behandelde kwesties in verband met het verleden worden geregeld" (punt 20) <https://www.parliament.na/wp-content/uploads/2021/09/Joint-Declaration-Document-Genocide-rt.pdf>.

²⁹⁹ Zie Wannes Vandenbussche, "Betuigen wij ook beter onze spijt dan ons te verontschuldigen?", *Leuvense Blog voor Publiek Recht*, 02-06-2020, <https://www.leuvenpubliclaw.com/betuigen-wij-ook-beter-onze-spijt-dan-ons-te-verontschuldigen/>.

gevoeliger. De vragen zijn talrijk: moeten we de standbeelden ontmantelen, in een museum opslaan, omsmelten om iets nieuws te creëren³⁰⁰, ze laten staan waar ze staan, uitleg toevoegen om kritisch denken te stimuleren, of relativeren door nieuwe monumenten toe te voegen? Moet de openbare ruimte worden beschouwd als een palimpsest waarop elke periode sporen nalaat of vereist de dekolonisatie het uitwissen van bepaalde sporen die als beledigend worden ervaren?

De uitwisselingen gaven *geen* eenduidig antwoord op al deze vragen. Het bestaan van een duidelijke **dissensus** weerspiegelt het gevarieerde, uiteenlopende, zo niet tegenstrijdige karakter van de meningen en verwachtingen op dit gebied³⁰¹. Uit het verslag van de werkgroep die is opgericht om de openbare ruimte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te dekoloniseren³⁰², alsook uit verschillende lokale initiatieven (bijvoorbeeld in Oostende en Gent³⁰³) blijkt dat het niet de bedoeling is de kwestie in steen te hakken door een maatregel voor te schrijven die systematisch in het hele stedelijke landschap zou worden toegepast, maar dat het de bedoeling is een dialoog aan te moedigen die alle betrokken partijen in staat stelt hun beslissing zo goed mogelijk aan te passen en zich daarbij gerespecteerd te voelen³⁰⁴.

De kwestie van de openbare ruimte betreft ook voormalige gekoloniseerde gebieden. Hoewel België niets kan opleggen aan de ontwikkeling van sites in Burundi, Congo en Rwanda, zou het ertoe kunnen worden gebracht de oprichting van monumenten of gedenktekens aan te moedigen en te financieren op plaatsen die als symbolisch worden beschouwd of in regio's die lange tijd zijn verwaarloosd hoewel ze veel hebben geleden. In het geval van Burundi, om maar een concreet voorbeeld te noemen, lijkt het verhaal van vernedering en dwangarbeid in veel regio's nog steeds te leven. Voor verschillende gesprekspartners die tijdens het bezoek van de parlementaire delegatie zijn ontmoet, verdienen deze "plaatsen van gewonde herinnering" nu met respect en creativiteit te worden beschouwd.

³⁰⁰ Zie de presentaties van Margot Luyckfasseel en Georgine Dibua (leden van de werkgroep dekolonisatie van de openbare ruimte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest) tijdens de hoorzittingen van 21 februari 2022. Een van de pistes die door deze werkgroep worden belicht, is juist het omsmelten van het ruiterstandbeeld van Leopold II op het Troonplein om er een herdenkingsmonument ter ere van de slachtoffers van de kolonisatie op te richten (verslag beschikbaar op het volgende adres: <https://cloud.urban.brussels/s/b624cNZqZy6XXNr>, februari 2022, blz. 230).

³⁰¹ Tot de verenigingen die zich bezighouden met de dekolonisatie van de openbare ruimte in Brussel behoren *Bakushinta*, *Bamko*, *Change*, *het Collectif Mémoire Coloniale* en *Lutte contre les Discriminations*.

³⁰² Zie de presentatie van dit rapport door staatssecretaris Pascal Smet tijdens de hoorzittingen van 22 februari 2022.

³⁰³ Zie hierover de hoorzittingen van 22 februari 2022.

³⁰⁴ Zie in dit verband de dagelijkse ervaring van Sébastien Kayembe N'Kokesha (in de context van een openbare ruimte die als minachtend en zelfs vijandig wordt beschouwd) tijdens de hoorzittingen van 8 juli 2022.

In België stimuleert de kwestie van de dekolonisatie van de openbare ruimte ook de reflectie binnen lokale gemeenschappen over de toponymie van hun wijken³⁰⁵. Zoals aangegeven door de werkgroep die de kwestie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft bestudeerd, zouden verschillende initiatieven kunnen worden genomen om de loopbaan van Congolezen, Rwandezers, Burundezers en Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese origine tijdens de koloniale en postkoloniale periode te eren. De namen van Paul Bonga Bonga, Augusta Chiwy, Paul Panda Farnana, Adou Elenga, Mathilde Idalie Huysmans, Lusinga Iwa Ng'ombe, Simon Kimbangu, Joseph Malula, Marie Muil, Louis Rwagasore, Lomami Tshibamba werden genoemd³⁰⁶. Wat de te creëren gedenktekens betreft, werden tijdens de hoorzittingen verschillende wegen voorgesteld, of het nu ging om het herdenken van de slachtoffers van menselijke dierentuinen of, in een geheel andere context, de Congolezen, Burundezers en Rwandezers die deelnamen aan de Eerste of de Tweede Wereldoorlog³⁰⁷.

Wat de nationale **kalender** betreft, en niet zozeer de publieke arena, is van verschillende kanten voorgesteld een jaarlijkse herdenkingsdag in te stellen die gewijd is aan de koloniale geschiedenis. Het doel van een dergelijke herdenking zou drievoudig kunnen zijn: de nagedachtenis van de slachtoffers van de kolonisatie eren, hulde brengen aan de verzetsdaden van Burundezers, Congolezen en Rwandezers en erop aandringen dat neokoloniale gedragingen (op politiek, economisch en sociaal gebied) niet worden herhaald. Het idee om de onafhankelijkheid van Burundi, Congo en Rwanda te herdenken komt ook aan bod in de initiatieven die zijn voorgesteld voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest³⁰⁸. Naast de geëerde personen is het nuttig te wijzen op het belang van artistieke uitingen ter ondersteuning van de herdenkingsactiviteiten, of het nu gaat om tentoonstellingen, toneelstukken, opera's, voorstellingen, concerten, choreografieën, verhalen, schilderijen of stripverhalen. Deze uitingen kunnen van cruciaal belang zijn voor de bewustmaking en het creëren van ruimte voor

³⁰⁵ Zie over dit thema de lezing "Kolonisatie en dekolonisatie. Welke plaats in de Brusselse onomymie?" gegeven door Chantal Kesteloot, Koninklijke Academie van België (België College), op 16 maart 2021.

³⁰⁶ Zie het verslag "Naar de dekolonisatie van de openbare ruimte", *op. cit.* Een soortgelijke stap werd genomen in Frankrijk. In 2019 ondertekende Geneviève Darrieussecq, staatssecretaris bij de minister van Defensie, een overeenkomst met de Vereniging van Franse Burgemeesters en Voorzitters van Intergemeenten om een lijst van honderd namen samen te stellen voor de naamgeving van straten, pleinen en scholen van Franse steden en dorpen. Zie <https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/article.php?larub=286&titre=combattants-africains-de-la-seconde-guerre-mondiale>

³⁰⁷ Guy Vantemsche, "Les deux guerres mondiales: un tournant dans l'histoire du Congo et des Congolais", in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (eds.), *op. cit.*, blz. 69-79.

³⁰⁸ *Ibidem*, p. 220.

bezinning en rouw³⁰⁹. Zij zouden kunnen worden ondersteund door federale en/of regionale subsidies naar het model van de herdenkingen van 14-18.

Al deze benaderingen van de herinnering zijn gebaseerd op kennis van de geschiedenis van elk van de drie betrokken landen. In dit verband is het van cruciaal belang de werkzaamheden met betrekking tot Burundi en Rwanda te versterken door wetenschappelijk onderzoek en het verzamelen van getuigenissen van alle partijen in deze twee landen, die tijdens de werkzaamheden van de Commissie veel te veel in de schaduw bleven, aan te moedigen.

Ten slotte omvat het begrip rehabilitatie een breed scala aan maatregelen, van de afgifte van geboortecertificaten of documenten die de Belgische nationaliteit verlenen aan specifieke groepen slachtoffers (zoals de metissen), tot het uitwissen van het strafregister van personen die tijdens de koloniale periode zijn veroordeeld wegens opstandige handelingen (zie bijvoorbeeld het reeds genoemde geval van Simon Kimbangu), tot het aanmoedigen en financieren van therapeutische instrumenten om traumatische herinneringen te verwerken die zijn ervaren of doorgegeven³¹⁰.

Garanties van niet-herhaling

In de nasleep van conflicten of repressie spelen garanties voor niet-herhaling een cruciale rol bij het voorkomen van toekomstige mensenrechtenschendingen. Zij zijn vaak gebaseerd op institutionele hervormingen (bijvoorbeeld in de justitie- of veiligheidssector) en op geschiedenisprogramma's. Naast deze institutionele en educatieve veranderingen zijn de garanties van niet-herhaling alle gericht op het bevorderen van een **mentaliteitsverandering**, die een voorwaarde is voor een duurzame politieke en sociale transformatie. In het geval van historisch onrecht is de notie van niet-herhaling niet bedoeld om gewelddadige gebeurtenissen als zodanig te voorkomen. Het kolonialisme zal zich niet letterlijk herhalen, maar de koloniale voorstellingen en de racistische ideologie die als basis dienden voor het kolonialisme blijven in veel opzichten bestaan en kunnen dus van generatie op generatie herhaald worden.

³⁰⁹ Zie over de fundamentele rol van kunst met name de presentaties van In Koli Jean Bophane en Pie Tshibanda op de hoorzittingen van 8 juli 2022, van Géraldine Tobé op 15 juli 2022 en van Marie-Louise Sibazuri op 18 juli 2022.

³¹⁰ Zie hierover de presentatie van An Michels (teamleider eenheid psychosociale ondersteuning, afdeling slachtoffers en getuigen, Internationaal Strafhof) op 29 november 2021. Over de overdracht van herinneringen in verband met massaal geweld, zie Aline Cordonnier *et al.*, "Collective Memory: an Hourglass between the collective and the individual", *Memory, Mind & Media*, 1, 2022.

Om deze slepende gevolgen van de kolonisatie aan te pakken, richten de garanties van niet-herhaling zich niet zozeer op de studie van gewelddadige gebeurtenissen uit het verleden, maar op de structurele elementen die decennialang massale mensenrechtenschendingen mogelijk hebben gemaakt en de bron blijven van vaak aan de kaak gestelde discriminatie en ongelijkheid (op het gebied van werkgelegenheid, huisvesting of onderwijs)³¹¹. Het is in deze context dat de garanties van niet-herhaling maatregelen omvatten ter bevordering van (1) een samenleving waarin Belgen van alle origine als gelijke en gerespecteerde burgers kunnen samenleven, alsook (2) internationale betrekkingen (tussen België en Burundi, Congo en Rwanda) die eveneens gebaseerd zijn op gelijkheid en respect³¹². Het perspectief is hetzelfde wanneer de Hoge Commissaris voor de mensenrechten van de VN, Michelle Bachelet, stelt dat "herstelmaatregelen essentieel zijn om relaties van discriminatie en ongelijkheid te transformeren en zich in te zetten en te investeren in elkaar voor een sterkere en veerkrachtigere toekomst van waardigheid, gelijkheid en non-discriminatie voor iedereen"³¹³. Van het geheel van garanties van niet-herhaling hebben twee soorten maatregelen bijzondere aandacht gekregen tijdens de werkzaamheden van de Commissie: de bestrijding van racisme en discriminatie en het onderricht in de geschiedenis van het kolonialisme.

(1) Bestrijding van racisme en discriminatie

In veel presentaties is herhaald dat de onafhankelijkheid geen einde maakte aan het kolonialisme³¹⁴. Meer dan 60 jaar na de onafhankelijkheid blijft een vorm van systemisch racisme bestaan die de marginalisering en uitsluiting van Afro-descendenten bestendigt (*zie hierboven*). De lancering van het vierde internationale decennium voor de uitroeiing van

³¹¹ Ter herinnering: in 2011, 2017 en 2022 publiceerden UNIA en het Interfederaal Centrum voor Gelijke Kansen rapporten die alle de aanhoudende invloed van de koloniale geschiedenis op de voorstellingen van zwarte mensen bevestigen (zie hieronder). Voor het meest recente verslag van Unia over dit onderwerp, zie [https://www.unia.be/files/Documenten/Publicaties_docs/Discriminations_à_l'encontre_des_personnes_afrodesce ndant_\(2022\).pdf](https://www.unia.be/files/Documenten/Publicaties_docs/Discriminations_à_l'encontre_des_personnes_afrodesce ndant_(2022).pdf). Zie ook Pieter-Paul Verhaeghel, Ad Coenen, Sarah Demart, Koen Van der Bracht en Bart Van de Putte, 'DiscrimibruX: Discriminatie door vastgoedmakelaars op de private huurwoningmarkt van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest', Universiteit Gent, 2017 en Sarah Demart, Bruno Schoumaker, Marie Godin en Ilke Adam, "Burgers met Afrikaanse roots: een portret van de Belgo-Congolezen, Belgo-Rwandezen en Belgo-Burundezen", Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2017. Dit verslag is ook online beschikbaar: <https://en.calameo.com/read/0017742954bdc5cacc5d0?authid=uihyjrqljg2O>.

³¹² Over het buitenlands beleid van België ten aanzien van Burundi, Congo en Rwanda, zie de uiteenzetting van Johan Swinnen tijdens de hoorzittingen van 26 september 2022.

³¹³ Verklaring van 16 juli 2021, <https://www.ohchr.org/fr/stories/2021/07/high-commissioner-acknowledging-and-confronting-historical-legacies-crucial-racial>.

³¹⁴ Zie met name de presentatie van Emmanuel Tshimanga tijdens de hoorzittingen van 19 september 2022, de presentatie van Laurent Kasindi op 15 juli 2022 en het hoofdstuk van Anne Wetsi Mpoma in het eerste verslag van de deskundigen ("Les formes contemporaines du colonialisme ou les liens entre colonialisme et racisme structurel aujourd'hui", *op. cit.*, blz. 643 e.v.).

het kolonialisme (periode 2021-2030) door de Verenigde Naties is in dit verband symptomatisch. Daarom is het van belang mechanismen vast te stellen die de sociale en internationale betrekkingen kunnen omvormen in de richting van "de-racialisering"³¹⁵.

In dit verband lijkt de aanneming en uitvoering van een **nationale strategie** ter bestrijding van racisme een prioriteit te zijn. De dynamiek is breed. Zoals Martien Schotmans in het eerste deskundigenverslag opmerkt, is het van cruciaal belang leraren te ondersteunen bij het integreren van onderwijs over racisme en discriminatie, onderzoek over deze kwesties te ondersteunen, financiering voor antiracistische verenigingen te verzekeren, een publieke voorlichtingscampagne te ondersteunen om het leren en begrijpen van de erfenissen van het Belgische kolonialisme te bevorderen, of activiteiten te ondersteunen die gericht zijn op het deconstrueren van de beschavingsmythe als doel van het kolonialisme³¹⁶. Elk van deze doelstellingen moet worden nagestreefd door ervoor te zorgen dat mensen van Afrikaanse afkomst worden betrokken bij het ontwerp en de uitvoering van de processen³¹⁷.

In dit verband moeten twee verduidelijkingen worden toegevoegd. De eerste betreft het pluralisme van de standpunten van de personen die onder de categorie "diaspora" vallen. Deze groep is verre van homogeen en wordt gekenmerkt door een diversiteit en dynamiek die de antithese vormen van *een* houding die kenmerkend zou zijn voor "de" diaspora. De tweede verduidelijking betreft de omvang van de groepen waarop racisme en discriminatie van toepassing zijn. Hoewel dit document zich richt op de ervaringen van Belgen van Burundese, Congolese en Rwandese afkomst, ontkent het niet dat veel Belgen uit families in de rest van Afrika ook worden gediscrimineerd. Uit de tot dusver uitgevoerde studies en het eerste deskundigenverslag blijkt echter dat er een verband bestaat tussen de stereotypen die verband houden met het koloniale verleden en de stereotypen die vandaag de dag kunnen worden waargenomen, wat betekent dat "anti-zwart racisme in België" op een zeer specifieke manier werkt³¹⁸.

³¹⁵ Zie over het begrip "deracialisering" met name het werk van Magali Bessone, *op. cit.*

³¹⁶ Zie het eerste deskundigenverslag, blz. 507 e.v.

³¹⁷ Over het belang van een inclusieve dialoog, zie de presentatie van Valérie Arnould tijdens de hoorzittingen van 7 juni 2022. Haar woorden zijn verhelderend: "Als we zeggen dat herstelbetalingen het resultaat moeten zijn van een inclusieve dialoog, waar hebben we het dan precies over? Laten we duidelijk zijn: het gaat niet om procedureel overleg met een *tick-box benadering*. Dit betekent dat er procedures en structuren moeten komen die voor iedereen toegankelijk zijn, maar ook dat er open en transparante ruimten voor discussie moeten worden gecreëerd die ruimte bieden voor uitdaging, debat en het uiten van een verscheidenheid aan perspectieven - inclusief het verwelkomen van niet-westerse en niet-Belgische standpunten.

³¹⁸ Zie met name de presentatie van Sarah Demart op 19 september 2022, alsook Anne Wetsi Mpoma, "Les formes contemporaines du colonialisme ou les liens entre colonialisme et racisme structurel aujourd'hui", *op. cit.* blz. 652

Dit verschijnsel werd bevestigd door talrijke getuigenissen tijdens de hoorzittingen van de Commissie. Laurent Kasindi legt bijvoorbeeld uit: "Wij afstammelingen van gekoloniseerde volkeren zijn niet lang genoeg geboren om de fysieke en directe sporen van de kolonisatie in ons vlees te dragen, maar van binnen zijn wij diep getekend door het gevoel van minderwaardigheid dat gevoed wordt door de ervaring van ongelijkheid, ontbering, discriminatie en armoede"³¹⁹.

Er zijn verschillende initiatieven genomen ter bestrijding van wat Astrid Jamar omschrijft als een vorm van "koloniale duurzaamheid" en de structurele onrechtvaardigheden die Afro-afstammelingen blijven marginaliseren³²⁰. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is een campagne "Stop racisme" gelanceerd onder de naam "BrusselsYouCanDoIt". Het is gebaseerd op vier centrale pijlers: toegang tot werk, toegang tot huisvesting, bestrijding van cyberhaat en bestrijding van racisme in het dagelijks leven³²¹. Daarnaast heeft een coalitie van 67 Franstalige en Nederlandstalige antiracistische organisaties een Nationaal Actieplan tegen racisme (NAPAR) ontwikkeld. In mei 2018 organiseerde deze coalitie een briefing in de Tweede Kamer met concrete voorstellen in een Nota³²². Sindsdien is zij blijven pleiten voor een aanpak die eerder gebaseerd is op een structurele dan op een individualistische opvatting van racisme. Tot op heden is dit plan nog steeds niet aangenomen.

2. Onderwijs in de geschiedenis van het kolonialisme

Zoals de inleiding tot het historische gedeelte van het eerste deskundigenverslag ons eraan herinnert, kan de geschiedenis niet worden beschouwd als een geleerde, abstracte en vaste reconstructie. Geschiedenis is gebaseerd op voortdurend veranderende verhalen. Het is niet uitsluitend ingegeven door de kilte van het document, maar is geworteld in kwesties en problemen die rechtstreeks verband houden met de zorgen en emoties van het moment. Het werk van de bijzondere commissie laat dit overduidelijk zien. Mondelinge getuigenissen,

e.v. en Laure Uwase, "Analyse du lien entre le racisme antinoir et le colonialisme", *op. cit.* blz. 562 e.v. Dit laatste hoofdstuk behandelt de historische evolutie van de constructie van het "zwart" van de Oudheid tot het kolonialisme, de verspreiding van racisme tijdens de Belgische koloniale periode en de gevolgen van de alomtegenwoordigheid van stereotypen over zwarten op vele gebieden. Zie ook Mireille-Tsheusi Robert, met medewerking van Nicolas Rousseau, *Racisme anti-Noirs : entre méconnaissance et mépris*, Mons, Éditions Couleur livres, 2016 en Adilson José Moreira, *Le racisme récréatif*, Paris, Éditions Anacaona, 2020.

³¹⁹ Laurent Kasindi tijdens de hoorzittingen van 15 juli 2022.

³²⁰ Over de bevordering en het voortbestaan van koloniale propaganda, zie de uiteenzetting van Julien Truddaïu tijdens de hoorzittingen van 16 mei 2022.

³²¹ Zie de presentatie van Paola Peebles Vlahovic, adviseur van Nawal Ben Hamou, staatssecretaris van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, tijdens de hoorzittingen van 21 februari 2022. Zie <https://youcandoit.brussels/>.

³²² Zie het memorandum van de NAPAR-coalitie: <https://naparbelgium.org/fr/>.

geleefde of overgeleverde herinneringen, vormen ook het ruwe materiaal van historici. Zoals Gillian Mathys en Sarah Van Beurden uitleggen, wordt elk historisch werk geleid door initiële vragen die het onderzoek althans gedeeltelijk bepalen, aangezien historische verslagen van nature selectief zijn. De sociale positie van elke historicus is ook van invloed op hun vraagstelling³²³. Zo bezien lijkt de geschiedenis een levende en voortdurend "borrelende" discipline.

Deze benadering van de geschiedenis is van cruciaal belang om te begrijpen hoe kan worden gereageerd op de maatschappelijke vraag naar kennis, erkenning en verantwoordelijkheid voor het koloniale verleden van België. De overgrote meerderheid van de mensen die tijdens de hoorzittingen en tijdens het bezoek van de delegatie aan Burundi, Congo en Rwanda zijn gehoord, benadrukte het cruciale belang van geschiedenisonderwijs. In Brussel, Vlaanderen, Wallonië, Bujumbura, Kinshasa en Kigali vroegen leden van het maatschappelijk middenveld en getuigen om een verbintenis van de Belgische staat om het onderwijs in de geschiedenis van het kolonialisme te bevorderen. Voor elk van hen is het belangrijk verder te gaan dan de geschiedenis van politieke of bestuurlijke structuren, maar **de ervaringen** van "gewone" vrouwen en mannen te onderzoeken en **te doen herleven**, evenals de praktijken die de sociale, politieke en culturele realiteit van elk van de drie landen hebben veranderd³²⁴.

De eisen komen samen en stellen de volgende wegen voor: zorgen voor onderwijs over het kolonialisme en de blijvende gevolgen ervan op alle onderwijsniveaus (van lagere school tot universitaire programma's); een specifieke opleiding over de geschiedenis van het kolonialisme en de gevolgen ervan op lange termijn opzetten voor vertegenwoordigers van de Belgische staat in verschillende sectoren (diplomatie, justitie, leger, politie); Universitaire leerstoelen in Afrikaanse studies oprichten in heel België; de Belgische academische wereld diversifiëren om te zorgen voor co-constructie en co-overdracht van verhalen in verband met de kolonisatie³²⁵; kwaliteitsonderwijs *in* de drie landen en *over* de drie landen hier in België bevorderen. Deze laatste doelstelling houdt in dat de toegang tot elektronische tijdschriften wordt bevorderd en

³²³ Zie de inleiding tot het historische gedeelte van het eerste deskundigenverslag, geschreven door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 14.

³²⁴ *Ibidem*, blz. 14-15.

³²⁵ Zie hierover Romain Landmeters, Enika Ngongo, Bérengère Piret en Nathalie Tousignant, "De l'urgence d'enseigner la colonisation belge", *Le Soir*, 28 januari 2020.

Zie het verslag van de werkgroep in opdracht van de Rectorenraden van de VLIR/CRef over het koloniale verleden (augustus 2020 - september 2021). Er zijn ook werkgroepen opgericht binnen verschillende universiteiten in het land, waaronder de KULeuven, de ULB en de UCLouvain. Hun respectieve conclusies richten zich op de kwestie van diversiteit, toegang tot onderwijs en onderzoek en het beheer van erfgoed in verband met de koloniale periode.

dat uitwisselingen tussen scholieren, studenten, leraren, onderzoekers, Belgische, Burundese, Congolese en Rwandese academici worden aangemoedigd³²⁶.

Aangezien koloniaal België niet veel investeerde in secundair en universitair onderwijs, lijkt het bijzonder gepast om zich vandaag met deze cruciale sector bezig te houden. In dit perspectief is het van essentieel belang de **mobilititeit** van studenten en onderzoekers (zowel Burundezen, Congolezen, Rwandezen als Belgen) te vergemakkelijken. Het equivalent van het Europese Erasmus-programma zou kunnen worden overwogen om uitwisselingen in beide richtingen (België - Grote Meren en vice versa) mogelijk te maken. Studenten uit de drie landen kunnen in principe een visum krijgen om hun studie in België voort te zetten (bijvoorbeeld voor een master of doctoraat). In de praktijk is de toekenning van dergelijke visa vaak een uitdaging. Daarom is het van cruciaal belang de administratieve procedures te vergemakkelijken die een vruchtbare wetenschappelijke samenwerking op voet van gelijkheid mogelijk maken.

Een dergelijke aanpak wordt uitdrukkelijk gewenst door de Burundese Senaat, die in een communiqué van 2018 verzocht om de oprichting van een commissie van sociale wetenschappers uit Burundi, België en Duitsland (als voormalige koloniale macht) om het verband tussen etnische versterking en sociaal-politieke deconstructie in de Burundese context te bestuderen, alsook om de publicatie van een leerboek met koloniale geschiedenis³²⁷. Twee jaar later vroeg de Senaat van Burundi opnieuw aan België om financieel bij te dragen aan de opstelling van een schoolboek met de koloniale geschiedenis en de geschiedenis van de conflicten in Burundi vanaf de koloniale periode tot vandaag. De Senaat drong er ook op aan dat België zich zou verbinden tot het onderwijzen van de koloniale geschiedenis in België en tot het ondersteunen van debatten over de etnische kwestie in Burundi³²⁸.

Zoals uit deze verzoeken blijkt, impliceert het onderwijs in de geschiedenis van het kolonialisme de ontwikkeling van schoolboeken, zowel in België als in elk van de drie landen. De hoorzittingen die elkaar tijdens de werkzaamheden van de Commissie opvolgden, bevestigden dat de meeste jonge Belgen, Burundezen, Congolezen en Rwandezen onvoldoende kennis hebben van hun eigen geschiedenis³²⁹. In België is dit niet verwonderlijk als men de

³²⁶ Zie voor de rol van de leerkrachten en het cruciale belang van de lagere scholen met name de uiteenzetting van Juliette Nijimbere tijdens de hoorzittingen van 19 september 2022.

³²⁷ Zie voor andere aanbevelingen het document "Afsluiting van de senaatsretraite in de gemeente Nyanza-Lac over het thema van de administratieve hervorming van 21 augustus 1925 in Burundi en de gevolgen ervan: te nemen maatregelen", 15 maart 2018.

³²⁸ Zie het "Slotcommuniqué ter bekrachtiging van de senatorenretraite in het Groot Seminarie Johannes Paulus II in de provincie Gitega, 30-31 juli 2020.

³²⁹ Zie met name de interventies van Karel Van Nieuwenhuysse tijdens de hoorzittingen van 19 september 2022,

huidige **geschiedenisboeken** bekijkt. Zoals Karel Van Nieuwenhuysse uitlegt, wordt Centraal-Afrika, zoals het in de schoolboeken wordt voorgesteld, meestal gezien als een "terra nullius". De komst van de Belgen wordt voorgesteld als het beginpunt van het verhaal. Bovendien zijn de handboeken niet erg precies over bijvoorbeeld de moord op Patrice Lumumba (België speelt geen rol, ondanks de conclusies van de Lumumba-commissie). De periode van onafhankelijkheid en dekolonisatie komt praktisch niet aan bod. Naast deze historische beschrijvingen of omissies wordt het kolonialisme als systeem niet behandeld. Lokale bevolkingsgroepen worden voornamelijk beschreven vanuit een passief of instrumenteel in plaats van een actief perspectief. Ten slotte handhaven de meeste schoolboeken een fundamenteel eurocentrische houding, hetgeen althans ten dele verklaart waarom sommige jongeren van Afrikaanse afkomst en meer in het algemeen waarom sommige jongeren met een immigrantenachtergrond het gevoel hebben dat zij er nooit "bijhoren"³³⁰.

Onderzoek op het gebied van de sociale psychologie naar kennis over het koloniale verleden versterkt dit. Zoals Laurent Licata opmerkt, is de kennis over het koloniale verleden minimaal³³¹. De resultaten van een enquête die in maart 2020 werd uitgevoerd bij een representatieve steekproef van de Belgische bevolking (1026 respondenten verspreid over de verschillende taalgemeenschappen) illustreren zijn punt in het bijzonder: minder dan 15% van de respondenten slaagt erin het begin van de kolonisatie in de tijd te situeren, zelfs met een fout van 5 of 10 jaar (de respondenten vergissen zich en weten niet wanneer het begon), 20% van de respondenten weet wie Patrice Lumumba was, 25,7% kent de rol van rubber tijdens het CV³³².

In het licht van deze resultaten lijkt het dringend noodzakelijk een ambitieus programma te overwegen om niet alleen de schoolboeken te herzien en de academische samenwerking tussen

Joseph Gahama op 4 juli 2022, Assumpta Mugiraneza, ontmoet in Kigali op 8 september 2022 en de in Kinshasa georganiseerde bijeenkomst met academici, waaronder een aantal geschiedenisleraren, op 2 september 2022.

³³⁰ Karel Van Nieuwenhuysse, 19 september 2022. Zie zijn hoofdstuk 'Increasing criticism and perspectivism: Belgian-Congolese (post)colonial history in Belgian secondary history education curricula and textbooks (1990-present)', *Yearbook of the International Society of History Didactics/Jahrbuch der Internationalen Gesellschaft für Geschichtsdidaktik*, 36, 2015, pp. 183-204, alsook het project 'Historisch denken over dekolonisatie in gescheidenisonderwijs: onderzoek naar de disciplinaire en burgerschapsimpact en naar opvattingen van Vlaamse leraren', KULeuven, 2018-2022.

³³¹ Zie onder meer Laurent Licata en Olivier Klein, "Regards croisés sur un passé commun : anciens colonisés et anciens coloniaux face à l'action belge au Congo", in M. Sanchez-Mazas & Laurent Licata (eds.), *L'Autre : Regards psychosociaux*, Saint-Martin d'Hères, Presses Universitaires de Grenoble, 2005, blz. 241-277.

³³² Roman Brauwiers, Zeger Verleye en Pieter Verheyen, 'De steun voor dekolonisering in België in kaart gebracht: tussen politieke gevoeligheden en maatschappelijke aanvaarding', *Tijdschrift Sociologie*, 3, 2022, pp. 128-162. Zie voor meer details hierover de presentatie van Laurent Licata tijdens de hoorzittingen van 26 september 2022.

de vier landen te bevorderen (*coproductie van kennis*)³³³, maar ook om de overdracht van kennis buiten het strikte school- of universiteitskader te vergemakkelijken. In dit verband kan een hele reeks initiatieven worden aangemoedigd: luisteren naar getuigenissen in scholen, plaatsen van herinnering aan het koloniale verleden zoals culturele huizen, tentoonstellingen, virtuele platforms, communicatie gericht op jongeren (in hun taal, op hun sociale netwerken), oprichting van monumenten en symbolen die betekenis overbrengen (*zie hierboven*). Wil elk van deze stappen vruchten afwerpen, dan moet de beweging verder gaan dan het louter institutionele niveau en zich uitstrekken tot leden van de Belgische civiele maatschappij en tot Burundese, Congolese en Rwandese partners. Alleen een dergelijke dynamiek zal het geheugen kunnen omvormen tot een "kracht" en niet langer tot een "last"³³⁴.

Conclusie

Aan het eind van deze opmerkingen is het goed om nog even terug te komen op de aanpak. Tijdens de werkzaamheden van de Commissie is een aantal valkuilen aan het licht gekomen³³⁵. Twee daarvan verdienen het om eruit te worden gepikt: arrogantie en minachting. Beiden doen alsof ze luisteren. Het werk van de Commissie vereist nederigheid en respect. De antithese van overheersing dus. Dit verslag is slechts een stap. Het sluit niets af. Het opent.

De bevindingen zijn noch definitief noch volledig. Zij maken deel uit van een proces dat ontkenning of onverschilligheid afzweert. Het gangreen van het racisme is zodanig dat de inspanning in maanden of jaren niet geteld zal worden. Maar het kan niet langer uitgesteld worden. Voor veel vertegenwoordigers van verenigingen komt deze bijzondere commissie "erg laat"³³⁶. De getuigenis van In Koli Jean Bophane is hierover veelzeggend: "Ik kwam in dit land toen ik zes jaar oud was en na zestig jaar pleit ik nog steeds voor deze dekolonisatie, voor

³³³ Zie in dit verband onder meer het project *Platform voor Afrikaans-Europese studies* dat een twintigtal Europese en Afrikaanse universiteiten samenbrengt. Zie de presentatie van Patrick Develtere tijdens de hoorzittingen van 21 februari 2022.

³³⁴ Hannah Arendt, *De crisis van de cultuur. Huit exercices de pensée politique*, Parijs, Gallimard, 1995, blz. 13.

³³⁵ Zie onder meer de presentaties van Renier Nijskens op 23 juni 2022, Patricia Naftali op 27 juni 2022, Mukaruginiza Bwandinga op 8 juli 2022 en Aliou Baldé op 18 juli 2022. Zie ook het persbericht van *Advocaten Zonder Grenzen* van 15 juni 2022: <https://asf.be/communique-de-presse-commission-parlementaire-speciale-sur-le-passe-colonial-belge-une-cloture-en-decembre-2022-ne-permettrait-pas-la-pleine-realisation-du-mandat-de-la-commission/?lang=fr>

³³⁶ Aliou Baldé, 18 juli 2022.

antiracisme. Ik ben moe vandaag, en mijn kinderen hebben niet hetzelfde geduld als ik"³³⁷ . Daarom moeten we vandaag communiceren, overleggen en handelen.

(1) De resultaten van de werkzaamheden van de Commissie bekendmaken tot ver buiten de kring van het Parlement. Dit impliceert interventies in de media, op sociale netwerken, documentaires, reportages, verzameling van getuigenissen, cartoons, kortom, nieuwe links om te herlezen en op een andere manier te verbinden, of het nu gaat om België, Burundi, Congo of Rwanda.

(2) In elk van de andere landen grootschalig overleg starten³³⁸ . In dit opzicht spelen de verenigingen een intermediaire rol tussen de nationale instellingen en het individuele niveau. Een van de prioriteiten van de aanpak is juist het bevorderen van de overgang van het individu naar het collectief. Racisme betreft niet alleen individuele slachtoffers van discriminatie. Het gaat ons allemaal aan³³⁹ . Evenzo hebben de getuigenissen en discussies die binnen de Commissie zijn verzameld niet alleen betrekking op bepaalde personen of groepen. Ze verwijzen naar de geschiedenis - en dus ook naar het heden - van alle Belgische, Burundese, Congolese en Rwandese burgers. In dit verband zijn de erkenning van de veroorzaakte schade en de aanvaarding van de verantwoordelijkheid niet alleen van cruciaal belang voor de slachtoffers en hun nakomelingen. Ze zijn beslissend voor alle Belgen, alle generaties samen³⁴⁰ .

(3) Handelen door concrete en duurzame processen in te voeren. Het werk dat hier wordt gedaan beperkt zich niet tot enkele gebieden die worden hersteld. Het omvat het hele landschap. Een dergelijk project kan niet overhaast worden uitgevoerd. Het vereist de oprichting van structuren die een dialoog op lange termijn garanderen, zowel in België (banden tussen alle betrokken actoren) als op het internationale toneel (banden met de autoriteiten en vertegenwoordigers van de civiele maatschappij in Burundi, Congo en Rwanda). Deze inclusieve dialoog is essentieel omdat alle actoren zich positioneren op basis van hun verschillende ervaringen en belangen. Zonder een structuur om de aanbevelingen op een respectvolle manier op te volgen, loopt het proces het risico de standpunten van de verschillende partijen verder te polariseren.

³³⁷ In Koli Jean Bophane, 8 juli 2022. Over de eisen van de nieuwe generatie Afro-afstammelingen, zie Anne Wetsi Mpoma, "Les formes contemporaines du colonialisme ou les liens entre colonialisme et racisme structurel aujourd'hui", *op. cit.*, p. 642.

³³⁸ In haar presentatie tijdens de hoorzittingen van 19 september 2022 benadrukte Bambi Ceuppens terecht de absolute noodzaak van een alomvattend onderzoek in elk van de drie betrokken landen.

³³⁹ Zie de presentatie van Alejandra Mejia Cardona tijdens de hoorzittingen van 15 juli 2022.

³⁴⁰ In dit opzicht is het eclatante succes van het boek van David Van Reybrouck, *Congo. Een geschiedenis* (Amsterdam, De Bezige Bij 2010) - *Congo. Une histoire* (Arles, Actes Sud, 2012) toont een duidelijke belangstelling voor het onderwerp.

In de nasleep van een gewelddadig verleden zijn meningsverschillen onvermijdelijk. Deze spanningen zijn des te voelbaarder omdat ze vaak gepaard gaan met intense emoties (of het nu gaat om haat, schuld, schaamte, wrok, verdriet of vernedering). In dergelijke omstandigheden kan het niet de bedoeling zijn alles glad te strijken om een façade van consensus te tonen. Het is het geleidelijk omzetten van onverenigbare standpunten in uiteenlopende standpunten. Of om het anders te zeggen: van tegenspraak (de held van de een is de misdadiger van de ander) naar verschil (er blijven meningsverschillen, maar de vastgestelde misdaad wordt niet langer ontkend).

Deze meningsverschillen vormen de kern van het werk van de historicus en van de democratie. Het bestaan van spanningen en de grenzen van deze relatie kunnen bepaalde stappen, die nu onomkeerbaar zijn, niet voorkomen. Er zijn veel getuigenissen gehoord die nooit eerder in een officiële setting zijn gehoord. Er zijn ongehoorde tranen vergoten en "deze tranen zijn een woord"³⁴¹. Deze woorden en stiltes vertellen over de breuk. Juist "vanaf de breuklijn" gaat het erom niet alleen wonden maar ook lessen door te geven³⁴².

Zo kunnen we proberen te voorkomen dat het verleden en het heden elkaar verslinden.

³⁴¹ Assumpta Mugiraneza, Kigali, 8 september 2022. Zie met name de hoorzittingen van 14 februari 2022, 8 juli en 19 september 2022, alsmede een bijeenkomst in Kinshasa op 4 september 2022 met vertegenwoordigers van verenigingen van mestiezen die in Congo zijn achtergebleven.

³⁴² Zie Achille Mbembe, *De postcolonie*, op. cit. p. XXXII.